

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ  
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

**ΡΟΥΜΕΛΙΩΤΗ ΜΑΡΙΑ**

**ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ**

**Τα Ευβοϊκά ιερά της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου**



**ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ:**

Μαζαράκης Αινιάν Αλέξανδρος

Κουτσουφλάκης Γεώργιος

Λεβέντη Ιφιγένεια

**ΒΟΛΟΣ 2025**

## Πίνακας περιεχομένων

|                                                                                                                            |            |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| <b>ΠΡΟΛΟΓΟΣ .....</b>                                                                                                      | <b>4</b>   |
| <b>ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....</b>                                                                                                       | <b>5</b>   |
| <b>ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ.....</b>                                                                                  | <b>8</b>   |
| <b>ΛΕΥΚΑΝΤΙ.....</b>                                                                                                       | <b>8</b>   |
| <b>Το «Ηρώο» της Τούμπας.....</b>                                                                                          | <b>8</b>   |
| <i>Τελετουργική ζώνη:.....</i>                                                                                             | <i>12</i>  |
| <b>ΕΡΕΤΡΙΑ .....</b>                                                                                                       | <b>14</b>  |
| <i>Το ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα. ....</i>                                                                               | <i>14</i>  |
| <i>Βόρεια Περιοχή Θυσιών. ....</i>                                                                                         | <i>26</i>  |
| <i>Το Ηρώο της δυτικής πύλης.....</i>                                                                                      | <i>29</i>  |
| <i>Το Ιερό της Αθηνάς.....</i>                                                                                             | <i>33</i>  |
| <b>ΩΡΩΠΟΣ.....</b>                                                                                                         | <b>37</b>  |
| <b>ΑΜΑΡΥΝΘΟΣ .....</b>                                                                                                     | <b>44</b>  |
| <b>ΚΥΜΗ-ΒΙΓΛΑΤΟΥΡΙ.....</b>                                                                                                | <b>49</b>  |
| <b>ΖΑΡΑΚΕΣ .....</b>                                                                                                       | <b>52</b>  |
| <b>ΠΛΑΚΑΡΗ .....</b>                                                                                                       | <b>55</b>  |
| <b>ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΑΝΑΛΥΣΗ .....</b>                                                                                        | <b>57</b>  |
| <b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η Ηρωολατρεία και η Προγονολατρεία στην Πρώιμη Ιστορική Περίοδο .....</b>                                   | <b>58</b>  |
| <b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 : Χώροι οικιακής λατρείας .....</b>                                                                          | <b>73</b>  |
| <b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 : Τα ιερά της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου .....</b>                                                           | <b>79</b>  |
| <i>Ερέτρια .....</i>                                                                                                       | <i>80</i>  |
| A) Ιερό Απόλλωνα Δαφνηφόρου .....                                                                                          | 80         |
| B) Βόρεια περιοχή θυσιών .....                                                                                             | 83         |
| Γ) Το ιερό της Αθηνάς .....                                                                                                | 86         |
| <i>Αμάρυνθος.....</i>                                                                                                      | <i>88</i>  |
| <i>Ζάρακες .....</i>                                                                                                       | <i>90</i>  |
| <i>Πλακαρή .....</i>                                                                                                       | <i>92</i>  |
| <b>ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η μνημειακότητα των ιερών στην Εύβοια : Ο ρόλος των εκατόμπεδων ναών στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.....</b> | <b>95</b>  |
| <b>ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ .....</b>                                                                                                  | <b>101</b> |

|                               |            |
|-------------------------------|------------|
| <b>ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....</b>    | <b>103</b> |
| <b>ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ.....</b>      | <b>103</b> |
| <b>ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ .....</b>     | <b>104</b> |
| <b>ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....</b> | <b>111</b> |
| <b>ΕΙΚΟΝΕΣ.....</b>           | <b>114</b> |

## ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Αλέξανδρο Μαζαράκη Αινιάνα. Μέσα από τη διδασκαλία του, καθώς και την καθοδήγησή του στις ανασκαφές υπό την εποπτεία του (Ωρωπός και Κύθνος), μου μετέδωσε την αγάπη για την επιστήμη και με στήριξε ουσιαστικά σε κάθε στάδιο της πορείας μου στο μεταπτυχιακό. Η αμέριστη υποστήριξή του, οι πολύτιμες υποδείξεις του και οι επιστημονικές του παρατηρήσεις υπήρξαν καταλυτικές για την ολοκλήρωση της παρούσας εργασίας.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον Επίκουρο Καθηγητή Ενάλιας Αρχαιολογίας, κ. Γεώργιο Κουτσουφλάκη, και την Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας, κα Ιφιγένεια Λεβέντη, μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής μου. Οι υποδείξεις, οι παρατηρήσεις και η καθοδήγησή τους συνέβαλαν καθοριστικά στη διαμόρφωση και ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας, και τους ευχαριστώ θερμά για τη συμβολή τους.

Τέλος, η βαθιά μου ευγνωμοσύνη ανήκει στην αδερφή μου, τον σύντροφο μου και στους γονείς μου, που με στήριξαν και συνεχίζουν να με στηρίζουν αδιάκοπα σε κάθε μου βήμα.

## ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εστιάζει στη μελέτη των Ευβοϊκών ιερών της Εποχής του Σιδήρου, επιδιώκοντας να αναδείξει τις διαδικασίες διαμόρφωσης, εξέλιξης και λειτουργίας τους στο πλαίσιο των κοινωνικών, πολιτικών και θρησκευτικών δομών της εποχής. Μέσω της ανάλυσης αρχαιολογικών δεδομένων, της συγκριτικής μελέτης αρχιτεκτονικών μορφών και της διερεύνησης των λατρευτικών πρακτικών, επιχειρείται η ανασύσταση της θρησκευτικής τοπογραφίας της Εύβοιας κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, καθώς και η ανάδειξη των παραμέτρων που επηρέασαν την ανάπτυξή της.

Η Εύβοια, ήδη από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού και καθ' όλη την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, διαδραμάτισε έναν κομβικό ρόλο στη διαδικασία διαμόρφωσης των πρώιμων ελληνικών κοινοτήτων. Η ιδιαίτερη γεωγραφική της θέση, σε συνδυασμό με τη ναυτική και αποικιακή δραστηριότητα των Ευβοέων, ευνόησε την πολιτισμική αλληλεπίδραση με άλλες περιοχές του Αιγαίου, της Ανατολικής Μεσογείου και της Ιταλίας<sup>1</sup>. Στο πλαίσιο αυτό, η εξέλιξη των θρησκευτικών δομών και πρακτικών στην Εύβοια αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την κατανόηση τόσο των εσωτερικών κοινωνικών διεργασιών όσο και της ευρύτερης δικτύωσης του νησιού.

Η διατριβή δομείται σε δύο κύριους άξονες. Ο πρώτος αφορά την καταγραφή, τεκμηρίωση και συστηματική παρουσίαση των ιερών της Εύβοιας κατά την ΠΕΣ, μέσα από την ανάλυση αρχιτεκτονικών και κινητών ευρημάτων, καθώς και την εξέταση των ανασκαφικών δεδομένων. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη χρονολόγηση, στη χωρική οργάνωση των ιερών, στη σχέση τους με τους οικιστικούς πυρήνες και στη λειτουργική τους διάσταση. Ο δεύτερος άξονας αφορά τη συγκριτική ανάλυση των θέσεων, με σκοπό τη διερεύνηση των κοινωνικών και πολιτικών συνιστωσών της λατρείας, της δυναμικής της μνημειακής αρχιτεκτονικής και της σταδιακής θεσμοποίησης των θρησκευτικών πρακτικών. Εξετάζεται η ενδεχόμενη σχέση των ιερών με τα φαινόμενα της ηρωολατρείας και την προγονολατρείας, καθώς και ο ρόλος τους στη διαδικασία συγκρότησης των πρώτων πολιτικών κοινοτήτων της Εύβοιας. Ξεχωριστή περίπτωση

---

<sup>1</sup> Donder 1980,3.Sapouna-Sakellarakis, σημ,141.

αποτελεί ο Ωρωπός, που βρίσκεται απέναντι από την Ερέτρια και μελετάται εδώ εξαιτίας της εγγύτητας και των πολιτισμικών ομοιοτήτων του με ευβοϊκά πρότυπα.

Η δομή της διατριβής ακολουθεί μια πολυδιάστατη προσέγγιση, συνδυάζοντας την αρχαιολογική έρευνα με στοιχεία από την κοινωνική ανθρωπολογία, τη θρησκευολογία και τη μελέτη του υλικού πολιτισμού. Αρχικά, εξετάζονται τα αρχαιολογικά δεδομένα μέσα από τη λεπτομερή ανασκόπηση και ανάλυση ανασκαφικών ευρημάτων και επιστημονικών δημοσιεύσεων. Παράλληλα, ενσωματώνονται σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις σχετικά με τη λατρεία και την έννοια του ιερού, προκειμένου να κατανοηθεί πώς αυτές οι θρησκευτικές πρακτικές συνδέονται με τις κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις της εποχής.

Πιο συγκεκριμένα στο πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους, αναλύεται το φαινόμενο της ηρωολατρείας και προγονολατρείας που εντοπίζεται συστηματικά σε οικισμούς της Εύβοιας. Σκοπός του κεφαλαίου αποτελεί η διερεύνηση της σημασίας των φαινομένων κατά την πρώιμη ιστορική περίοδο. Ειδικότερα, το κεφάλαιο εξετάζει πώς η λατρεία των ηρώων συνδέθηκε με την ανάπτυξη των πόλεων-κρατών, την εδραίωση της αριστοκρατικής εξουσίας και την ενίσχυση της συλλογικής μνήμης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται στη μελέτη των χώρων οικιακής λατρείας. Πιο συγκεκριμένα μελετάται το πώς τα πρώιμα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, συνδέονται με λατρευτικές πρακτικές και πώς οι προκλασικές κοινωνίες συνδύαζαν την οικιακή ζωή με τη λατρεία των προγόνων και των θεών. Ένας στόχος του κεφαλαίου αυτού είναι να αναδειχθεί η μετάβαση από την οικιακή λατρεία σε πιο οργανωμένες θρησκευτικές δομές, εξετάζοντας παράλληλα τις κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις αυτών των χώρων.

Το τρίτο κεφάλαιο, συμπεριλαμβάνει τη χωρική και λατρευτική ανάλυση των ιερών που έχουν μέχρι στιγμής εντοπιστεί στην περιοχή της Εύβοιας και χρονολογούνται στους Γεωμετρικούς – Πρώιμους Αρχαϊκούς Χρόνους. Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξεταστεί η γέννηση, η οργάνωση, καθώς και τα βασικά χαρακτηριστικά αυτών των ιερών.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο εξετάζεται ο ρόλος της μνημειακής αρχιτεκτονικής στην ανάπτυξη των ιερών, με έμφαση στους εκατόμπεδους ναούς και τη σχέση τους με την πολιτική και κοινωνική συγκρότηση των κοινοτήτων της Εύβοιας. Αναλύεται η δυναμική των ιερών αυτών ως κέντρα πολιτισμικής και θρησκευτικής έκφρασης και μελετάται η πιθανή αλληλεπίδρασή τους με αντίστοιχα λατρευτικά κέντρα του ευρύτερου Αιγαίου χώρου.

Η μελέτη ολοκληρώνεται με το κεφάλαιο των Γενικών Συμπερασμάτων, στο οποίο συνοψίζονται τα πορίσματα της έρευνας και αναδεικνύεται η σημασία των Ευβοϊκών ιερών για τη μελέτη της θρησκείας και της κοινωνικής δομής κατά την ΠΕΣ.

Μέσα από αυτήν την ανάλυση, η μελέτη επιδιώκει να συμβάλει στην ευρύτερη επιστημονική συζήτηση σχετικά με τη λειτουργία των ιερών της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, τον ρόλο της μνημειακής λατρευτικής αρχιτεκτονικής και τη διαμόρφωση των θρησκευτικών πρακτικών στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Η κατανόηση των Ευβοϊκών ιερών και του κοινωνικού τους πλαισίου δεν αφορά μόνο τη μελέτη της αρχαίας θρησκείας, αλλά και τη διερεύνηση των δομικών μηχανισμών που οδήγησαν στη μετάβαση από τις πρώιμες κοινοτικές μορφές οργάνωσης στις πρώτες μορφές πόλεων-κρατών.

# ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ

## ΛΕΥΚΑΝΤΙ

### Το «Ηρώο» της Τούμπας<sup>2</sup>

#### Ιστορία των Ερευνών :

Το Λευκαντί, ήταν ένας σημαντικός οικισμός της ΠΕΣ του Νότιου Ευβοϊκού κόλπου, βρίσκεται σε στρατηγική τοποθεσία, στην παραλία του Ευβοϊκού, ακριβώς απέναντι από την Αυλίδα και σε ίση απόσταση από τη Χαλκίδα και την Ερέτρια. Ο αρχαιολογικός χώρος του Λευκαντίου περιλαμβάνει τον παραθαλάσσιο οικισμό της Ξερόπολης και μια σειρά νεκροταφείων που βρίσκονται πιο εσωτερικά. Η κατοίκηση στην Ξερόπολη ξεκίνησε κατά την Πρώιμη Ελλαδική περίοδο και διήρκεσε μέχρι την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο. Ωστόσο, τα νεκροταφεία καλύπτουν μόνο τις περιόδους από τη Μεταμυκηναϊκή έως την Υποπρωτογεωμετρική ΙΙΙ<sup>3</sup>.

Οι μακροχρόνιες ανασκαφές στην περιοχή αποκάλυψαν μια σειρά νεκροταφείων, τα οποία χρονολογούνται στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Από αυτά, το νεκροταφείο της Τούμπας αποτέλεσε τη μεγαλύτερη αρχαιολογική έκπληξη. Ερευνήθηκε πλήρως, αποκαλύπτοντας συνολικά 69 τάφους και 23 πυρές. Βορειότερα από αυτό, ήρθε στο φως ένα αψιδωτό οικοδόμημα, το οποίο αναλύεται εκτενώς παρακάτω<sup>4</sup>. Στην ίδια περιοχή, ανατολικότερα, στον λόφο Ξερόπολη, εντοπίστηκε ένας εκτεταμένος οικισμός, ο οποίος κάλυπτε ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα, από την Πρωτοελλαδική περίοδο έως και τους Γεωμετρικούς χρόνους.

---

<sup>2</sup> Πρωτογενής Βιβλιογραφία: Popham κ.ά 1979. Popham κ.ά 1982, 169-174. Popham κ.ά 1993. Lemos 2019. Δευτερογενής Βιβλιογραφία: Kourou 1992, 42-46. Mazarakis-Ainian 1997.

<sup>3</sup> Popham κ.ά 1992, 252.

<sup>4</sup> Κούρου 1992, 42-46.



Οι πρώτες ανασκαφές στο Λευκαντί ξεκίνησαν από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών σε συνεργασία με την Αρχαιολογική Υπηρεσία, από το 1964-1986. Η συγκεκριμένη αρχαιολογική θέση είχε εντοπιστεί από τους αρχαιολόγους Mervyn Popham και Hugh Sackett κατά τη διάρκεια μιας επιφανειακής έρευνας της Βρετανικής Αρχαιολογικής σχολής με σκοπό να εντοπιστούν σημαντικές αρχαιολογικές θέσεις. Το 1968 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή στην περιοχή του Λευκαντίου, και συγκεκριμένα στους ταφικούς χώρους. Μέχρι το 1970 είχαν αποκαλυφθεί πέντε ταφικοί χώροι<sup>5</sup>.

Το 1981, μετά από πρόσκληση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, ο Mervyn Popham με την ομάδα του συνέχισε τις ανασκαφές, εστιάζοντας σε κτίριο στα ανατολικά του νεκροταφείου της Τούμπας, το οποίο αποκαλύφθηκε όταν ο ιδιοκτήτης της έκτασης παραβίασε τα κατάλοιπα με μπουλντόζα. Τέλος από το 2003 έως το 2008, οι ανασκαφές διεξήχθησαν εκ νέου υπό τη διεύθυνση της Ειρήνης Λαιμού στην περιοχή του λόφου της Ξερόπολης, αναδεικνύοντας σημαντικά αρχαιολογικά ευρήματα. Το 2008, υπό τη διεύθυνση της Ειρήνης Λαιμού, πραγματοποιήθηκε ανασκαφή στην Περιοχή II, η οποία βρίσκεται δυτικά του βόρειο-νότιου τμήματος του τείχους. Η περιοχή αυτή είχε προηγουμένως αποτελέσει αντικείμενο γεωφυσικής έρευνας το 2005, η οποία είχε υποδείξει την πιθανή παρουσία σημαντικών αρχιτεκτονικών στοιχείων. Η ανασκαφή αποκάλυψε μια ζώνη που ονομάστηκε «Τελετουργική Ζώνη», υποδηλώνοντας τον ιδιαίτερο χαρακτήρα και τη χρήση της κατά την αρχαιότητα.

Αυτό το ανασκαφικό έργο στο Λευκαντί προσέφερε πολύτιμα δεδομένα για την κατανόηση της κοινωνικής και πολιτισμικής εξέλιξης της περιοχής, αναδεικνύοντας τη σημασία της τοποθεσίας ως κεντρικό σημείο λατρείας και ταφικών πρακτικών κατά την ΠΕΣ.

### **Αρχιτεκτονική:**

Το Ηρώο της Τούμπας αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα αρχιτεκτονικά ευρήματα στο Λευκαντί (εικ.1). Πρόκειται για μια μνημειακή κατασκευή που βρίσκεται στην κορυφή ενός χαμηλού λόφου, με προσανατολισμό προς ανατολάς. Έχει διαστάσεις 47 μ. μήκους και 10 μ. πλάτους, και χρονολογείται στο πρώτο μισό του 10ου αιώνα π.Χ. Οι εξωτερικοί τοίχοι είναι κατασκευασμένοι από λίθους έως το ύψος

---

<sup>5</sup> Popham κ.ά. 1980.

του ενός μέτρου, η υπόλοιπη ανωδομή από πλίνθρες, ενώ στην εσωτερική πλευρά της υπάρχει μια παχιά επίστρωση γύψου. Το δάπεδο αποτελείται από ένα λεπτό στρώμα αργίλου και εδράζεται απευθείας πάνω στον βράχο.

Το κτίριο είναι μεγαρόσχημο, διαθέτει αψίδα στη μια στενή πλευρά και παραπέμπει αρκετά στον πρωιμότερο τύπο του «Μεγάλου»<sup>6</sup>. Στο εσωτερικό, ο χώρος διαρθρώνεται σε πολλαπλά διαμερίσματα, τα οποία περιλαμβάνουν: ένα προστώο, ένα διμερές εμπρόσθιο δωμάτιο και το κεντρικό διαμέρισμα, διαστάσεων  $22 \times 9$  μ. Στα δυτικά υπάρχει ένας διάδρομος που πλαισιώνεται από δύο μικρά δωμάτια το βόρειο και το νότιο, ο διάδρομος οδηγεί στην αίθουσα της αψίδας που πιθανότατα πρόκειται για αποθηκευτικό χώρο καθώς βρέθηκαν πολυάριθμες κοιλότητες για την τοποθέτηση πύλων<sup>7</sup>. Στη ΒΑ γωνία της κεντρικής αίθουσας εντοπίστηκε λίθινη κατασκευή που έχει ερμηνευθεί ως η βάση ξύλινης κλίμακας που οδηγούσε σε πατάρι κάτω από τη δίρριχτη στέγη. Εξωτερικά η στέγη ήταν κατασκευασμένη από καλάμια, στηριζόταν στο κέντρο με μια σειρά πασσάλων και στα πλαϊνά με δοκούς τοποθετημένους εσωτερικά και εξωτερικά των τοίχων. Εκεί όπου η στέγη προεξείχε από τους τοίχους, στηριζόταν σε μία σειρά τουλάχιστον 24 κίονες σε κάθε πλευρά, τοποθετημένων σε απόσταση 2 μ. από το κτίριο, σε αποστάσεις μεταξύ 1,5 και 2 μ. Οι κίονες ήταν ορθογώνιοι, με διαστάσεις 20-22 εκ. πλάτος και 7-8 εκ. πάχος, και τοποθετημένοι σε πασσαλότρυπες, τα ίχνη των οποίων είναι σαφή σε ορισμένα σημεία.

Στο κέντρο περίπου του κτιρίου αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνια ταφικά ορύγματα. Στο εσωτερικό του αριστερού ορύγματος εντοπίστηκαν οι σκελετοί τεσσάρων αλόγων και στο δεξί, μια διπλή ταφή. Πιο συγκεκριμένα πρόκειται για τον ενταφιασμό μιας γυναίκας η οποία είχε ενταφιαστεί μαζί με πλούσια κτερίσματα, ενώ δίπλα της εντοπίστηκε η καύση ενός άνδρα πολεμιστή, γεγονός που μαρτυρούν τα ευρήματα που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του τεφροδόχου αγγείου, μέσα στο οποίο βρίσκονταν τα οστά του άνδρα.

Η μελέτη του ρόλου του κτιρίου και των ταφών εντός του, θα αναλυθεί εκτενέστερα σε επόμενη ενότητα, ωστόσο αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την ίδια περίπου χρονική περίοδο με τις ταφές, το κτίριο υπήρξε αντικείμενο σκόπιμης κατεδάφισης. Ακολούθως, το κτίριο καλύφθηκε από χώμα και μετατράπηκε σε τύμβο, ενώ και η αψίδα του κτιρίου αποσυναρμολογήθηκε. Στη θέση της δημιουργήθηκε τοίχος

---

<sup>6</sup> Μαζαράκης Αιινάν 2000, 96.

<sup>7</sup> Μαζαράκης Αιινάν 2009, 22.

αντιστήριξης, ευθυγραμμισμένος με τον δυτικό τοίχο του αψιδωτού δωματίου. Αυτοί οι δύο τοίχοι είχαν πιθανότατα ως λειτουργία την ενίσχυση του αναχώματος που κάλυπτε το κτίριο, με σκοπό τη σταθερότητά του. Το εσωτερικό του κτιρίου γεμίστηκε με χώμα και διαμορφώθηκε μια κεκλιμένη ράμπα από πλίνθους, τοποθετημένες σε στρώσεις η μία πάνω στην άλλη, πιθανώς ως μέρος της διαδικασίας κατασκευής του τύμβου και της ολοκλήρωσης του ταφικού συνόλου<sup>8</sup>.

### **Ευρήματα:**

Η ποσότητα της κεραμικής που εντοπίστηκε μέσα στο κτίριο της Τούμπας ήταν πολύ μεγάλη, ωστόσο καθώς το κτίριο καθαρίστηκε στο τέλος της χρήσης του, αυτή η κεραμική προέρχεται από διάφορα σημεία καθώς αποτελεί το γέμισμα του χώρου για την δημιουργία τύμβου. Ωστόσο υπάρχουν και εξαιρέσεις, όπως ο μνημειακός κρατήρας που εντοπίστηκε αποσπασματικά στην κεντρική αίθουσα και ο οποίος κάτω από τις λαβές του περιείχε διακόσμηση δένδρων, που παραπέμπει στο διακοσμητικό θέμα της Ευβοϊκής κεραμικής που έχει ως σύμβολο το δένδρο της ζωής. Επίσης, μια οινοχόη εντοπίστηκε στον βόρειο τοίχο της κεντρικής αίθουσας, η οποία σε συνδιασμό με άλλα σύνολα που έχουν εντοπιστεί σε καλή κατάσταση, βοηθούν στην κατανόηση της κεραμικής αλλά και στην χρονολόγηση. Παρόλα αυτά τα σημαντικότερα εκ των ευρημάτων εντοπίστηκαν στο εσωτερικό των ταφικών ορυγμάτων όπου βρισκόταν η δίδυμη ταφή του Ηρώου<sup>9</sup>. Ο γυναικείος σκελετός συνοδευόταν από πλούσια κοσμήματα, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται χρυσοί σφικτήρες στα μαλλιά, χρυσοί δίσκοι στο στήθος, χρυσά επιστήθια κοσμήματα και περιδέραια από χρυσό και φαγεντιανή. Επιπλέον ένα μικρό εγχειρίδιο με λαβή από ελεφαντόδοντο ήταν τοποθετημένο κοντά στο κεφάλι της θανούσας. Τα καμένα οστά του ανδρικού πολεμιστή, ο οποίος αποτέλεσε κεντρικό πρόσωπο της ταφής, είχαν τυλιχθεί προσεκτικά σε ύφασμα και τοποθετηθεί σε έναν εξαιρετικά διακοσμημένο χάλκινο αμφορέα με προέλευση από την Κύπρο<sup>10</sup>. Πλάι στον αμφορέα βρέθηκαν τα όπλα του πολεμιστή, μεταξύ των οποίων ένα σιδερένιο ξίφος, μια σιδερένια αιχμή δόρατος και ένα ακόνι. Εντυπωσιακό είναι επίσης το εύρημα υφασμάτων στο εσωτερικό του αμφορέα, τα οποία διατηρήθηκαν σε εξαιρετική κατάσταση λόγω των ευνοϊκών

---

<sup>8</sup> Μαζαράκης Ατιάν 1997, 52.

<sup>9</sup> Porpham κ.ά 1990, 2, 21.

<sup>10</sup> Κούρου 1992, 44.

συνθηκών υγρασίας και της επαφής με το χαλκό. Στον δεύτερο λάκκο, όπου βρέθηκαν τα σκελετικά κατάλοιπα των τεσσάρων αλόγων, εντοπίστηκαν και δύο σιδερένια χαλινάρια. Ακόμα ένα εύρημα αποτελεί και το ελλειψοειδές πήλινο κουτί που εντοπίστηκε κοντά στον εγκάρσιο νότιο τοίχο, που περιείχε μια μικρή ποσότητα οστών και στάχτης.

### **Ευρήματα τάφου 79:**

Ο τάφος 79 εντοπίστηκε στη νότια επέκταση του νεκροταφείου της Τούμπας Λευκαντίου και αποτελεί μια μοναδική ταφική κατασκευή, τόσο για τον συγκεκριμένο χώρο όσο και για την Ελλάδα συνολικά στις αρχές του 9ου αιώνα π.Χ. Στην κόγχη του τάφου 79 εντοπίστηκαν σημαντικά ευρήματα. Αρχικά ένας ημισφαιρικός χάλκινος τεφροδόχος λέβητας διαμέτρου 21,5 εκ. και ύψους 16,7 εκ., με καπάκι και λαβή, ο οποίος περιείχε τα αποτεφρωμένα οστά. Το εσωτερικό της κόγχης περιείχε επίσης ένα σιδερένιο ξίφος, μια αιχμή λόγχης καθώς και περίπου 25 σιδερένιες αιχμές βελών. Ακόμα εντοπίστηκαν δύο σιδερένια μαχαίρια και ένας χάλκινος τρίφτης<sup>11</sup>. Εκτός από τον πολεμικό εξοπλισμό, αποκαλύφθηκαν επίσης Φοινικικά και Κυπριακά αγγεία, όπως δύο φοινικικές δίχρωμες οinoχόες και τρία θραύσματα Κυπριακών οinoχόων. Ακόμα ένας κυλινδρικός σφραγιδολίθος από αιματίτη, προερχόμενος από την Β. Συρία, ένα ζεύγος χάλκινων ενωτίων<sup>12</sup>, δύο κρατήρες μεγάλων διαστάσεων και δώδεκα λίθινα βάρη. Από την τοπική κεραμική, σώθηκαν μέρη από έξι πινάκια με εκκρεμή ημικύκλια. Τέλος, βρέθηκαν δύο σχεδόν άθικτες Αττικές οinoχόες ΠΓ II, οι οποίες δεν έφεραν σημάδια καύσης, υποδεικνύοντας ότι ήταν μεταγενέστερες προσφορές<sup>13</sup>.

### **Τελετουργική ζώνη:**

Στα δυτικά του βορείου-νοτίου τμήματος του ΥΕ IIIΓ τείχους, το 2008, υπό τη διεύθυνση της Ειρήνης Λαιμού, ανακαλύφθηκε η λεγόμενη «Τελετουργική Ζώνη» (εικ. 2). Στην περιοχή αυτή έχουν ανασκαφεί συνολικά τρεις κατασκευές (Α, Β, Γ). Η Κατασκευή Α, που βρίσκεται στο βόρειο άκρο της ανασκαφής, είναι η αρχαιότερη, ενώ

---

<sup>11</sup> Popham κ.ά. 1995, 151-152.

<sup>12</sup> Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 173.

<sup>13</sup> Popham κ.ά. 1995, 155-156.

οι Κατασκευές Β και Γ βρίσκονται νοτιότερα. Η Κατασκευή Β εντοπίστηκε εν μέρει κάτω από τη μεταγενέστερη Κατασκευή Γ. Η Κατασκευή Α (εικ. 3 ) έχει ακανόνιστο σχέδιο, διαστάσεις περίπου 5 x 2 μ, και περιλαμβάνει δύο φάσεις χρήσης, οι οποίες χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Τα υπάρχοντα στοιχεία υποδεικνύουν ότι οι τρεις κατασκευές αποτελούσαν τμήμα ενός χώρου ιδιαίτερης σημασίας για την τέλεση τελετουργιών, ενταγμένου στο γενικότερο οικιστικό περιβάλλον της περιοχής.

Η Κατασκευή Β (εικ. 4 ) παρουσιάζει ορθογώνια κάτοψη και διαθέτει τοίχους με πέτρινες βάσεις, ιδιαίτερα στον δυτικό και νότιο τοίχο, για στήριξη της ανωδομής που πιθανότατα αποτελούνταν από πλίνθους. Οι βόρειοι και ανατολικοί τοίχοι φαίνεται να ήταν ελαφρύτεροι. Η Κατασκευή Β φαίνεται να είχε τελετουργικό χαρακτήρα και πιθανώς χρησιμοποιούνταν για συγκεκριμένες δραστηριότητες ή γεγονότα.

Η Κατασκευή Γ (εικ. 4), είναι περίπου 5 τ.μ., κτισμένη πάνω από το προγενέστερη κατασκευή Β, με είσοδο στη βόρεια πλευρά του ανατολικού τοίχου. Στο εσωτερικό του υπήρχαν λίθινες κατασκευές, αρχικά ρηχές και κυκλικές (διάμ. ~2 μ.), που αργότερα εξελίχθηκαν σε υπερυψωμένα πλατώματα. Το μεγαλύτερο από αυτά (διάμ. 2,5 μ.) ανανεώθηκε σταδιακά με μικρότερα (διάμ. ~1 μ.), δείχνοντας συνεχή χρήση. Το κτίριο δεν είχε ίχνη καύσης, αλλά εντοπίστηκαν ασβεστοκονιάματα, πιθανώς από επικάλυψη των πλατωμάτων. Επίσης δεν υπάρχουν ενδείξεις στέγης.

Οι αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες και των δύο δομών, σε συνδυασμό με τα ευρήματα, υποδηλώνουν ότι οι χώροι αυτοί δεν ήταν απλώς χρηστικοί αλλά ενσωμάτωναν τελετουργικά και συμβολικά στοιχεία, καθιστώντας τους κεντρικά σημεία δραστηριοτήτων και συλλογικής μνήμης για τις κοινότητες της περιόδου<sup>14</sup>.

### **Ευρήματα:**

Τα ευρήματα στην Τελετουργική Ζώνη περιλαμβάνουν εντυπωσιακά κινητά αντικείμενα που ενισχύουν την τελετουργική ερμηνεία των αρχιτεκτονικών δομών. Από τη Κατασκευή Α ξεχωρίζουν πήλινος δίσκος και ένα κόκκινο κέρατο ελαφιού, που υποδηλώνουν την τέλεση ιερών πράξεων. Στη Κατασκευή Β βρέθηκε ένα ειδώλιο

---

<sup>14</sup> Lemos 2019, 57-89.

όψιμου γραμμικού τύπου της περιόδου Λευκαντίου 1α/1β, οστά ζώων πιθανώς από τελετουργικό γεύμα, καθώς και κάρβουνα που συνδέονται με δραστηριότητες φωτιάς. Στη Κατασκευή Γ εντοπίστηκε πλούσια κεραμική, όπως μεγάλοι κρατήρες, αμφορείς και μαγειρικά σκεύη, ενώ ξεχωρίζει μια μεγάλη κατσαρόλα γεμάτη καμένα κόκαλα, υποδεικνύοντας συμμετοχή σε τελετουργικό φαγητό. Βιοαρχαιολογικά υπολείμματα όπως δημητριακά, κριθάρι και φρούτα, ταυτισμένα και με άλλα ιερά όπως το Καλαπόδι<sup>15</sup>, ενισχύουν τη σύνδεση του χώρου με τελετουργικές πρακτικές και τη συλλογική μνήμη της κοινότητας.

## ΕΡΕΤΡΙΑ

### Το ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα<sup>16</sup>.

Ιστορία των Ερευνών:

Η Ερέτρια αποτελεί μια από τις σημαντικότερες αρχαιολογικές θέσεις του ελληνικού κόσμου, όπως μαρτυρούν οι αναφορές της πόλης σε διάφορες αρχαίες πηγές. Η πρώτη καταγραφή της Ερέτριας γίνεται στον Νηών Κατάλογο (Ιλιάδα Β 484-760). Επίσης, ο Στράβων (10.1.10), παρέχει πληροφορίες για τη θέση της «Παλαιάς Ερέτριας», η οποία ενδεχομένως ταυτίζεται με το Λευκαντί, που παρακμάζει σταδιακά κατά τον 8ο αιώνα π.Χ. Ο Πausanίας (10.35.7), αναφέρεται στη λατρεία του Απόλλωνα στην Ερέτρια, δίνοντας έμφαση στη σημασία του ιερού του θεού στην πόλη. Επιπλέον, τα σωζόμενα ερετριακά ψηφίσματα πολιτείας και προξενίας συνέβαλαν στην καθοδήγηση των ερευνών για την ανακάλυψη του ιερού του Απόλλωνα Δαφνηφόρου στην Ερέτρια<sup>17</sup>.

---

<sup>15</sup> Lemos 2019, 78.

<sup>16</sup> Πρωτογενής Βιβλιογραφία: Κουρουνιώτης 1899, 153-163. Κουρουνιώτης 1900, 53-56. Κωνσταντίνου 1952, 153-163. Κωνσταντίνου 1955, 125-131. Auberdon 1968. Schefold 1969. Τουλούπα 2002. Verdan 2013. Δευτερογενής Βιβλιογραφία: Berard 1971, 9-73. Coldstream 1977. Mazarakis-Ainian 1998, 3-24. Μαζαράκης-Αινιάν 2000. Verdan 2010.

<sup>17</sup> Knoepfler, 2001, 1a. Arjona-Perez, 2008, 297-299.

Οι πρώτες συστηματικές ανασκαφές στον χώρο πραγματοποιήθηκαν το 1896, υπό τη διεύθυνση του Χρήστου Τσούντα<sup>18</sup>, ο οποίος εντόπισε ικανοποιητικό αριθμό ευρημάτων. Από το 1891-1895 τον διαδέχθηκε μια ομάδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών, η οποία εξέτασε το θέατρο, το ναό του Διονύσου και το Γυμνάσιο. Η αποκάλυψη του Ναού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα στην Ερέτρια αποτελεί ένα μακροχρόνιο αρχαιολογικό εγχείρημα. Η πρώτη αναφορά στο μνημείο ήταν το 1834 πολύ πριν τις πρώτες ανασκαφικές ενέργειες, είναι πιθανό ότι το μνημείο ήταν ορατό σε κάποιο βαθμό καθώς φαίνεται στο σχέδιο πόλης που εκπόνησε ο Eduard Schaubert για την νέα πόλη της Ερέτριας, τα «Νέα Ψαρά»<sup>19</sup>. Ωστόσο, οι πρώτες ενδείξεις για την ύπαρξη του ναού βασίζονται σε επιγραφές που ανακαλύφθηκαν το 1869 και το 1870. Η πρώτη ενεπίγραφη στήλη, γνωστή ως "στήλη του Χαιρεφάκη", βρέθηκε στη Χαλκίδα και δημοσιεύθηκε το 1869 από τον Π. Ευσταριάδη, παρέχοντας τις πρώτες ενδείξεις για την ύπαρξη του ναού, χωρίς όμως να δίνει πληροφορίες για την ακριβή τοποθεσία του <sup>20</sup>. Μια δεύτερη στήλη που βρέθηκε το 1870 στην Ερέτρια έλυσε το ζήτημα της θέσης. Το 1899 ο Κ. Κουρουνιώτης καθάρισε μέρος του ναού του 6<sup>ου</sup> αιώνα, χωρίς ωστόσο να αναγνωρίζει το μνημείο, αποδίδοντας τα αρχαιολογικά αυτά κατάλοιπα στην αγορά της Ερέτριας. Ένα χρόνο αργότερα ερεύνησε γειτονικά σημεία και τότε φάνηκε σχεδόν εξολοκλήρου η κάτοψη του ναού καθώς και πολλά αποσπασματικά αγάλματα που προέρχονταν από το Δυτικό αέτωμα του Αρχαϊκού Ναού<sup>21</sup>. Οι επιτυχημένες έρευνες όμως για τον Κ. Κουρουνιώτη σταματούν σε αυτό το σημείο, ενώ και οι δύο Παγκόσμιοι Πόλεμοι καθυστέρησαν τις ανασκαφές στον χώρο για τα επόμενα 40 χρόνια. Το 1952 η Ιωάννα Κωνσταντίνου<sup>22</sup> ανέσκαψε στην Ερέτρια χωρίς όμως σημαντικά αποτελέσματα. Το 1964 Ελβετοί Αρχαιολόγοι κλήθηκαν στην Ελλάδα με σκοπό να εργαστούν στην αρχαία Ερέτρια<sup>23</sup>. Οι ανασκαφές ξεκίνησαν το 1964, και παρότι αρχικά υπήρξε μια περίοδος διακοπής, επεκτάθηκαν σημαντικά μεταξύ 1998 και 2003, ενισχύοντας τη μελέτη των δύο Αρχαϊκών Ναών. Το 1971, ο Κ. Schefold ανακοίνωσε την ανακάλυψη του αρχαιότερου εκατόμπεδου ναού της

---

<sup>18</sup>Τσούντας 1886, 57-59.

<sup>19</sup>Verdan 2013, 60–64.

<sup>20</sup>AEph 1869, 317–332 (IG XII 9, 191), Verdan 2013, 29.

<sup>21</sup>Κουρουνιώτης 1900, 53-56.

<sup>22</sup>Κωνσταντίνου 1952, 153-156.

<sup>23</sup>Schefold 1964, 102-105.

Ελλάδας<sup>24</sup>. Στην ίδια περίοδο, ο C. Bérard ανέσκαψε τα θεμέλια ενός κτηρίου σε άριστη κατάσταση, το οποίο θεώρησε ως απομίμηση του Δαφνηφόρειου, του ναού του Απόλλωνα στους Δελφούς. Από το 1978, η Antoinette Altherr-Charon ξεκίνησε ένα νέο πρόγραμμα ανασκαφών, εστιάζοντας όχι μόνο στα κεντρικά κτίρια, αλλά και την περιφέρεια του ιερού. Έκανε σημαντικές ανακαλύψεις, όπως έναν τοίχο Γεωμετρικής εποχής και έναν νέο χώρο λατρείας που αποδείχθηκε χώρος θυσίας. Μετά τις επιτυχείς ανασκαφές της Altherr-Charon, οι έρευνες στο ναό του Απόλλωνα σταμάτησαν για σχεδόν μια δεκαετία. Στο μεταξύ, αρκετές μελέτες δημοσιεύτηκαν, επανατοποθετώντας τις θεωρίες γύρω από το Γεωμετρικό ιερό και ενσωματώνοντας τις ανακαλύψεις του Bérard στο ευρύτερο πλαίσιο της ελληνικής αρχιτεκτονικής και θρησκείας. Έπειτα το 1990, η S. Huber ξεκινά ένα νέο πρόγραμμα ερευνών στο ιερό, με στόχο να ολοκληρώσει τις ανασκαφές του Θυσιαστηρίου που ανακαλύφθηκε από την A. Altherr-Charon<sup>25</sup>, ενώ από το 1998 έως το 2003, την ανασκαφή διηύθυνε ο S. Verdan<sup>26</sup>. Τέλος από το 1999 έως το 2014 σηματοδοτεί την ανάληψη του έργου από μια γενιά νέων αρχαιολόγων, οι οποίοι δραστηριοποιούνται στην Εύβοια και συνεχίζουν μέχρι σήμερα.

- Αρχιτεκτονική:

Το ιερό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα βρισκόταν περίπου στο κέντρο του αρχαίου οικισμού της Ερέτριας. Το ιερό αυτό παρουσιάζει τρεις οικοδομικές φάσεις, οι οποίες χρονολογούνται από τη ΜΓ II μέχρι τις αρχές της Αρχαϊκής περιόδου. Αυτές οι φάσεις καταδεικνύουν την εξέλιξη του χώρου και την ανάπτυξη των θρησκευτικών πρακτικών που συνδέονταν με την λατρεία του Απόλλωνα στην περιοχή.

**Ed1:** Το κτίριο Ed1 χρονολογείται στην **πρώτη οικοδομική φάση** (εικ. 5), δηλ. τη ΜΓ περίοδο (800-760 π.Χ.). Έγινε γνωστό και ως η «Δάφνηνη Καλύβα» (εικ. 5), όπως το αποκάλεσε ο Ελβετός αρχαιολόγος Cl. Bérard <sup>27</sup> και αποτελεί μια εξαιρετικά σημαντική κατασκευή. Πρόκειται για ένα από τα αρχαιότερα οικοδομήματα της Ερέτριας και παρουσιάζει αρχιτεκτονική καινοτομία. Το αψιδωτό κτίριο έχει

---

<sup>24</sup>Verdan 2013, 31, σημ. 36.

<sup>25</sup>Verdan 2013, 34.

<sup>26</sup>Verdan 2013.

<sup>27</sup>Bérard 1971.



διαστάσεις 9,75 X 6,60 μ. Στον κεντρικό άξονα, στο πίσω μέρος της αψίδας, βρέθηκε μια μικρή εστία (Fy102) βάθους περίπου 10 εκατοστών, η οποία περιείχε πέτρες, θραύσματα πηλού, κάρβουνα και οστά. Κοντά στην είσοδο, βρέθηκε ένας λίθος τοποθετημένος πάνω σε μια μάζα πηλού (St103), ο οποίος πιθανότατα χρησιμοποιούνταν ως εστία. Επίσης, λιγότερο από ένα μέτρο μπροστά από την είσοδο εντοπίστηκε μια κυκλική περιοχή όπου το έδαφος έχει κοκκινωπό χρώμα γεγονός που υποδεικνύει την παρουσία μιας ακόμα εστίας (Fy104). Δύο κίονες σχημάτιζαν πρόστυλη στοά στην πρόσοψη, ενώ εγκοπές στα θεμέλια δείχνουν ότι υπήρχαν τετράγωνες παραστάδες που ενίσχυαν τον τοίχο της πρόσοψης. Το κτίριο στο σύνολο του διατρεχόταν από ζεύγη κιόνων, τοποθετημένων τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό των τοίχων<sup>28</sup>. Σημαντικό είναι επίσης και το γεγονός ότι ήταν προσανατολισμένο προς τον Βωμό (St12). Ωστόσο, σχετικά με την ακριβή λειτουργία του κτηρίου Ed1 έχουν προταθεί από τους μελετητές διαφορετικές απόψεις που θα εξεταστούν εκτενέστερα σε επόμενο κεφάλαιο. Το κτίριο αυτό εγκαταλείφθηκε στα τέλη της Γεωμετρικής περιόδου.

**Ed9:** Το αψιδωτό κτίριο Ed9 (εικ.5), με κατεύθυνση από βορρά προς νότο, ανήκει στην πρώτη φάση κατασκευών στην περιοχή. Ξεχωρίζει για το μικρό μέγεθός του και την απλή του κατασκευή, κάτι που δείχνει ότι ίσως είναι από τα πρώτα κτίσματα που κατασκευάστηκαν εκεί. Μέσα στο κτίριο βρέθηκαν δύο σημαντικά στοιχεία: μία τετράγωνη εστία από πηλό (εστία St128) και μία περιοχή με κοκκινωπό χρώμα, που πιθανότατα δείχνει ότι ήταν είτε χώρος για μαγειρικές δραστηριότητες είτε για θέρμανση. Επίσης ακόμα μια κατασκευή που εντοπίστηκε είναι μια δεύτερη εστία με διάμετρο περίπου 30 εκ. κοντά στην είσοδο του κτηρίου (Fy235), καθώς και μια στρώση με κάρβουνα έξω από την είσοδο. Ενδιαφέρον αποτελεί ότι οι δύο πρώτες δομές βρίσκονται στον κεντρικό άξονα του κτηρίου. Τα κεραμικά θραύσματα που βρέθηκαν στο επίπεδο κατοίκησης είναι λιγοστά, πιθανόν επειδή οι συνθήκες της ανασκαφής δεν επέτρεψαν την εύρεση περισσότερων. Όταν το κτίριο εγκαταλείφθηκε, καλύφθηκε πλήρως από τα υλικά της ίδιας της κατασκευής του<sup>29</sup>.

**Ed150:** Το αψιδωτό κτίριο Ed150 (εικ.5-7), είναι προσανατολισμένο προς τον βωμό (St12). Ξεχωρίζει μάλιστα από τις γειτονικές κατασκευές λόγω του

---

<sup>28</sup> Coldstream 1997, 427-430.

<sup>29</sup> Verdan 2013, 45-46.

προσανατολισμού του, καθώς είναι το μόνο που ανοίγει προς ΒΑ. Έχει παρόμοιο πλάτος (6,40 μ.) αλλά μικρότερο μήκος (7 μ.) από το κτίριο Ed1. Οπές στύλων βρέθηκαν τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό. Υπήρχαν δύο δάπεδα, με το πρώτο να έχει λιγότερα ίχνη χρήσης παρόλο που εντοπίζονται και δύο εστίες (Fy193 & Fy255). Στην τελική φάση διαμόρφωσης του δαπέδου, στο βάθος και στον κεντρικό άξονα του κτιρίου, υπήρχε μια βάση ή έδρανο από πέτρες καλυμμένες με πηλό (St201). Είναι σε σχήμα σχεδόν ορθογώνιο (περίπου  $0.80 \times 1.40$  μ.) και έχει ύψος περίπου 30 εκ. Δίπλα στην κατασκευή παρατηρείται μια συσσώρευση λεπτών στρώσεων αργίλου, οι οποίες έχουν αποκτήσει ερυθρό χρώμα από τη φωτιά, υποδηλώνοντας τη χρήση της περιοχής<sup>30</sup>.

Η **δεύτερη οικοδομική φάση**, η οποία τοποθετείται στη Γεωμετρική περίοδο, χαρακτηρίζεται από σημαντικές αλλαγές. Το κτίριο Ed150 (εικ. 6-7) ανακατασκευάζεται πλήρως, παραμένοντας όμως στην αρχική του θέση. Επιπλέον στο κτίριο παρατηρούνται νέες εσωτερικές διαρρυθμίσεις: στο βάθος του κτιρίου τη θέση της προγενέστερης βάσης St201 πήρε μια νέα ορθογώνια πήλινη βάση διαστάσεων  $75 \times 75 \times 8$  εκ. Πάνω στη βάση ήταν τοποθετημένος ένας μεγάλος ΜΓ II Αττικός κρατήρας, ένα συμποτικό σκεύος ιδιαίτερης σημασίας, που πιθανώς αποτελούσε κεντρικό στοιχείο στις τελετουργικές δραστηριότητες του χώρου. Επιπλέον κοντά σε αυτή την βάση εντοπίστηκε και μια δεύτερη ορθογώνια βάση, φτιαγμένη από αργολιθοδομή (St186). Γύρω από τις δύο αυτές ορθογώνιες βάσεις, στο δάπεδο εντοπίστηκαν ίχνη καύσης, ενώ και στον κεντρικό άξονα του κτιρίου και κοντά στην είσοδο παρουσιάστηκε έντονη θερμική αλλοίωση γεγονός που υποδεικνύει την παρουσία εστίας (Fy248)<sup>31</sup>.

Κατά την **τρίτη φάση**, στα τέλη της Γεωμετρικής περιόδου, η περιοχή του Ιερού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα υφίσταται εκτεταμένες αλλαγές. Το αψιδωτό κτίριο Ed150 παραμένει σε παράλληλη χρήση με τον βωμό (St12). Παρά την απουσία επαρκούς προστασίας από πλημμύρες, η χρήση του χώρου συνεχίζεται, αν και οι δραστηριότητες περιορίζονται και οι κατασκευές γίνονται λιγότερο σημαντικές.

---

<sup>30</sup> Verdan 2013, 46-47.

<sup>31</sup> Verdan 2013, 56.

**Ed5:** Το ελλειψοειδές κτίριο Ed5 (εικ. 5-6) βρίσκεται σε έναν διακριτό τομέα από τα υπόλοιπα κτίσματα. Οι διαστάσεις του κυμαίνονται γύρω στα 9-10 μ. μήκος και 6 μ. πλάτος, παρόμοιες με το Κτίριο 1<sup>32</sup>. Ο Π. Θέμελης είχε προτείνει ότι υπήρχαν δύο φάσεις κατασκευής: αρχικά το κτίριο θα ήταν ημικυκλικό· αργότερα, μετατράπηκε σε ελλειψοειδές, με την προσθήκη προς νότον δύο καμπύλων τοίχων. Το κτίριο θεωρείται συνήθως σύγχρονο με το «Δαφνηφορείον» και συνεπώς μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στο 750 π.Χ.<sup>33</sup> Επιπλέον, σε απόσταση 7 μ. νότια του κτιρίου, βρέθηκε μικρή εστία (Fy123), που πιθανόν συνδέεται με εργασίες επεξεργασίας μετάλλου. Το κτίριο 5 φαίνεται να παραμένει όρθιο και σε χρήση κατά τη φάση II, καθώς ο τοιχοβάτης του (M120) ήταν αρκετά υπερυψωμένος ώστε να παραμείνει ορατός μετά τις επιχωματώσεις γύρω του. Στον χώρο μπροστά από το κτίριο παρατηρούνται δραστηριότητες, όπως η σταδιακή επιχωμάτωση μιας μεγάλης εσοχής (Fo253) και η παρουσία δύο λάκκων (Fo122, Fo254), που περιείχαν μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Στο ίδιο σημείο, μπροστά από την είσοδο του κτηρίου, βρέθηκε μια μοναδική εστία (Fy257) από πηλό, με ημικυλινδρικό σχήμα, ενδείξεις υψηλής θερμοκρασίας και στρώμα στάχτης στο εσωτερικό της, ενώ γύρω της υπήρχαν ίχνη στάχτης και καύσης. Παρότι τα ευρήματα στο εσωτερικό του κτηρίου είναι περιορισμένα, υποδηλώνουν τη συνεχιζόμενη χρήση του κατά τη Γεωμετρική περίοδο. Η κεντρική θέση της εστίας ενισχύει περαιτέρω την υπόθεση ότι το κτίριο παρέμεινε λειτουργικό στη Φάση II.

**Βωμός 12:** Ο βωμός St12 είναι μια σημαντική αρχιτεκτονική κατασκευή που αναπτύσσεται και στις τρεις αρχιτεκτονικές φάσεις του Ιερού. Εντοπίστηκε στα ανατολικά, εκτός της κύριας ζώνης κατοίκησης, κοντά στην κοίτη του χειμάρρου και περίπου 15 μ. από την είσοδο του κτηρίου Ed150. Η πρώτη φάση, χρονολογείται στην YEX και υποδηλώνεται από δύο επικαλυπτόμενους λίθους που βρέθηκαν σε βάθος κάτω από τη κατασκευή, σε ύψος 0,68 μ., οι οποίοι δεν στηρίζονται απευθείας στον φυσικό βράχο, αλλά σε δύο στρώσεις με όστρακα και οστά. Στη δεύτερη φάση, κατά την ΠΕΣ, ο βωμός διαμορφώνεται σε κυκλικό τμήμα με διάμετρο 2,60–2,80 μ. και ύψος περίπου 1 μ., το οποίο περιβάλλεται από τετράγωνο στρώμα λίθων με διαστάσεις 3,60 x 3,10 μ., ενώ στην τρίτη φάση, η επιφάνεια θεμελίωσης φτάνει σε υψόμετρο 1,20 μ. Τα αρχαιολογικά ευρήματα και η στρωματογραφία υποδεικνύουν ότι η τρίτη φάση

---

<sup>32</sup>Verdan 2013, 47-48.

<sup>33</sup>Mazarakis Ainian 1987, 3-24.

τοποθετείται στη Γεωμετρική περίοδο, καθώς εντοπίζεται κεραμική και άλλα τεκμήρια από αυτή την εποχή στα στρώματα που περικλείουν τη κατασκευή. Ο βωμός St12, όχι μόνο αποτέλεσε κεντρικό στοιχείο σε όλες τις φάσεις του Ιερού, αλλά εξελίχθηκε και αναπτύχθηκε, αποκτώντας τελικά τη μορφή μιας πολυσύνθετης κατασκευής που ενσωμάτωνε την ιστορική και θρησκευτική σημασία της περιοχής<sup>34</sup>.

**Ed2:** Το εντυπωσιακό αφιδωτό κτίριο Ed2 είναι προσανατολισμένο προς ΝΑ, προς το βωμό St12, που, όπως προαναφέρθηκε, προϋπήρχε του κτιρίου. Χρονολογείται περίπου στο 730 π.Χ., έχει διαστάσεις 35 x 8 μ. (δηλ. 100 πόδια σε μήκος) και είναι διαχωρισμένο σε δύο κλίτη μέσω μιας κιονοστοιχίας. Ο σηκός του ναού ήταν μια μεγάλη αίθουσα ανοιχτή προς την νοτιοανατολική πλευρά, χωρίς πρόναο ή οπισθόδομο. Τα διάσπαρτα μεταλλικά αναθήματα που βρέθηκαν στον χώρο δεν αφήνουν αμφιβολία για τον λατρευτικό χαρακτήρα του κτηρίου. Στον εκατόμπεδο αυτό ναό τιμούνταν ο θεός Απόλλωνας, και πιθανότατα πρόκειται για τον αρχαιότερο αστικό ναό του Ελλαδικού χώρου<sup>35</sup>. Κατά μήκος του άξονα του κτηρίου αποκαλύφθηκαν τρεις δομές (St110, St112, St113), οι οποίες φαίνεται να σηματοδοτούν τη θέση στήριξης μιας κεντρικής κιονοστοιχίας. Οι λίθοι αυτοί πιθανώς λειτούργησαν ως αρχικό επίπεδο σταθεροποίησης για πιο επιβλητικές βάσεις κιόνων, οι οποίες ενδέχεται να αφαιρέθηκαν μετά την καταστροφή του κτηρίου. Κοντά στην είσοδο, ο ανασκαφέας αναφέρει μία ελλειψοειδή πήλινη πλάκα (περίπου 80 × 60 εκ., St118). Θα μπορούσε να πρόκειται για βάση, όπως αυτές που έχουν βρεθεί στο Κτίριο 9 (St128) και στο Κτίριο 150 (St210), ή για στύλο. Τέλος δίπλα στον τοίχο του κτιρίου εντοπίστηκε επίσης μια μικρή εστία (Fy117) πιθανότατα όμως αυτή η κατασκευή να είναι προγενέστερη του κτιρίου. Κατά την 3<sup>η</sup> φάση, στα τέλη της Γεωμετρικής περιόδου ο εκατόμπεδος ναός (Ed2) καταστρέφεται από πυρκαγιά και τα ερείπιά του χρησιμοποιούνται ως επιχωμάτωση για την κατασκευή ενός επόμενου πρώιμου αρχαϊκού ναού (Ed3), ο οποίος φαίνεται να κατασκευάστηκε στα μέσα του ίδιου αιώνα. Ωστόσο, και ο πρώιμος αρχαϊκός ναός<sup>36</sup> καταστράφηκε από πυρκαγιά, και στη θέση του χτίστηκε τον 6ο αιώνα π.Χ., ένας ακόμα ναός.<sup>37</sup>

---

<sup>34</sup>Verdan 2013, 49-50.

<sup>35</sup>Μαζαράκης Αινιάν 2000, 80-8.

<sup>36</sup>Auberson 1968, 11-15.

<sup>37</sup>Auberson 1968, 16-23.

**Ed17:** Βορειότερα από τον μνημειακό ναό Ed1 κατασκευάστηκε ένα ελλειψοειδές Κτίριο Ed17 (εικ. 6) με προσανατολισμό από βορρά προς νότο. Το κτίριο διαθέτει ένα ελαφρύ θεμέλιο (M129), κατασκευασμένο από μικρότερες πέτρες, στις οποίες έχουν ενσωματωθεί τρεις οπές για πασσάλους πριν την τοποθέτηση του. Στο εσωτερικό του, το δάπεδο είναι αργιλώδες και κατά τόπους παρατηρούνται τρεις μικρές λιθοστρώσεις (St130, 131, 132). Στο κέντρο του κτηρίου εντοπίστηκε ένας μικρός λάκκος με πυρά (Fy136), που πιθανώς σχετίζεται με τη διαδικασία χύτευσης χαλκού. Η κεραμική που βρέθηκε κάτω από το δάπεδο υποδεικνύει ότι το κτίριο χρησιμοποιήθηκε τουλάχιστον μέχρι την ΥΓ II και πιθανότατα αποτελεί εργαστήριο μεταλλοτεχνίας<sup>38</sup>.

**Εξωτερικοί Χώροι (Λάκκοι και Εστίες):** Στους εξωτερικούς χώρους του ιερού παρατηρείται ιδιαίτερη διάταξη λάκκων, οι οποίοι παρουσιάζουν τόσο συνέχεια όσο και εξέλιξη από τη Φάση I στη Φάση II. Κατά τη Φάση I, τέσσερις αποθηκευτικοί λάκκοι (195, 196, 197 και 221) εντοπίστηκαν στο κεντρικό τμήμα. Οι λάκκοι αυτοί διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους: ο λάκκος 197, ωειδής και μεγάλος (μέγιστη διάσταση  $10 \times 5$  μ) με ρηχό βάθος, ευθυγραμμίζεται με τους υπόλοιπους, κάτι που πιθανότατα υποδήλωνε κάποιο φυσικό ή τεχνητό όριο. Ο κυκλικός λάκκος 221 είναι μικρότερος σε διάμετρο (2,10 μ), αλλά πολύ βαθύτερος (1,50 μ.), με σχεδόν κάθετους τοίχους. Οι λάκκοι 195 και 196 είναι μικρότεροι, ρηχοί (30-40 εκ.), και ακανόνιστου σχήματος, αλλά διατηρούν τη συνοχή της διάταξης. Όλοι οι λάκκοι της Φάσης I φαίνεται να είχαν παρόμοιο περιεχόμενο (οστά, κεραμική, κοχύλια, κάρβουνα), υποδεικνύοντας πιθανόν κοινή χρήση.

Στη Φάση II, η διάταξη των λάκκων αναδιαμορφώνεται. Δώδεκα νέοι λάκκοι εντοπίζονται γύρω από τον ναό (Ed2) και τα οικοδομήματα Ed2 και Ed150, ενώ δεν υπάρχει ένδειξη ότι οι λάκκοι της Φάσης I συνέχισαν να χρησιμοποιούνται. Δύο λάκκοι (Fo105 και 106) βρίσκονται ευθυγραμμισμένοι κατά μήκος του τοίχου M10, επαναλαμβάνοντας το μοτίβο ορίων της προηγούμενης φάσης. Άλλοι δύο λάκκοι (Fo211 και 190) είναι τοποθετημένοι δίπλα-δίπλα μεταξύ των οικοδομημάτων Ed2 και Ed150, ενώ τρεις λάκκοι (Fo122, 253 και 254) εντοπίζονται μπροστά από την είσοδο του οικοδομήματος 5. Τρεις ακόμη λάκκοι (Fo25, 26 και 24) ευθυγραμμίζονται στο βορειοανατολικό όριο, ενώ ένας λάκκος (Fo258) φαίνεται να βρίσκεται απομονωμένος. Αυτή η νέα διάταξη δείχνει σαφή προσανατολισμό και σχεδιασμό, διατηρώντας την

---

<sup>38</sup> Verdan 2013, 57.

έννοια της οριοθέτησης και οργανωμένης χρήσης των εξωτερικών χώρων, η οποία πρωτοεμφανίζεται στη Φάση I και εξελίσσεται στη Φάση II.

**Ναός 7<sup>ου</sup> αιώνα:** Ο Ναός III (εικ. 8) στην Ερέτρια, που ανεγέρθηκε στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ., ανήκει στους εκατόμπεδους ναούς και παρουσιάζει έντονα ιωνικά χαρακτηριστικά. Το οικοδόμημα είχε μήκος 34,80 μ. και πλάτος 7 μ., διαστάσεις που αντιστοιχούν σε περίπου 100 ιωνικούς πόδες (0,349 μ.), και διέθετε έναν επιμήκη σηκό ανοιχτό στη μία πλευρά, χωρίς πρόναο ή οπισθόδομο. Ο ναός περιβαλλόταν από περίσταση με ξύλινους κίονες, ενώ το εύρος των πτερών διέφερε μεταξύ των πλευρών: στις μακρές πλευρές ήταν 2,10 μ. και στις στενές 3,50 μ. Η θεμελίωση έγινε πάνω σε ειδικά διαμορφωμένο επίχωμα, το οποίο κάλυψε προγενέστερα οικοδομήματα και παρέχει έναν *terminus post quem* για την κατασκευή του. Τα θεμέλια του ναού ήταν από ακατέργαστους λίθους ασβεστόλιθου, ενώ η ανωδομή πιθανόν περιλάμβανε πλίνθους από ωμό πηλό και ξύλινα στοιχεία<sup>39</sup>.

**Ναός 6<sup>ου</sup> αιώνα:** Από αυτόν τον ναό διατηρούνταν μόνο τα θεμέλια, δεν σώζεται η κρηπίδα, ούτε η ανωδομή, διατηρήθηκαν ωστόσο τα θεμέλια από τα οποία αποδεικνύεται ότι ο ναός του 6<sup>ου</sup> αιώνα είναι δωρικός περίπτερος με κάποιες ιωνικές επιρροές. Η κάτοψή του αποκαλύπτει έναν δωρικό περίπτερο με έξι κίονες στις στενές πλευρές και δεκατέσσερις στις μακριές. Κάθε βάση κίονα έχει διάμετρο 1,65 μ., ενώ η απόσταση μεταξύ των κίωνων είναι 3,60 μ.. Επιπλέον, η χρήση του «ποδίου του Φείδωνα» (0,327 μ.) ως μονάδας μέτρησης επιβεβαιώνει τη σχέση του με άλλους ναούς της ίδιας περιόδου, όπως το Ηραίο της Σάμου και το Ηραίο του Άργους<sup>40</sup>. Από τον ναό του 6ου αιώνα π.Χ., ο Κ. Κουρουνιώτης εντόπισε γλυπτά του δυτικού αετώματος, μεταξύ των οποίων η αρπαγή της Αντιόπης από τον Θησέα (εικ. 9), καθώς και δύο θραύσματα κιονόκρανων και στοιχεία από τρίγλυφα<sup>41</sup>.

- Ευρήματα:

Στην πρώτη φάση, επικεντρωνόμαστε στα κεραμικά ευρήματα που ανευρέθηκαν στον κεντρικό τομέα του ιερού, ιδιαίτερα στα κτίρια Ed1, Ed9 και Ed150, καθώς και

---

<sup>39</sup>Auberson 1968, 11-15.

<sup>40</sup>Auberson 1968, 14, σημ.14.

<sup>41</sup>Κουρουνιώτης 1900, 53-56. Τουλούπα 2002.

στις εστίες 197, 221 και 536. Το σύνολο των κεραμικών αντικειμένων ανέρχεται σε 1.113, τα οποία ανήκουν σε 66 διαφορετικά σύνολα. Αξιοσημείωτο είναι ότι η λεπτή κεραμική αποτελεί την πλειονότητα των ευρημάτων, με την χονδροειδή κεραμική να αντιπροσωπεύει περίπου το 25% του συνολικού υλικού. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, παρατηρείται έντονη κυριαρχία μικρών ανοιχτών αγγείων, που χρησιμοποιούνταν για ανάμειξη, κατανάλωση και μεταφορά, όπως κρατήρες. Επιπλέον οι υδρίες και οι αμφορείς ανήκουν στην ομάδα των αγγείων μεταφοράς και αποθήκευσης υγρών, απαντώνται σε μικρές ποσότητες. Από μορφολογική άποψη, οι σκύφοι καταγράφονται ως οι πιο πολυάριθμοι, με σημαντική παρουσία λεκανών. Επίσης, παρατηρείται αξιοσημείωτη παρουσία σκύφων και κανθάρων, με τα περισσότερα μεγέθη να κυμαίνονται σε μικρές και μεσαίες διαστάσεις, καθώς μόλις το 25% αυτών είναι μεγάλου μεγέθους. Σημαντικό είναι ότι στον κεντρικό τομέα, τα 2/3 των κεραμικών ευρημάτων εντοπίζονται στους λάκκους, ενώ το υλικό που έχει συλλεχθεί από τα κτίρια είναι περιορισμένο<sup>42</sup>.

Στη δεύτερη φάση, οι σκύφοι παραμένουν τα πιο διαδεδομένα ανοιχτά αγγεία, με τις κοτύλες να είναι επίσης δημοφιλείς. Οι σκύφοι που βρέθηκαν είναι διακοσμημένοι αλλά και μονόχρωμοι, ενώ οι κοτύλες ήταν κυρίως μονόχρωμες χωρίς διακόσμηση, με μικρό ποσοστό διακοσμημένων αγγείων. Όσον αφορά τη χονδροειδή κεραμική, οι πίθοι είναι οι πιο συνηθισμένοι, ενώ οι λεκάνες και τα άλλα σκεύη παρατηρούνται σε μικρότερα ποσοστά. Επιπλέον, στην κατηγορία της ημίλεπτης κεραμικής εντοπίζονται κυρίως εισαγόμενα αγγεία, όπως αμφορείς, και λιγότερα κλειστά αγγεία μικρού μεγέθους όπως πρόχοι. Αυτά τα αγγεία προσφέρουν σημαντικές ενδείξεις για τις καθημερινές δραστηριότητες και τις εμπορικές σχέσεις της εποχής<sup>43</sup>.

Στην τρίτη και τελευταία φάση, εστιάζουμε στην κεραμική που προέρχεται από τα κτίρια Ed2 και Ed150. Η ποσότητα των ευρημάτων που συλλέχθηκαν από τα κτίρια είναι ιδιαίτερα υψηλή σε σχέση με τις προηγούμενες φάσεις. Σε ό,τι αφορά τις κατηγορίες κεραμικής της φάσης αυτής, η αναλογία της χονδροειδούς κεραμικής είναι χαμηλότερη σε σύγκριση με τις προηγούμενες φάσεις, με κύρια εκπροσώπηση τα πινάκια, τις κοτύλες, τους κρατήρες και τις μικρογραφικές υδρίες<sup>44</sup>.

---

<sup>42</sup>Verdan 2013, 114-116.

<sup>43</sup>Verdan 2013, 116-117.

<sup>44</sup>Verdan 2013, 117-119.

Επιπλέον, το ιερό του Απόλλωνα στην Ερέτρια έχει αποδώσει ένα από τα σημαντικότερα σύνολα ενεπίγραφης κεραμικής της Γεωμετρικής περιόδου, με 86 καταγεγραμμένες επιγραφές, κυρίως σε μικρά αγγεία πόσης και αμφορείς μεταφοράς. Οι περισσότερες επιγραφές χαράχθηκαν μετά την όπτηση, ενώ ορισμένες φέρουν σημεία πριν από αυτήν ή είναι γραπτές. Το περιεχόμενό τους περιλαμβάνει ενδείξεις ιδιοκτησίας (εἰμί + όνομα), αριθμητικά ή συμβολικά σημεία, εμπορικές σημάνσεις και αφιερωματικές εγχάρακτες φράσεις.

Ιδιαίτερη σημασία έχει ένα ελληνικό αγγείο (εικ. 10), πιθανότατα ευβοϊκής παραγωγής, που φέρει εγχάρακτη επιγραφή σε σημιτική γραφή (αρ. 390). Η επιγραφή αυτή, η οποία χαράχθηκε μετά την όπτηση, αποτελεί μία από τις ελάχιστες γνωστές περιπτώσεις χρήσης σημιτικών χαρακτήρων σε ελληνική κεραμική, επιβεβαιώνοντας τις επαφές της Εύβοιας με την Ανατολή ήδη από τη Γεωμετρική περίοδο. Παρότι η ανάγνωσή της είναι ασφαλής, το ακριβές νόημά της παραμένει ασαφές, καθώς δεν έχει διευκρινιστεί αν πρόκειται για σημιτική λέξη, ελληνικό όνομα γραμμένο με σημιτικά γράμματα ή όρο άγνωστης προέλευσης. Το εύρημα αυτό, μαζί με τις υπόλοιπες επιγραφές και τις εμπορικές σημάνσεις αγγείων, επιβεβαιώνει τον κεντρικό ρόλο της Εύβοιας στις διαμεσογειακές ανταλλαγές και τη διάδοση της γραφής τον 9ο-8ο αι. π.Χ. Η συγκέντρωση των γκράφιτι στο κτίριο Ed2 και σε λάκκους δείχνει τη διάδοση της γραφής, τις εμπορικές πρακτικές και τη χρήση της κεραμικής στο ιερό.<sup>45</sup>

Στο ιερό του Δαφνηφόρου εντοπίστηκαν επίσης 112 αντικείμενα κατασκευασμένα από διάφορα υλικά, όπως σίδηρος, πέτρα, χαλκός, καθώς και πήλινα ειδώλια τα οποία περιλαμβάνουν μορφές ζώων, κυρίως αλόγων, καθώς και ανθρωπόμορφα ειδώλια, που πιθανώς σχετίζονται με λατρευτικές πρακτικές. Σε μικρότερο ποσοστό, ανακαλύφθηκαν αντικείμενα από χρυσό, ασήμι, γυαλί, φαγεντιανή και ελεφαντόδοντο. Σημαντική είναι η παρουσία οπλισμού από σίδηρο και χαλκό, ο οποίος περιλαμβάνει λόγχες, αιχμές δοράτων και βέλη. Ιδιαίτερη προσοχή αξίζει ένα τμήμα πλάκας (αρ. 406), το οποίο αναγνωρίζεται ως το ρινικό τμήμα ενός κράνους κορινθιακού τύπου. Επιπλέον, βρέθηκαν δύο χάλκινες μορφές: μια γυναικεία μορφή με αιγυπτιακή κόμμωση, μακρύ χιτώνα και τα χέρια υψωμένα σε μορφή «V», και μια ανδρική μορφή, η οποία εντοπίστηκε κατά τις ανασκαφές του Κ. Κουρουνιώτη και σήμερα εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Πρόκειται για το αγαλματίδιο ενός καθιστού

---

<sup>45</sup> Verdan 2013, 102-105.



άνδρα που αποδίδεται στο Ερετριακό ιερό και εκτίθεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Η μικρογραφική μορφή απεικονίζει έναν άνδρα καθιστό σε κάθισμα με τέσσερα πόδια, εκ των οποίων το ένα είναι σπασμένο. Η κεφαλή του είναι ακάλυπτη, με κρανίο σε κωνικό σχήμα, ενώ έντονα είναι τα χαρακτηριστικά του προσώπου, όπως η προεξέχουσα μύτη και τα μάτια. Τα τρυπημένα αυτιά υποδεικνύουν την πιθανότητα χρήσης σκουλαρικών που δεν διασώθηκαν. Ο άνδρας φορά περιδέριο και μακρύ ένδυμα με κοντά μανίκια, δεμένο στη μέση με φαρδιά ζώνη, ενώ κρατά μπροστά του ένα κωνικό δοχείο χωρίς λαβές<sup>46</sup>.

Επιπλέον ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι ανακαλύψεις δύο χάλκινων παρωπίδων αλόγων (εικ. 11), βορειοσυριακής προέλευσης, στο ιερό του Απόλλωνα. Η μία (αρ. 319) βρέθηκε το 1910 από τον Κουρουνιώτη, με άγνωστη ακριβή προέλευση, ενώ η δεύτερη (αρ. 392) ανακαλύφθηκε το 1973 από τον C. Berard *in situ* στο δάπεδο του Ed2, πλησίον της εισόδου. Και οι δύο έχουν το ίδιο μέγεθος και καλύπτουν το δεξί μάτι του αλόγου, φέροντας ανάγλυφη παράσταση: έναν όρθιο άνδρα στο κέντρο, γυμνό στον κορμό, που κρατά από ένα λιοντάρι από τα πόδια σε κάθε χέρι. Πρόκειται για ένα γνωστό ανατολικό μοτίβο του "Κυρίου των Ζώων"<sup>47</sup>. Επιπλέον, η παρωπίδα 391 φέρει Αραμαϊκή επιγραφή που μνημονεύει τον βασιλιά Hazaël της Δαμασκού. Παρόμοια επιγραφή εντοπίζεται σε χάλκινο μετωπιαίο έλασμα από το Ηραίο της Σάμου, γεγονός που υποδηλώνει κοινή προέλευση<sup>48</sup>.

Στο ιερό του Απόλλωνα έχουν εντοπιστεί ευρήματα που υποδηλώνουν μεταλλουργική δραστηριότητα, κυρίως επεξεργασία χαλκού, καθώς και σιδήρου και χρυσού. Στο κτίριο 17 (Ed17) που προαναφέρθηκε, βρέθηκαν σταγόνες και υπολείμματα χαλκού, καθώς και μεγαλύτερα τεμάχια μετάλλου που πιθανόν προορίζονταν για επανατήξη. Παράλληλα, εντοπίστηκαν θραύσματα χωνευτηρίων, ακροφύσια καμίνων και πιθανόν τμήματα καμίνων με ίχνη έκθεσης σε υψηλές θερμοκρασίες. Επιπλέον η παρουσία σκωριών επιβεβαιώνει ότι στον χώρο του ιερού λάμβανε χώρα κατεργασία μετάλλων<sup>49</sup>.

---

<sup>46</sup>Verdan 2013, 126-142.

<sup>47</sup>Charbonnet 1986, 146–151. Verdan 2013, 126, σημ.592.

<sup>48</sup>Verdan 2013, 126-127.

<sup>49</sup>Verdan 2013, 145-149.

## Βόρεια Περιοχή Θυσιών<sup>50</sup>.

- Ιστορία των Ερευνών :

Η αποκάλυψη της Βόρειας Περιοχής Θυσιών πραγματοποιήθηκε μέσα από δύο ερευνητικά προγράμματα. Το πρώτο διεξήχθη από την Α. Charon κατά την περίοδο 1978-1981, με τη συνδρομή του S. Amstad το 1980 και 1981. Ο σκοπός της έρευνας περιλάμβανε, εκτός από τις δοκιμαστικές τομές στην περιοχή των ναών του Απόλλωνα Δαφνηφόρου, την εξερεύνηση της βορειοανατολικής περιοχής του αρχαιολογικού χώρου. Στη διάρκεια αυτών των ερευνών, αποκαλύφθηκαν οι περισσότερες δομές του Βόρειου Θυσιαστικού Χώρου. Το 1980, ο Α. Tuor διενήργησε σωστική ανασκαφική έρευνα στα βόρεια όρια του αρχαιολογικού χώρου, λόγω της τιμεντόστρωσης του διαδρόμου που περιέβαλλε τη σύγχρονη κατοικία στα νότια. Από την έρευνα αυτή επιβεβαιώθηκε ότι η Βόρειος Περιοχή Θυσιών επεκτεινόταν βόρεια, έξω από τα όρια του αρχαιολογικού χώρου.

Το δεύτερο ερευνητικό πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε το 1990 από την S. Huber και είχε ως στόχο την ολοκλήρωση της ανασκαφής του Βόρειου Χώρου Θυσιών και των γύρω περιοχών. Η τάφος 49 εκκενώθηκε πλήρως, αποκαλύπτοντας και τα υπόλοιπα στρώματα και η στρωματογραφία της περιοχής καθορίστηκε και αποσαφηνίστηκε με μεγαλύτερη ακρίβεια. Το 1992, η περιοχή δυτικά του Βόρειου Χώρου Θυσιών διερευνήθηκε και κατά τη διάρκεια αυτής της έρευνας, αποκαλύφθηκαν οι κατασκευές 57, 58 και 59.<sup>51</sup>

### Αρχιτεκτονική:

Αφού εξετάσαμε την ιστορική εξέλιξη της έρευνας, είναι σημαντικό να επικεντρωθούμε στην αρχιτεκτονική του χώρου. Ο Βόρειος Χώρος Θυσιών (εικ. 12), διαστάσεων 7 x 6 μ, βρίσκεται περίπου 25 μ. βορειοανατολικά του ναού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα και περιλαμβάνει συνολικά δεκαέξι δομές, μεταξύ των οποίων τοίχοι, λίθινες κυκλικές κατασκευές, λάκκοι και μνημειώδεις θεμελιώσεις. Στον χώρο αυτόν δεσπόζει η κυκλική κατασκευή 45, η οποία αποτελεί κεντρικό στοιχείο και χρονολογείται στα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. Αρχικά, η κατασκευή περιβαλλόταν από διαδοχικά στρώματα προσφορών που εκτείνονται από τα μέσα του

<sup>50</sup> Πρωτογενής Βιβλιογραφία: Huber 2003, Huber 2010, Huber 2010, 256-260. Huber 2013, 75-93. Huber 2017, 161-176. Huber 2021, 121-132.

<sup>51</sup> Huber 2003.

δου έως το τέλος του 6ου αιώνα π.Χ. Η κατασκευή 45 είναι αποτελείται από έναν τοίχο με ξερολιθιά σχεδόν κυκλικού έως ελλειψοειδές σχήματος, με διάμετρο 2,85 μ. στον άξονα Βορρά-Νότου και 2,35 μ. στον άξονα Ανατολής-Δύσης. Το ύψος της κυμαίνεται από 0,82 έως 0,98 μ., ενώ αποτελείται από τρεις έως τέσσερις στρώσεις ακανόνιστων λίθων. Το πάχος του τοίχου φτάνει περίπου τα 0,40 μ., ενώ η εσωτερική επιφάνεια γεμίζει με μικρότερες πέτρες και θραύσματα. Η μακροχρόνια χρήση της κατασκευής και οι διαδοχικές ενισχύσεις με μεγάλες λίθινες πλάκες υποδηλώνουν πως η κατασκευή υπήρξε σεβαστή και συνέχισε να εξυπηρετεί τις λατρευτικές ανάγκες και τις επόμενες περιόδους. Οι αποθέσεις γύρω από τη κατασκευή περιλαμβάνουν στάχτες, άμμο, αργιλώδη υλικά, κεραμικά και άλλες προσφορές, υποδεικνύοντας τη συνεχή λατρευτική δραστηριότητα που συνδέεται με τελετουργίες θυσίας. Η Κατασκευή 45 σχεδιάστηκε για την τέλεση λατρευτικών πρακτικών, εξυπηρετώντας τις ανάγκες προσφορών και θυσιών, και διατηρώντας τη λειτουργικότητά της για αιώνες.

Κατά την Αρχαϊκή περίοδο, χρονολογείται ο λάκκος 49, ο οποίος έχει σχεδόν κυκλική μορφή με διάμετρο περίπου 1,50 μ. και βάθος 2,50 μ. Το εσωτερικό του λάκκου φαίνεται να περιλαμβάνει απορρίψεις από πολλές φάσεις, με τη χρονολογία των ευρημάτων να εκτείνεται από τον 7ο αιώνα έως το πρώτο μισό του 5ου αιώνα π.Χ. Τα αντικείμενα που εντοπίστηκαν τόσο στο εσωτερικό όσο και γύρω από τον λάκκο 49 υποδεικνύουν τον θρησκευτικό χαρακτήρα του χώρου, καθώς σχετίζονται με θυσιαστικές πρακτικές, ενισχύοντας τη σημασία του για τις λατρευτικές δραστηριότητες της εποχής<sup>52</sup>.

#### Ευρήματα:

Οι αρχιτεκτονικές δομές του χώρου αποκαλύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τις λατρευτικές πρακτικές, ενώ τα ευρήματα ενισχύουν την κατανόηση της χρήσης του Θυσιαστικού Χώρου. Από την ανασκαφή της περιοχής του Βόρειου Θυσιαστηρίου εντοπίστηκαν πολυάριθμα ευρήματα, περιλαμβάνοντας τόσο κεραμικά όσο και άλλα υλικά. Τα αγγεία τελετουργικής χρήσης αντιπροσωπεύουν το 90% του συνόλου και περιλαμβάνουν κυρίως μικκύλες υδρίες και υψίλαιμες πρόχους. Η συγκεκριμένη μορφή και οι σκηνές που κοσμούν αυτά τα αγγεία τα καθιστούν κατάλληλα για ειδικές περιστάσεις, χρησιμοποιούμενα ως αναθήματα προς τη θεότητα. Σημειώνεται ότι οι

---

<sup>52</sup> Huber 2003, 31-42.

υδρίες αυτές είναι συνήθως σε μικρότερες διαστάσεις σε σχέση με την κανονική μορφή.

Η δεύτερη κατηγορία τελετουργικών σκευών περιλαμβάνει όλα τα σκεύη οικιακής χρήσης και άλλα που χρησιμοποιούνταν κατά τις τελετές στην περιοχή, τα οποία, επομένως, μετατρέπονται σε λατρευτικά σκεύη. Ο πιο συνηθισμένος τύπος υδριών περιλαμβάνει μια σειρά παραλλαγών του Υπογεωμετρικού στυλ που μιμούνται τις αρχαίες Πρωτοαττικές οinoχόες<sup>53</sup>.

Αναφορικά με τις μικρογραφικές υδρίες από την τάφρο 49, εντοπίστηκαν 1.300 πλήρως διατηρημένα δείγματα ή δείγματα με μικρές ρωγμές, καθώς και 34.182 θραύσματα. Συνολικά, τα ακέραια ή σχεδόν ακέραια δείγματα, καθώς και οι βάσεις ή τα τμήματα των βάσεων ανέρχονται περίπου στα 3.000 θραύσματα. Οι υδρίες αυτές χρονολογούνται από τα τέλη του 7ου αιώνα έως τα μέσα του 6ου αιώνα, και η υψηλή αναλογία των μικρογραφικών υδριών υποδηλώνει τη χρήση τους στις τελετές που πραγματοποιούνταν στον Βόρειο Βωμό.

Ανάμεσα στα χιλιάδες θραύσματα υδριών που συλλέχθηκαν στην Βόρεια περιοχή θυσιών, μόνο λίγα παραδείγματα παρουσιάζουν εικονογραφημένες σκηνές οι οποίες μπορούν να συνδεθούν με τελετουργίες, πολέμους και ιππασία, ορισμένα από τα οποία ίσως απεικονίζονται μαζί.

Επιπλέον, εντοπίστηκαν πολλά θραύσματα πήλινων ειδωλίων, με τον αριθμό των γυναικείων ειδώλων να είναι σχετικά μικρός, συνολικά έξι για όλες τις φάσεις χρήσης του Ιερού Χώρου Θυσίας. Σημαντικά είναι επίσης τα εργαλεία που σχετίζονται με την εργασία υφασμάτων, όπως υφαντικά βάρη. Άλλα ευρήματα περιλαμβάνουν κοσμήματα, όπως δαχτυλίδια και ενώτια, κατασκευασμένα από άργυρο και χαλκό, καθώς και σκαραβαίους έξι διαφορετικών ομάδων.

Τέλος, συλλέχθηκαν και οστά ζώων. Το 96% των οστών που βρέθηκαν από τα στρώματα της Γεωμετρικής περιόδου ανήκει σε κατσίκες και πρόβατα, αν και δεν είναι δυνατόν να διαχωριστούν οι δύο ομάδες. Παράλληλα, υπάρχουν ευρήματα από άλογα ή άλλα ιπποειδή, γουρούνια και βόδια.

---

<sup>53</sup> Huber 2003, 49, σημ. 23.

## Το Ηρώο της δυτικής πύλης<sup>54</sup>

### Ιστορία των Ερευνών :

Το Ηρώο της Δυτικής Πύλης βρίσκεται στο νοτιότερο τμήμα της δυτικής συνοικίας της Ερέτριας, κατά μήκος του τείχους της πόλης και σε κοντινή απόσταση από τη Δυτική Πύλη. Το 1966 ο Karl Schefold ανέφερε για πρώτη φορά τον όρο «Ηρώον» για το κτίριο που είχε εντοπιστεί στην ΒΔ συνοικία, κοντά στην Ελληνιστική Οικία Ι. Το 1967 ο Claude Bérard περιέγραψε για πρώτη φορά το τριγωνικό μνημείο (Bérard 1967). Ανασκάφηκε μεταξύ του 1965 και του 1978, αρχικά από την Αρχαιολογική Υπηρεσία υπό τον Β. Πετράκο, ο οποίος έφερε στο φως μια πολυτελή οικία και έπειτα, η Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή αποκάλυψε στο σημείο ένα οικογενειακό νεκροταφείο.

### Αρχιτεκτονική:

Η αρχιτεκτονική δομή του Ηρώου κοντά στη Δυτική Πύλη της Ερέτριας, χρονολογείται στις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα π.Χ. και υπογραμμίζει τη σημασία του ως σημείο λατρευτικής αναφοράς στην περιοχή. Στις Δυτικές παρυφές του οικισμού της Ερέτριας, έχουν ανασκαφεί δύο νεκροταφεία, τα οποία χρονολογούνται στους Πρώιμους Ιστορικούς Χρόνους<sup>55</sup>. Το Βόρειο νεκροταφείο το μικρότερο εκ των δύο, εντοπίστηκε κοντά στην ΒΔ Πύλη και θεωρείται ότι λειτούργησε ως οικογενειακό νεκροταφείο, καθώς εντοπίστηκαν επτά καύσεις ενηλίκων και εννέα παιδικοί ενταφιασμοί. Μάλιστα όπως προκύπτει από τον πλούτο των κτερισμάτων και την ομοιότητα των ταφών με τα ομηρικά έθιμα, άνηκε σε κάποιο αριστοκρατικό γένος και διακρίνεται ως τόπος ταφής με ιδιαίτερο κύρος<sup>56</sup>. Ο αρχαιότερος εκ των τάφων, ο τάφος 6 χρονολογείται γύρω στο 720 π.Χ., ενώ οι υπόλοιποι τάφοι καλύπτουν ένα χρονικό εύρος, από το 720 π.Χ. έως το 690 π.Χ.

---

<sup>54</sup>Πρωτογενής Βιβλιογραφία: Bérard 1967, 273-277. Bérard 1970. Blandin 1998, 135-139. Bérard 2007. Δευτερογενής Βιβλιογραφία: Michaud 1970. Auberson κ.ά. 1972. Auberson κ.ά. 1973. Coldstream 1977. Crielaard 1998, 43-58. Mazarakis-Ainian 1998, 3-24. Mazarakis-Ainian 2000. Durcrey κ.ά 2004. Arjona-Perez 2007.

<sup>55</sup>Mazarakis-Ainian 1987, 3-23.

<sup>56</sup>Bérard 1970, 65.

Γύρω στο 680 π.Χ. ανεγείρεται μια τριγωνική κατασκευή (εικ.13) επάνω από τους προαναφερθέντες τάφους, η οποία πιθανολογείται ότι λειτούργησε ως ηρώο για την τιμητική μνημόνευση των ήδη ενταφιασμένων νεκρών<sup>57</sup>. Η τριγωνική κατασκευή, αποτελούνταν από οριζόντιες ασβεστολιθικές πλάκες, οι οποίες αποδίδουν στο μνημείο μια έντονη μνημειακή διάσταση. Το νότιο μέρος του τριγώνου είναι ιδιαίτερα προσεγμένο, με τις πλάκες να έχουν λείες επιφάνειες, ενώ οι γωνιακοί λίθοι, ιδίως αυτός στην ανατολική γωνία, ξεχωρίζουν για την εξαιρετική επεξεργασία τους, η οποία συμβάλλει στη γεωμετρική ακρίβεια του συνόλου. Το τριγωνικό σύνολο έχει πλευρά μήκους 9,20 μ. και ευθυγραμμίζεται με τον άξονα ανατολής-δύσης, στοιχείο που ίσως σχετίζεται συμβολικά με τη θέση του ήλιου.

Επιπλέον σημαντικό αποτελεί το γεγονός ότι, το βόρειο νεκροταφείο εντάχθηκε εντός του οχυρωματικού περιβόλου που οικοδομήθηκε στις αρχές του 7<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. τμήμα του οποίου εντοπίστηκε πλησίον της δυτικής γωνία του ηρώου, δίνοντάς την έμφαση στην θεωρία περί αριστοκρατίας, καθώς τα κοινά νεκροταφεία βρίσκονται συνήθως εκτός των τειχών<sup>58</sup>. Επιπρόσθετα κρίσιμο ζήτημα αποτελεί και η ύπαρξη ενός μεμονωμένου τάφου ογδόντα περίπου μέτρα νότια του οικογενειακού νεκροταφείου. Πρόκειται για την ταφή ενός μικρού παιδιού μέσα σε ένα απλό λάκκο, με σημαντικά ευρήματα, βάση των οποίων η ταφή χρονολογείται στην Μέση Γεωμετρική II και αποτελεί επομένως το παλαιότερο ταφικό σύνολο στην περιοχή της Δυτικής πύλης<sup>59</sup>.

Αποθέτες, οι οποίοι χρονολογούνται βάσει των ευρημάτων που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό τους, στο τέλος του 7<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. μαρτυρούν την ενίσχυση του ιερού χώρου κατά αυτή την περίοδο. Ενώ την ίδια περίοδο πάνω από αυτούς τους αποθέτες οικοδομήθηκε ένα κτίριο (κτίριο P)<sup>60</sup>, μήκους 15 μ. προσανατολισμένο από ΒΔ προς ΝΑ (εικ. 14)<sup>61</sup>. Το κτίριο αυτό, αρχικά αποτελούμενο από πέντε δωμάτια, επεκτάθηκε στα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ. με την προσθήκη δύο επιπλέον δωματίων. Το παραπάνω κτίριο πιθανότατα εξυπηρετούσε την λατρεία των ηρώων, μάλιστα πολλοί αρχαιολόγοι το ταυτίζουν με εστιατόριο για δείπνα που παρατίθονταν εκεί ώστε να τιμήσουν τον

---

<sup>57</sup>Coldstream, 1977, 197.

<sup>58</sup>Μαζαράκης Αιινάιν 2000, 188.

<sup>59</sup>D'Agostino., Bats. 1998.

<sup>60</sup>Auberson και Schefold 1972, 79.

<sup>61</sup>Arjona Perez 2007, 414.Michaud 1970, 1105.

ήρωα και την οικογένεια του που ήταν ενταφιασμένοι κάτω από την τριγωνική κατασκευή, ωστόσο υπάρχουν και άλλες αντικρουόμενες θεωρίες σχετικά με την χρήση του κτιρίου που θα εξεταστούν σε επόμενο κεφάλαιο<sup>62</sup>.

Πάνω από τον Αποθέτη 1, κατασκευάστηκε την ίδια περίοδο ένα ανάλημμα, γεμισμένο με χώμα και ωμές πλίνθους. Στην επίπεδη επιφάνεια του άνδηρου που προέκυψε, ανεγέρθηκε το πιθανώς δίχωρο Κτίριο Ο (εικ. 7), με προσανατολισμό βορρά-νότου και διαστάσεις 5,1 μ. (ανατολή-δύση) και 8,20 μ. (βορράς-νότος). Σύμφωνα με τον Cl. Bérard, ο χώρος αυτός πιθανώς λειτουργούσε ως μικρός ναός, συνδεδεμένος με τη λατρεία των Ηρώων.<sup>63</sup>

Επιπλέον, οι Auberson και Schefold ανέφεραν την ύπαρξη φρέατος 10 μ. νότια του Κτηρίου Ο και 3 μ. δυτικά του Κτηρίου Ρ (εικ. 15), στο οποίο βρέθηκαν θραύσματα αγγείων και άλλα ευρήματα, μεταξύ των οποίων και μία χάλκινη ασπίδα. Σύμφωνα με τους ίδιους ερευνητές, το φρεάτιο παρέμεινε σε χρήση μέχρι τα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ., ενώ εγκαταλείφθηκε τον 6ο αιώνα π.Χ. και στη συνέχεια χρησιμοποιήθηκε ως χώρος εναπόθεσης απορριμμάτων από τις τελετουργίες που πραγματοποιούνταν στο Κτίριο Ο.<sup>64</sup>

Περί τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ., τα Κτίρια Ο και Ρ καταστράφηκαν, και στη θέση του Κτηρίου Ρ ανεγέρθηκε ένα νέο οικοδόμημα, το Κτίριο Q (εικ. 16). Το νέο αυτό κτίσμα είχε ορθογώνιο σχήμα με διαστάσεις 5,6 x 4,6 μ. Παράλληλα, την ίδια περίοδο χρονολογείται και το Κτίριο R, το οποίο μοιράζεται κοινά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά με το Κτίριο Ρ του 7ου αιώνα π.Χ., καθώς διαπιστώθηκε ότι διαθέτει πέντε δωμάτια σε σειρά, όπως και το προγενέστερο οικοδόμημα. Η κάτοψη και ο προσανατολισμός των Κτηρίων Ρ (7ος αι. π.Χ.) και R (6ος αι. π.Χ.) παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες, ενώ στα νότια του κτίσματος του 6ου αιώνα αποκαλύφθηκε ένα ακόμη οικοδόμημα με τραπεζιόσχημη κάτοψη. Ο J.P. Crielaard θεωρεί ότι τα τρία αυτά κτίρια του 6ου αιώνα π.Χ. είχαν λατρευτική χρήση<sup>65</sup>.

## Ευρήματα:

---

<sup>62</sup> Arjona Perez 2007, 418

<sup>63</sup> Bérard 1969, 75-76.

<sup>64</sup> Auberson κ.ά 1972, 79. Arjona-Perez 2007, 416.

<sup>65</sup> Crielaard 1998, 45-46. Arjona-Perez 2007, 420.

Στην περίπτωση του Ηρώου της Δυτικής Πύλης, τα σημαντικότερα ευρήματα προέρχονταν από τις ταφές. Έξι από τους επτά ενταφιασμούς είχαν πραγματοποιηθεί σε χάλκινους λέβητες στο εσωτερικό των οποίων βρίσκονταν τα απανθρακωμένα οστά τυλιγμένα με ύφασμα, μάλιστα ορισμένα χαρακτηριστικά πλησιάζουν στον χαρακτήρα των Ομηρικών ταφών. Ανάμεσα στους ενταφιασμούς αυτούς, χαρακτηριστικότερο δείγμα αποτελεί ο τάφος 6 ως ο αρχαιότερος, με χρονολόγηση γύρω στο 720 π.Χ., αλλά και λόγω της ιδιαίτερης φροντίδας στην κατασκευή του. Περιελάμβανε σκαλισμένη κοίλη πλάκα ως βάση και έναν επιπλέον χάλκινο λέβητα ως κάλυμμα, καθώς και εξαιρετικά εντυπωσιακό πολεμικό εξοπλισμό (εικ. 17). Στο εσωτερικό των τάφων, βρέθηκε μεγάλη ποικιλία κτερισμάτων, που περιλάμβανε ξίφη, αιχμές δοράτων, μεταλλικά κοσμήματα, καθώς και μικρά αντικείμενα από χρυσό και ασήμι, όπως ελάσματα, περόνες και δαχτυλίδια. Επιπλέον, εντοπίστηκαν κεραμικά σκεύη και οστά ζώων<sup>66</sup>. Στον τάφο 6, ανακαλύφθηκε εξοπλισμός πολεμιστή, με τέσσερα ξίφη, πέντε αιχμές από σίδηρο και μία από χαλκό, καθώς και ένας φοινικικός σκαραβαίος με χρυσή διακόσμηση<sup>67</sup>.

Στο εσωτερικό των τριών αποθετών εντοπίστηκαν αγγεία, τα σχήματα των οποίων παραπέμπουν στην πρακτική των συμποσίων, όπως λουτήρια, κρατήρες και δίνои για την ανάμιξη του κρασιού, οινοχόες, σκύφοι και κύλικες για την οινοποσία, καθώς και κύπελλα και λυχνάρια αλλά και πήλινα ειδώλια που εικονίζουν γυναικείες μορφές, ιππείς και άλογα. Ταυτόχρονα στο εσωτερικό των αποθετών εντοπίστηκαν απανθρακωμένα οστά, τα οποία πιθανότατα αποτελούν προϊόντα απόρριψης μετά το μαγείρεμα των σφαγίων και την επακόλουθη κατανάλωση του κρέατος τους κοντά στους λάκκους.

Επιπρόσθετα, στην περιοχή του μνημειακού τριγώνου εντοπίστηκε η μεγαλύτερη συγκέντρωση καθημένων πήλινων μορφών, μάλιστα το 1969 ο Berard αναγνώρισε ένα αγαλματίδιο μιας καθημένης θεάς, το οποίο πιθανότατα είχε εισαχθεί από την Ανατολή. Εκτός από ανθρωπόμορφα ειδώλια, σε άμεση γειτνίαση με το πέτρινο τριγωνικό μνημείο, εντοπίστηκαν και αρκετοί λύχνοι που χρονολογούνται στην ΠΕΣ. Όσον αφορά τα κτίρια του 6ου αιώνα π.Χ., η έλλειψη νεότερων δεδομένων

---

<sup>66</sup> Berard 1970. Arjona Perez 2007, 411.

<sup>67</sup> Coldstream, 1977, 196-197.



παραμένει σημαντική, καθώς τα ευρήματα από τις ανασκαφές τους δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί.

## Το Ιερό της Αθηνάς<sup>68</sup>

### Ιστορία των Ερευνών :

Η λατρεία της Αθηνάς στην Ερέτρια έχει αποτελέσει κεντρικό ζήτημα για τους μελετητές, ιδιαίτερα λόγω της ανακάλυψης αγάλματος της θεάς στο δυτικό αέτωμα του δωρικού ναού του Απόλλωνα. Το άγαλμα, τοποθετημένο σε περίοπτη κεντρική θέση, οδήγησε στην υπόθεση ότι η Αθηνά πιθανώς λατρευόταν στην πόλη. Επιπλέον το μουσείο της πόλης φιλοξενεί ακόμα τρία γλυπτά αφιερωμένα στην θεά (αρ. κατ. 630,639), τα οποία ποικίλουν από άποψη χρονολόγησης καθώς ξεκινούν από τα κλασικά και φτάνουν έως τα ελληνιστικά χρόνια.

Το ιερό της Αθηνάς εντοπίστηκε στη βραχώδη κορυφή της ακρόπολης στις αρχές της δεκαετίας του 1990, θεμελιωμένο πάνω σε έναν οικισμό της Εποχής του Χαλκού. Λειτούργησε ως χώρος λατρείας από τα τέλη του 7ου έως τις αρχές του 2ου αιώνα π.Χ., παρά την απουσία σημαντικών αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Η τοποθεσία του ιερού αποκαλύφθηκε μέσω του προγράμματος τοπογραφικής και αρχαιολογικής αποτύπωσης που πραγματοποιήθηκε στην ακρόπολη μεταξύ 1984 και 1988 από την Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή στην Ελλάδα, υπό τη διεύθυνση του Rudolf Glutz<sup>69</sup>. Στη συνέχεια, από το 1993 έως το 1995, οι ανασκαφές συνεχίστηκαν υπό την καθοδήγηση των Pascal Friedemann και Sylvie Müller<sup>70</sup>, ενώ το 2006 και 2007, η Sandrine Huber ανέλαβε νέες ανασκαφικές έρευνες. Επτά χρόνια αργότερα, το 2014, πραγματοποιήθηκε μια σύντομη ανασκαφική περίοδος με διττό στόχο: την ολοκλήρωση της αποκάλυψης της βορειοδυτικής γωνίας του Ιερού και την έρευνα των κατάλοιπων του αμυντικού συστήματος της πόλης. Η Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή εντόπισε τον ιερό χώρο στην Ακρόπολη της Ερέτριας, στον σημερινό λόφο Καστέλλι. Το κύριο σωζόμενο κατάλοιπο είναι ένα επίπεδο πλάτωμα, λαξευμένο στον φυσικό

<sup>68</sup> Πρωτογενής Βιβλιογραφία: Friedemann 1994, 93-99. Friedemann 1995, 108-119. Müller 1996, 107-111. Huber 2007, 120-129.

<sup>69</sup> Glutz 1986.

<sup>70</sup> Friedemann 1994, 97-98. Müller 1995, 122-124.

βράχο. Ωστόσο, η πληθώρα των αναθημάτων που ανακαλύφθηκαν προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για τις τελετουργικές πρακτικές του ιερού. Χιλιάδες κεραμικά αντικείμενα έχουν βρεθεί, κυρίως τελετουργικά αγγεία της Αρχαϊκής περιόδου, όπως μικκύλες υδρίες και υδρίες με ψηλό λαιμό. Εντοπίστηκαν, επίσης, πήλινα γυναικεία ειδώλια, καθώς και αντικείμενα που σχετίζονται με την υφαντουργία, όπως σταθμά, σφονδύλια και επίνητρα, που συνδέονται με την Αθηνά ως προστάτιδα της τέχνης της ύφανσης.

### **Αρχιτεκτονική:**

Στην κορυφή του λόφου, στην τοποθεσία «Καστέλλι», έχουν βρεθεί διαδοχικά άνδηρα στην νοτιοδυτική πλαγιά, σε υψόμετρο που κυμαίνεται από 125 έως 115 μ.<sup>71</sup>. Πρόκειται για τα εξής άνδηρα: «Άνδηρο Β» όπως ονομάστηκε το ανώτερο με την χρονολόγηση του να κυμαίνεται από την Αρχαϊκή έως την Ελληνιστική εποχή (η οποία δεν μας αφορά στα πλαίσια αυτής της εργασίας), αν και οι τοίχοι χρονολογούνται στην Ελληνιστική περίοδο. Θραύσματα Αρχαϊκής κεραμικής βρέθηκαν στις κοιλότητες του φυσικού βράχου, υποδηλώνοντας ότι ο χώρος είχε προηγούμενη χρήση. Το «Άνδηρο Α» βρίσκεται νότια του «Ανδέρου Β». Το «Άνδηρο Α» περιλαμβάνει μια λαξευμένη οριζόντια επιφάνεια στο ανατολικό του τμήμα, διαστάσεων 20 x 7 μ, με μια κατακόρυφη παρειά ύψους 0,60 μ. προς βορρά, που οριοθετεί την επιφάνεια. Στο νότιο άκρο της παρατηρούνται αυλακώσεις που πιθανώς προορίζονταν για την υποδοχή τοίχων. Στο δυτικό τμήμα του άνδερου υπάρχει τεχνητό ανάλημμα, κατασκευασμένο στα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ., το οποίο στηρίζεται από τρεις τοίχους (M2, M38, M7) για τη συγκράτηση του γεμίσματος. Το ανάλημμα αποτελείται από χώματα, θραύσματα κεραμικών και άλλα κινητά ευρήματα που χρονολογούνται από τον 7ο αιώνα π.Χ. έως τους ελληνιστικούς χρόνους. Ενώ νότια του «Ανδέρου Α» και σε χαμηλότερο ύψος εντοπίζεται το «Άνδηρο C» με διαστάσεις 27 μ. (Α.-Δ.) X 15 μ. (Β.-Ν), και εδώ έχουν εντοπιστεί αρκετοί λίθيني τοίχοι. Οι τοίχοι στην περιοχή του «Ανδέρου C» αποκαλύπτουν διάφορες κατασκευαστικές φάσεις που μαρτυρούν τη διαχρονική χρήση του χώρου. Ο τοίχος M16 ανήκει στην προϊστορική περίοδο, ενώ οι τοίχοι M14-45, M15 και M46 θεωρούνται προελληνιστικοί. Οι τοίχοι M14-45 και M15 καταστράφηκαν τον 3ο αιώνα π.Χ., πριν από τα έργα λάξευσης του φυσικού βράχου στο «Άνδηρο Α». Οι τοίχοι M13 και M17, που χρονολογούνται στο τέλος του 3ου

---

<sup>71</sup> Arjona-Perez 2007, 375, σημ. 1876.

αιώνα π.Χ., φαίνεται να κατασκευάστηκαν την ίδια περίοδο με τα έργα στο «Άνδηρο Α», γεγονός που υποδηλώνει συνδυασμένη προσπάθεια διαμόρφωσης του χώρου. Ο τοίχος M13 πιθανότατα λειτουργούσε ως στυλοβάτης, ενισχύοντας τη σταθερότητα της κατασκευής. Συνολικά, η ποικιλία στις χρονολογίες των τοίχων υποδεικνύει ότι ο χώρος υπήρξε ενεργός και σημαντικός σε διάφορες χρονικές περιόδους. Παράλληλα, όπως και στα παραπάνω άνδηρα, τα κεραμικά θραύσματα τα οποία εντοπίστηκαν χρονολογούν το «Άνδηρο C» από την αρχαϊκή έως την ελληνιστική εποχή.

Στο νοτιότερο σημείο του λόφου εντοπίζεται το «Secteur D» (Τομέας D) <sup>72</sup>. Οι ανασκαφές του οποίου αποκάλυψαν τμήματα τοίχων (M9, M10, M33) της πρώτης χιλιετίας π.Χ., αλλά και τον αρχαϊκό τοίχο M33 με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, ενώ οι επίσης αρχαϊκοί τοίχοι M9 και M10, με κατευθύνσεις Δ-Α και Β-Ν αντίστοιχα, πιθανόν λειτουργούσαν ως αναλημματικοί. Τμήμα του κεραμικού υλικού, που βρέθηκε στο «Τομέα D», χρονολογείται στα τέλη της Γεωμετρικής περιόδου. Αλλά και στην Αρχαϊκή και Ελληνιστική περίοδο. Η S. Huber υποστηρίζει ότι, με βάση τα αρχιτεκτονικά και κεραμικά ευρήματα της περιοχής, μπορούμε να συμπεράνουμε πως στον λόφο Καστέλλι ιδρύθηκε ένα ιερό αφιερωμένο στην Αθηνά, το οποίο φαίνεται να λειτουργεί από τον 7ο αιώνα π.Χ. και μετά <sup>73</sup>.

### **Ευρήματα:**

Εκτός από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία, στον λόφο Καστέλλι βρέθηκαν και αρκετά κινητά ευρήματα. Στο «Άνδηρο Β», σε φυσικές κοιλότητες του βράχου, εντοπίστηκαν θραύσματα μελανόμορφων αγγείων, όπως λήκυθοι, καθώς και δέκα μικρές υδρίες και πολλές ψηλόλαιμες πρόχοι. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα υπήρχαν επίσης μια μικρή αρύταινα (δοχείο), ένας μικρός τροχός και ελάσματα από χρυσό και χαλκό. Όλα αυτά τα ευρήματα χρονολογούνται στην Αρχαϊκή περίοδο. Στο «Άνδηρο Α», ειδικότερα στο βόρειο γέμισμα του αναλήμματος, αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα από ωμές πλίνθους, κεραμίδια και διάφορα θραύσματα κινητών ευρημάτων, τα οποία χρονολογούνται από τον 7ο αιώνα π.Χ. έως και την Ελληνιστική περίοδο. Επιπλέον, βρέθηκαν όστρακα αγγείων, υφαντικά βάρη και πήλινα ειδώλια, τα περισσότερα από τα οποία απεικονίζουν γυναικείες μορφές σε καθιστή ή όρθια στάση. Ιδιαίτερο

---

<sup>72</sup> Friedemann 1994, 95.

<sup>73</sup> Huber 2007, 128-129.

ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο ειδώλια: το πρώτο περιλαμβάνει θραύσμα με γοργόνειο<sup>74</sup>, ενώ το δεύτερο είναι ένα λίθινο αγαλματίδιο λέοντα σε στάση ανάπαυσης, με αναθηματική επιγραφή στην πλάτη του στην ευβοϊκή διάλεκτο: «ΑΘΕΝΑΙΕΣ»<sup>75</sup>. Το τρίτο άνδριο, «C», ακολουθεί την ίδια λογική από άποψη ευρημάτων με τα δύο προαναφερθέντα άνδρια. Εντοπίστηκαν μεγάλες ποσότητες κεραμικών θραυσμάτων (μικκύλες υδρίες). Επιπλέον εντοπίστηκαν πήλινα γυναικεία ειδώλια τύπου rappadès, επίπεδα και καθιστά, αττικοβοιωτικής παραγωγής, που χρονολογούνται γύρω στο 530-525 π.Χ<sup>76</sup>. Εντοπίστηκε επίσης ένα ειδώλιο, διατηρημένο μόνο στο κάτω μέρος, που ανήκε σε γυναικεία μορφή ντυμένη με πέπλο και αιγίδα διακοσμημένη με φίδια. Η μορφή αυτή πιθανότατα ταυτίζεται με την Αθηνά και χρονολογείται μεταξύ 490-460 π.Χ. Επιπλέον, βρέθηκαν πήλινα πλακίδια με ανάγλυφες παραστάσεις, στα οποία απεικονίζονται έφιπποι πολεμιστές και όρθιοι στρατιώτες οπλισμένοι με δόρατα. Στο τελευταίο αρχιτεκτονικό συγκρότημα του λόφου στον χώρο «Secteur D» εντοπίστηκε πλούσιο κεραμικό υλικό που χρονολογείται από τα τέλη της Γεωμετρικής περιόδου έως και την Ελληνιστική. Τα ευρήματα περιλαμβάνουν μικκύλες υδρίες και υψίλαιμες πρόχους, διακοσμημένες με γυναικείες μορφές. Παράλληλα, πλήθος κοροπλαστικών ειδωλίων, κυρίως γυναικείων μορφών, χρονολογείται από την αρχαϊκή έως και την ελληνιστική περίοδο. Εντοπίστηκαν επίσης θραύσματα από λίθινο λέοντα, ομοιάζοντα με προγενέστερα ευρήματα, καθώς και χάλκινα αντικείμενα αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, πιθανόν τελετουργικής ή πρακτικής χρήσης<sup>77</sup>.

---

<sup>74</sup> Friedemann 1994, 97. Arjona-Perez 2007, 376.

<sup>75</sup> Huber 2007, 126. Arjona-Perez 2007, 376.

<sup>76</sup> Ducrey κ.ά 2007, 126.

<sup>77</sup> Müller 1996. Huber 2007. Arjona-Perez 2007, 377.

## ΩΡΩΠΟΣ<sup>78</sup>

Σε αυτό το σημείο, κρίνεται σκόπιμο να επισημανθεί ότι ο Ωρωπός, ο οποίος βρίσκεται ακριβώς απέναντι από την Ερέτρια, εντάσσεται στο παρόν σημείο του καταλόγου, αμέσως μετά την ανάλυση των λατρευτικών χώρων της Ερέτριας, τόσο λόγω της γεωγραφικής εγγύτητας όσο και εξαιτίας των αρχαιολογικών συγγενειών που παρατηρούνται, ιδίως στην κεραμική παραγωγή και σε επιμέρους αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά. Επιπλέον σύμφωνα με τον Knoepfler<sup>79</sup>, ο Ωρωπός αποτελεί αποικία των κατοίκων της Ερέτριας.

### Ιστορία των Ερευνών :

Οι πρώτες αναφορές για τον Ωρωπό προέρχονται από τον Ηρόδοτο<sup>80</sup>, ο οποίος, περιγράφοντας τα γεγονότα του 490 π.Χ., σημειώνει ότι αποτέλεσε τόπο στρατοπέδευσης των Αθηναίων, οι οποίοι φαίνεται να είχαν την κυριαρχία της περιοχής. Ο Θουκυδίδης<sup>81</sup>, με τη σειρά του, αναφέρεται στη συμβολή του Ωρωπού στη σίτιση της Αθήνας κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου. Στην περιοχή εστιάζουν και άλλοι αρχαίοι συγγραφείς, όπως ο Ξενοφών<sup>82</sup> και ο Διόδωρος Σικελιώτης<sup>83</sup>, γεγονός που υπογραμμίζει τη σημασία του Ωρωπού στην αρχαιότητα.

Παράλληλα, η πιθανή ταύτιση του οικισμού της Σκάλας Ωρωπού με την Ομηρική Γραία έχει προκαλέσει συζητήσεις στους μελετητές. Το τοπωνύμιο Γραία εμφανίζεται για πρώτη φορά στην Ιλιάδα<sup>84</sup>, ενώ ο Θουκυδίδης ταυτίζει τη Γραία με τον Ωρωπό. Ο Στέφανος Βυζάντιος, αντλώντας από τον Αριστοτέλη, περιγράφει τη Γραία ως παράκτια τοποθεσία απέναντι από την Ερέτρια, θέση που υποστηρίζει και ο

---

<sup>78</sup> Πρωτογενής Βιβλιογραφία: Δραγώνα 1994. Mazarakis-Ainian 1996, 21-124. Mazarakis-Ainian 1998, 179-215. Μαζαράκης-Αινιάν 2000. Μαζαράκης-Αινιάν 2004, 369-389. Mazarakis-Ainian 2020, 211-230. Μαζαράκης-Αινιάν 2023. Mazarakis-Ainian (υπο έκδοση). Βλάχου 2010. Δευτερογενής Βιβλιογραφία: Arjona-Perez 2007, 319-330. Charalabidou 2023, 495-534. Leake 185.

<sup>79</sup> Knoepfler 1985, 52.

<sup>80</sup> Ηρόδοτος VI 100-101.

<sup>81</sup> Θουκυδίδης VII 28.1.

<sup>82</sup> Ξενοφών 3.1.3.

<sup>83</sup> Διόδωρος XIV 17 και XV 76.

<sup>84</sup> Ιλιάδα, Β 498.

Απολλόδωρος στον σχολιασμό του Νεών Καταλόγου<sup>85</sup>. Ωστόσο, ορισμένοι άλλοι συγγραφείς, όπως ο Πausanias<sup>86</sup>, συνδέουν τη Γραία με την Τανάγρα, γεγονός που καταδεικνύει τη δυσκολία ακριβούς ταύτισης. Το όνομα «Ωρωπός» εμφανίζεται για πρώτη φορά στον Ηρόδοτο και στη συνέχεια καταγράφεται στα κείμενα του Θουκυδίδη<sup>87</sup>, του Λυσία και σε Αττικές επιγραφές<sup>88</sup>.

Η πρώτη καταγραφή των αρχαιοτήτων του Ωρωπού έγινε τον 17ο αιώνα από τους περιηγητές Jacob Spon και George Wheeler, οι οποίοι τοποθέτησαν την αρχαία πόλη κοντά στη θάλασσα, στην αττική πλευρά<sup>89</sup>. Παρά τις λεπτομερείς περιγραφές του William Martin Leake (1835), πολλοί περιηγητές έως τον 19ο αιώνα ταύτιζαν λανθασμένα τον Ωρωπό με χωριό της ενδοχώρας, παραβλέποντας τις αρχαίες πηγές που τον τοποθετούσαν στην ακτή.

Το 1985, η Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων παραχώρησε άδεια για την κατασκευή Λυκείου στη Σκάλα Ωρωπού, όπου η Αλίκη Δραγώνα εντόπισε αρχαία κατάλοιπα οικισμού της Εποχής του Σιδήρου. Την περίοδο 1985-1987, υπό τη διεύθυνσή της, πραγματοποιήθηκαν σωστικές ανασκαφές, αποκαλύπτοντας πολυάριθμα κτίρια<sup>90</sup>. Μετά τον θάνατό της το 1988, οι ανασκαφές διακόπηκαν, ο χώρος καλύφθηκε και τα ευρήματα αποθηκεύτηκαν στο Μουσείο Πειραιά. Τη δεκαετία του 1990, ο Αλέξανδρος Μαζαράκης Αινιάν ανέλαβε τη συνέχιση της ανασκαφής (1996-2002) υπό την Αρχαιολογική Εταιρεία, στους λεγόμενους Κεντρικό, Νότιο και Δυτικό Τομέα (Περιοχή Ι). Ωστόσο, φυσικές καταστροφές διέκοψαν τις εργασίες, στρέφοντας την έρευνα στη συντήρηση και δημοσίευση των ευρημάτων, με παράλληλη διεξαγωγή γεωλογικών και γεωφυσικών ερευνών.

Η ανασκαφή συνεχίστηκε από το 2006-2011, αποκαλύπτοντας τα ανατολικά όρια του οικισμού και τα πολυάριθμα κτιριακά κατάλοιπα της δυτικής περιοχής του οικισμού (Δυτικός Τομέας, Περιοχή ΙΙ). Μετά από δώδεκα χρόνια, το 2023 και 2024, διενεργήθηκε συμπληρωματική ανασκαφή στον δυτικό τομέα του οικισμού, με στόχο

---

<sup>85</sup> Απολλόδωρος, αποσπ. 143 (σχόλιο στον Νηών Κατάλογο, Ίλιάς Β 498): «Γραία δὲ πόλις ἦν, ὡς φησὶν Ἀριστοτέλης, παραθαλάσσιος καταντικρὺ Ἐρετρίας, ἀφ' ἧς ἡ Ἑλλάς ἔλαβε τὴν ἐπωνυμίαν.».

<sup>86</sup> Πausanias, IX 20.1.

<sup>87</sup> Θουκυδίδης II 23.3.

<sup>88</sup> Χαραλαμπίδου 2008, 19.

<sup>89</sup> Leake 1835, Χαραλαμπίδου 2010.

<sup>90</sup> Δραγώνα 1994. Mazarakis Ainian 2020.

τη διερεύνηση της έκτασης μεταξύ των περιοχών Ι και ΙΙ και τη διασαφήνιση της οργάνωσης του γεωμετρικού και πρώιμου αρχαϊκού οικισμού<sup>91</sup>. Στην Περιοχή ΙΙΙ αποκαλύφθηκαν νέα ελλειψοειδή κτίρια.

### **Αρχιτεκτονική:**

Ο Γεωμετρικός-αρχαϊκός οικισμός της Σκάλας Ωρωπού χαρακτηρίζεται από αυτόνομα κυκλικά κτίρια, τα οποία οριοθετούνται με περιβόλους. Οι αρχαιολογικές ανασκαφές έχουν αποκαλύψει έξι κύριες αρχιτεκτονικές φάσεις, οι οποίες χρονολογούνται από το 760 π.Χ. έως το 690 π.Χ. Παρά την περίπλοκη αρχιτεκτονική δομή του οικισμού, δεν έχουν εντοπιστεί, μέχρι στιγμής, κοινόχρηστοι χώροι λατρείας. Ωστόσο, ορισμένες λατρευτικές δραστηριότητες τεκμηριώνονται με σαφήνεια σε συσχέτιση με τα σημαντικότερα οικιστικά συγκροτήματα, κυρίως κατά την ύστερη φάση τους. Τα στοιχεία αυτά υποδεικνύουν ότι οι δραστηριότητες αυτές συνδέονται πιθανότατα με κοινωνικές ομάδες που ανήκαν στην ελίτ.

Τα πρώτα τεκμήρια λατρευτικών πρακτικών εντοπίζονται στον Κεντρικό Τομέα, σε συνάρτηση με το κυκλικό κτίριο ΣΤ, καθώς και το κτίριο Θ, όπου έχουν διαπιστωθεί πρακτικές κοινής εστίασης. Αξιοσημείωτο είναι ότι το κτίριο Θ (Θ3) παρέμεινε σε χρήση και μετά το 700 π.Χ., όταν η πλειονότητα των κτιρίων είχε εγκαταλειφθεί, ενώ και ένας νέος χώρος στα δυτικά του Θ3 που πιθανότατα επικεντρωνόταν γύρω από το κενοτάφιο (XXIV) ενός «ήρωα»<sup>92</sup>. Στο «Δυτικό Τομέα», κατά τη Γεωμετρική εποχή, οι σαφείς ενδείξεις ύπαρξης λατρευτικών χώρων είναι περιορισμένες, με εξαίρεση, ίσως, το ωσειδές κτίριο ΛΕ, το οποίο φαίνεται να είχε παρόμοιο ρόλο με το κτίριο Θ. Μετά το 700 π.Χ., ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κτίριο Μ-ΜΑ, το οποίο φαίνεται να έχει λειτουργική σχέση με τα κτίρια ΛΕ και ΛΔ.

### **Κτίριο ΣΤ:**

Το Κτίριο ΣΤ αποτελεί το μεγαλύτερο κυκλικό οικοδόμημα που έχει εντοπιστεί στον Κεντρικό Τομέα (εικ. 18). Το λίθινο θεμέλιο, γνωστό ως T30, αποκαλύφθηκε σε βάθος -3,36 μ., σχηματίζοντας έναν κύκλο με εξωτερική διάμετρο 3,85 μ. και πλάτος 50 εκ., θεμελιωμένο σε στρώμα αμμώδους εδάφους. Στη βορειοδυτική πλευρά διαπιστώθηκε η ύπαρξη εισόδου πλάτους 70 εκ., ενώ στο βόρειο εσωτερικό του

---

<sup>91</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2023.

<sup>92</sup> Mazarakis Ainian 2020, 224.

κτηρίου εντοπίστηκε ορθογώνιο θρανίο μήκους 1,75 μ., πλάτους 60 εκ., και ύψους 30 εκ. Στη βάση του θρανίου συλλέχθηκαν λιγοστά αναθήματα (πήλινο ειδώλιο αλόγου, χάλκινη πόρπη, σκαραβαίος από φαγεντιανή). Τα στρώματα χρήσης του κτηρίου περιλαμβάνουν ένα πρώτο επίπεδο από καστανά πηλοχώματα, πιθανώς πλακοστρωμένο κατά τόπους, και ένα δεύτερο, λεπτότερο στρώμα από αμμώδες έδαφος με χαλίκια και βότσαλα. Στο κέντρο του κτηρίου εντοπίστηκε επίσης μια εστία<sup>93</sup>.

### **Ευρήματα :**

#### **Κτίριο ΣΤ:**

Στο εσωτερικό του Κτηρίου ΣΤ εντοπίστηκαν δύο λάκκοι με ίχνη καύσης, στάχτες και κάρβουνο, συνοδευόμενα από ποικίλα ευρήματα που υποδηλώνουν δραστηριότητες τελετουργικού ή πρακτικού χαρακτήρα. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται όστρακα αγγείων, μία λεπίδα από οψιανό, κουκούτσια ελιάς, σκωρίες και οστά ζώων.

Ο ένας λάκκος περιείχε σφονδύλι, τμήματα οψιανού και οστά, ενώ στον άλλο εντοπίστηκαν αγνύθες και υπολείμματα πυράς. Επιπλέον ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ένας αιγυπτιάζων σκαραβαίος από φαγεντιανή, μια χάλκινη πόρπη ιταλικού τύπου και ένα πήλινο ειδώλιο αλόγου. Επιπλέον στη βάση του λίθινου θρανίου το οποίο εδράζεται στο νεότερο δάπεδο βρέθηκε μια σχεδόν ακέραιη χάλκινη τοξωτή πόρπη σε δύο κομμάτια.

Επιπλέον, μπροστά από το λίθινο θρανίο, τοποθετημένο στο βόρειο τμήμα του εσωτερικού, βρέθηκαν τρία αντικείμενα εξαιρετικής σημασίας: ένα μεγάλο ειδώλιο αλόγου, το οποίο διαφέρει σε ύψος από τα υπόλοιπα αγγεία που βρέθηκαν διάσπαρτα στο χώρο, ένας σκαραβαίος από φαγεντιανή και μία χάλκινη πόρπη ιταλικού τύπου

#### **Κτίριο Θ:**

Το κτίριο Θ (εικ. 20) παρουσιάζει τρεις φάσεις. Στην πρώτη φάση (Θ1), το κτίριο είχε ελλειψοειδές σχήμα, με διαστάσεις 9,80 x 4,70 μ., και μια εσωτερική διάταξη που διαχωριζόταν από έναν εγκάρσιο τοίχο (T59), δημιουργώντας δύο ανεξάρτητους χώρους: τον βόρειο (χώρο 1) και τον νότιο (χώρο 2). Στη δεύτερη φάση (Θ2), το κτίριο υιοθετεί αψιδωτή μορφή, με την προσθήκη ενός ορθογωνίου

---

<sup>93</sup> Mazarakis Ainian 1997, 115. Mazarakis Ainian 2022, 2-3.



προθαλάμου (χώρος 3) στο νότιο τμήμα του, αυξάνοντας το συνολικό μήκος του κτηρίου σε 12 μ.. Στην τρίτη φάση (Θ3), το κτίριο επιστρέφει στην αρχική του μορφή και διαστάσεις, με την προσθήκη ενός νέου τοιχοβάτη ύψους 30 εκατοστών και την εκτέλεση μικρών επισκευών και τροποποιήσεων.

Κατά την πρώτη φάση, το δάπεδο του κτηρίου κατασκευάστηκε από κιτρινωπό πηλοχόμα. Κατά τη δεύτερη φάση, το κτίριο μετατράπηκε σε τριμερές αψιδωτό με την προσθήκη ενός ορθογωνίου προθαλάμου προς βορράν. Το νέο δάπεδο καλύπτεται με στρώμα από ψιλό αμμοχάλικο, το οποίο τοποθετήθηκε σε βάθος -3,65/-3,75 μ.

Κατά την τρίτη φάση, το κτίριο επανήλθε στην αρχική του μορφή και διαστάσεις. Στη φάση αυτή, αφαιρέθηκε η πλίνθινη ανωδομή και κατασκευάστηκε νέος τοιχοβάτης ύψους 0,30 μ., τοποθετημένος ελαφρώς εξωτερικά σε σχέση με το παλαιότερο θεμέλιο. Ο τοιχοβάτης είχε πλάτος 0,35-0,40 μ. Επιπλέον, το λίθινο θρανίο ανακαινίστηκε με την τοποθέτηση όρθιων πλακοειδών λίθων περιμετρικά, σε επαφή με την εσωτερική πλευρά των τοίχων. Στη βορειοδυτική γωνία του χώρου 2 κατασκευάστηκε ορθογώνια κατασκευή από ακατέργαστους λίθους (διαστάσεων 0,90 x 1,30 μ.), της οποίας η χρήση παραμένει αδιευκρίνιστη. Εντός του χώρου 2, ένας μεγάλος πλακοειδής λίθος τοποθετήθηκε στο κέντρο, ενώ δύο ακόμη βάσεις στον χώρο 1 ευθυγραμμισμένες κατά μήκος του άξονα του κτηρίου πιθανώς χρησίμευαν ως βάσεις ξύλινων στύλων. Το νέο δάπεδο τοποθετήθηκε σε βάθος -3,50 μ., με το κεντρικό τμήμα του χώρου 2 να αποτελείται από κιτρινωπά χώματα ανάμικτα με στάχτες, ενώ οι πλευρικές περιοχές είχαν καστανέρυθρα χώματα<sup>94</sup>.

## **Ευρήματα:**

### **Κτίριο Θ:**

Το κτίριο Θ, σύμφωνα με τα ευρήματα, περιείχε ευρήματα που χρονολογούνται στη μετάβαση από τον 8<sup>ο</sup> στον 7ο αιώνα π.Χ. Στο εσωτερικό του κτηρίου εντοπίστηκαν συγκεντρώσεις αγγείων, τόσο ακέραιων όσο και θραυσμένων, με ιδιαίτερη σημασία να έχουν τα δύο χονδροειδή αγγεία που βρέθηκαν στη περιοχή της αψίδας. Ο κεντρικός χώρος του κτηρίου παρουσίασε έντονη αναστάτωση λόγω επιδιορθώσεων, ενώ ανακαλύφθηκε μια αβαθής κοιλότητα με βότσαλα, της οποίας ο προορισμός παραμένει ασαφής.

---

<sup>94</sup> Μαζαράκης Αινιάν 1996, 74-79.

Τα συγκεκριμένα ευρήματα, σε συνδυασμό με τα πρώιμα λυχνάρια, τα λίγα χάλκινα κοσμήματα, τα μυροδοχεία, και τα σχεδόν ακέραια τροχήλατα και χειροποίητα αγγεία, υποδεικνύουν τη σημασία του κτηρίου και ενδεχομένως τη σύνδεσή του με λατρευτικές δραστηριότητες, μια θεωρία που θα εξεταστεί σε επόμενα κεφάλαια.

### **Κτίριο ΛΕ/ΛΔ:**

Το λίθινο θεμέλιο (T142) του ελλειψοειδούς κτηρίου ΛΕ εντοπίστηκε ακριβώς κάτω από το μεταγενέστερο ελλειψοειδές κτίριο ΛΔ (T144). Το ανατολικό τμήμα της βόρειας αψίδας διατηρείται κάτω από το δάπεδο του ΛΔ, ενώ το δυτικό τμήμα του T142 φαίνεται να έχει καταστραφεί πλήρως από την κατασκευή του μεταγενέστερου κτηρίου. Στο ανατολικό τμήμα του θεμελίου T142 διακρίνονται δύο διαδοχικές φάσεις κατασκευής, οι οποίες συνδέονται με τις δύο φάσεις χρήσης του κτηρίου. Τα ευρήματα, κυρίως από το ανατολικό τμήμα της αψίδας, όπου εντοπίστηκαν αλλεπάλληλα επίπεδα χρήσης που σχετίζονται με το κτίριο ΛΕ, υποδεικνύουν ότι το κτίριο κατασκευάστηκε κατά την «κίτρινη φάση» και συνέχισε να χρησιμοποιείται και κατά την επόμενη «πορτοκαλί φάση».

Το συνολικό μήκος του κτηρίου υπολογίζεται περίπου στα 9,50 μ., ενώ το πλάτος κυμαίνεται μεταξύ 5,00 και 5,50 μ., με το πλάτος του θεμελίου T142 να μην ξεπερνά τα 40 εκ. Το λίθινο κατώφλι του κτηρίου, κατασκευασμένο από μεγάλους λίθους, εντοπίστηκε στο νότιο τμήμα, ακριβώς χαμηλότερα από το κατώφλι του κτηρίου ΛΔ και ελαφρώς μετατοπισμένο προς βορρά.

### **Κτίριο Μ/ΜΑ:**

Το ελλειψοειδές κτίριο Μ (εικ. 19) έχει διαστάσεις 6,50 X 4,65 μ. και προσανατολισμό προς τον νότο. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του κτιρίου ανήκουν σε δύο αρχιτεκτονικές φάσεις. Η πρώτη φάση παρατηρείται στη βόρεια αψίδα (T170), πλάτους 0,40 μ., η οποία διατηρείται σε καλή κατάσταση. Η δεύτερη φάση αφορά τον τοίχο T167 και το τμήμα του ανατολικού τοίχου T168. Η είσοδος του κτιρίου, με πλάτος 1,50 μ., φράσσεται από λίθινο κατώφλι που συνδέεται με μικρούς λίθους. Στο κέντρο του οικοδομήματος εντοπίστηκε αβαθής κοιλότητα που περιείχε χαλίκια και πιθανώς αντιπροσωπεύει κεντρική πασσαλότρυπα. Στη δεύτερη φάση, σχετίζεται με την ύπαρξη λίθινης υπερυψωμένης τράπεζας, διαστάσεων 2 X 1 μ., που καταλαμβάνει

το νοτιοδυτικό τεταρτημόριο του κτιρίου<sup>95</sup>. Πάνω σε αυτήν είχαν σκόπιμα σπάσει πολλά αγγεία. Εντοπίστηκαν επίσης μερικά άθικτα μικρά κλειστά αγγεία στο νότιο άκρο της υπερυψωμένης κατασκευής.

### **Ευρήματα:**

#### **Κτίριο M/MA:**

Τα ευρήματα που ήρθαν στο φως περιλαμβάνουν μια λίθινη κατασκευή αποτελούμενη από μικρούς λίθους, η οποία ήταν διασπαρμένη με θραύσματα αγγείων και πήλινες ψήφους που χρονολογούνται στο τέλος της Γεωμετρικής περιόδου. Στο νότιο άκρο της κατασκευής βρέθηκαν ακέραια μικρά αγγεία χοής, ενώ στο βόρειο άκρο διαμορφωνόταν μια μικρή κοιλότητα με δακτυλιόσχημη βάση μεγάλου αγγείου, τοποθετημένη ανάποδα, καθώς και ένα μεγάλο στρείδι. Η στενή «αυλάκα» που σχηματιζόταν ανάμεσα στην κατασκευή και τον τοιχοβάτη πιθανόν εξυπηρετούσε τη ροή υγρών χοών προς την κοιλότητα. Επιπλέον, ένα διάτρητο υποπόδιο βρέθηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα της κατασκευής, ενισχύοντας τη σύνδεση με τελετουργικές πρακτικές. Η παρουσία στάχτης, καμένων χωμάτων και ασβεστοποιημένων λίθων υποδηλώνει την τέλεση εμπύρων τελετών. Στο βόρειο πέρας της κατασκευής, δύο όρθια πλακοειδή λίθινα στοιχεία παρουσιάζουν ομοιότητες με παλαιότερα ευρήματα στον Κεντρικό Τομέα, προσθέτοντας αιγισματικές πτυχές στην ερμηνεία της χρήσης του χώρου<sup>96</sup>.

#### **Κτίριο KZ:**

Το κυκλικό κτίριο KZ στον Δυτικό Τομέα της Περιοχής II παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της κατασκευαστικής του διαφοροποίησης σε σχέση με τα υπόλοιπα κυκλικά κτίρια της περιοχής. Έχει μικρή διάμετρο, περίπου 1.80 μ., αλλά διαθέτει πλατύ θεμέλιο 0.30 μ., το οποίο σώζεται σε ύψος 0.12 μ.. Το κτίριο αποκαλύφθηκε σε βάθος -0.65 μ. και διακρίνεται για ένα χαρακτηριστικό άνοιγμα προς τον Βορρά, πλάτους 0.20 μ., το οποίο ενδεχομένως να σχετίζεται με τη χρήση του. Η κατασκευή του δείχνει ιδιαίτερη φροντίδα, ωστόσο η λειτουργία του παραμένει ασαφής. Η τοποθέτησή του κοντά στη Νότια είσοδο της ανασκαφικής περιοχής ίσως να υποδηλώνει κάποια σημαίνουσα χρήση, είτε ως αποθηκευτικός χώρος είτε ως

---

<sup>95</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2023, 3-4.

<sup>96</sup> Mazarakis Ainian 2022.

σημείο με τελετουργικό χαρακτήρα. Επιπρόσθετα, κοντά στο κτίριο KZ βρέθηκε ένας κυλινδρικός βωμός, ο οποίος ενισχύει την πιθανότητα θρησκευτικής ή τελετουργικής χρήσης του χώρου. Ο βωμός έχει διάμετρο 0.50 μ. και ύψος 0.60 μ., κατασκευασμένος από πωρόλιθο. Η τοποθέτησή του σε τόσο κοντινή απόσταση από το κυκλικό κτίριο υποδηλώνει ότι ίσως σχετιζόταν με κάποια μορφή λατρευτικής πρακτικής, πιθανώς προσφορές ή τελετουργίες που συνδέονταν με την αποθήκευση ή τη φύση της περιοχής.

## **Ευρήματα:**

### **Κτίριο KZ:**

Ανάμεσα στα λιγοστά ευρήματα που αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό του κτιρίου, ξεχωρίζει μια μικρογραφική οينوχόη<sup>97</sup>. Αυτή εντοπίστηκε ακέραιη και τοποθετημένη όρθια κοντά στην εσωτερική ΒΔ παρειά και θα μπορούσε να σχετίζεται με λατρευτική χρήση. Παράλληλα, η ιδιαίτερη χωροθέτησή του θα μπορούσε να υποδηλώνει επίσης λατρευτική λειτουργία, αν και προς το παρόν δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για το παραπάνω.

## **ΑΜΑΡΥΝΘΟΣ<sup>98</sup>**

### **Ιστορία των Ερευνών :**

Αρκετές Ελληνικές και Ρωμαϊκές πηγές υποδεικνύουν ένα σημαντικό ιερό, κοντά στην Ερέτρια, στην περιοχή της Αμαρύνθου. Σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία

---

<sup>97</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 56. Μαζαράκης Αινιάν 2001, 40.

<sup>98</sup>Πρωτογενής Βιβλιογραφία: Knoepfler 1972, 281-301. Ducrey κ.ά 2004, 89-90. Reber κ.ά 2008, 180-190. Fachard κ.ά 2022, 128-142. Fachard κ.ά 2023, 93-100. Fachard κ.ά 2024, 95-109.

από την Κάρυστο<sup>99</sup>, τα Αρτεμίσια ήταν η πιο φημισμένη γιορτή των Ευβοέων. Ο Στράβων<sup>100</sup> ανέφερε ότι το ιερό της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος, απέχει 7 στάδια (περίπου 1,3 χιλιόμετρα) από τα τείχη της Ερέτριας. Παρά τις προσπάθειες της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών το 1900, η αναζήτηση απέτυχε. Ο επιγραφολόγος Denis Knoepfler, το 1970<sup>101</sup>, πρότεινε μια αναθεώρηση της γεωγραφικής ένδειξης του Στράβωνα σχετικά με την απόσταση του Ναού της Αρτέμιδος από τα τείχη της Ερέτριας. Αντί για 7 στάδια (περίπου 1,3 χιλιόμετρα), πρότεινε ότι η σωστή απόσταση ήταν 60 στάδια (περίπου 11 χιλιόμετρα), βασισμένος στην υπόθεση ότι το γράμμα ξ (60 στάδια) είχε λανθασμένα μεταγραφεί ως ζ (7 στάδια). Αυτή η αναθεώρηση τον οδήγησε στο να προτείνει την περιοχή γύρω από τον λόφο των Παλαιοεκκλησιών για περαιτέρω έρευνα. Ο λόφος αυτός ήταν ήδη γνωστός ως προϊστορικός οικισμός, αλλά δεν υπήρχαν εμφανή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, πιθανώς λόγω της σύγχρονης οικοδομικής δραστηριότητας στην περιοχή. Η Ελβετική Αρχαιολογική Σχολή, έχοντας αρκετά στοιχεία για την ύπαρξη του ναού της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος, προχώρησε την έρευνα με γεωφυσικές μεθόδους<sup>102</sup>, την περίοδο 2003-2004, όπου βρέθηκαν αρκετά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Το 2006 ανοίχτηκαν με σκαπτικό μηχάνημα δύο δοκιμαστικές τάφροι, οι οποίες ωστόσο δεν περιείχαν λείψανα τα οποία να συνδέονται με λατρευτικές τελετές, παρόλο που οι Ελβετοί Αρχαιολόγοι θεωρούσαν ότι θα βρίσκονταν μέσα στο χώρο του ιερού.<sup>103</sup> Το 2007 υπήρξε μια σημαντική πρόοδος, καθώς στους δυτικούς πρόποδες του λόφου των Παλαιοεκκλησιών ογκώδη θεμέλια που ανήκαν σε ένα μνημειακό κτίριο θαμμένο σε βάθος μεγαλύτερο των 2 μ. ήρθαν στο φως<sup>104</sup>.

Χρειάστηκαν 10 χρόνια ώστε να αποκαλυφθεί τελικά ο ναός της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος. Αρχικά, το σημαντικότερο εκ των οικοδομημάτων που ήρθαν στο φως ήταν η στοά, η οποία αποτελούσε από τον 4<sup>ο</sup> αιώνα κ.ε. το ανατολικό όριο του ιερού.

Το 2017 σηματοδότησε μια σημαντική καμπή για την ταύτιση του ιερού της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος, με την ανακάλυψη πήλινων πλακιδίων σφραγισμένων με το όνομα της θεάς (εικ. 20) και επιγραφών που ανέφεραν τη Δηλιακή τριάδα (Άρτεμις,

---

<sup>99</sup> Knoepfler 1972, 281-301.

<sup>100</sup> X, 1,10, 12.

<sup>101</sup> Krapf κ.ά 2018, 850.

<sup>102</sup> Ducrey κ.ά 2004, 89-90.

<sup>103</sup> Ducrey κ.ά 2007, 135-140.

<sup>104</sup> Reber κ.ά 2008, 180-190.

Απόλλων, Λητώ). Το 2018, οι ανασκαφές αποκάλυψαν θεμέλια κλασικού ναού με προσανατολισμό Α-Δ, κεντρική κιονοστοιχία και βάθρα για αναθήματα, ενώ στα ανατολικά εντοπίστηκε βωμός διαστάσεων 5x12 μ., που ενίσχυσε την ταύτιση με λατρευτικό χώρο. Η αρχαιολογική έρευνα ανέδειξε τρεις φάσεις του ναού. Το 2020, η ανασκαφή ενός πλούσιου αποθέτη από τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. παρείχε πολύτιμες πληροφορίες για τη λατρεία της θεάς. Το 2023-24 αποκαλύφθηκαν αρχαιότερα κατάλοιπα του ναού, που ανάγονται από την Μυκηναϊκή έως την κλασική περίοδο. Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνουν τη μακράιωνη λατρευτική χρήση του χώρου και τη σημασία του στην αρχαία Εύβοια. Η έρευνα βρίσκεται ακόμα σε πρώιμα στάδια, αφήνοντας, στο παρόν στάδιο, πολλά ερωτήματα ανοιχτά.

### **Αρχιτεκτονική:**

Αποκαλύφθηκαν τρεις διακριτές οικοδομικές φάσεις του ναού της Αμαρύνθιας Αρτέμιδος (εικ.22), καθώς και πρώιμα μυκηναϊκή κατάλοιπα (κτίριο 15 και 18). Ο πρώτος αρχαϊκός ναός, που χρονολογείται στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. ή στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ., συγκαταλέγεται στους αρχαιότερους μνημειακούς ναούς του ελληνικού κόσμου. Είχε αψιδωτό σχήμα και διαστάσεις 32x8 μ., ενώ αποτελούνταν από τρεις χώρους: έναν επιμήκη πρόδομο, έναν κεντρικό θάλαμο και έναν αψιδωτό οπισθόδομο. Στο ανατολικό τμήμα του ναού υπήρχε ημικυκλικό προστώο, το οποίο ήταν ημι-καλυμμένο με στέγη και άνοιγε προς τα ανατολικά. Η είσοδος δεν είχε παραστάδες ή συνεχή μετωπικό τοίχο, αλλά διαμορφωνόταν με μία κεντρική κολώνα. Οι εξωτερικοί τοίχοι του ναού ενισχύονταν εσωτερικά με πεσσούς, τοποθετημένους σε τακτά διαστήματα, προσδίδοντας σταθερότητα στην κατασκευή<sup>105</sup>. Σε κάθε έναν από τους χώρους υπήρχε εστία ή βωμός, που άφησε κατάλοιπα όπως στάχτες, κάρβουνα και καμένα οστά. Στο ανατολικό τμήμα του ναού βρέθηκαν τα θεμέλια ενός ακόμα βωμού ημικυκλικού σχήματος, ενώ στο κέντρο υπήρχε μεγάλη εστία, η οποία είχε επαναδιαμορφωθεί πολλές φορές. Ο ναός χρησιμοποιήθηκε για περισσότερα από 150 χρόνια πριν καταστραφεί μερικώς από πυρκαγιά στο τέλος του 6ου αιώνα π.Χ.

Κατά το γ' τέταρτο του 6<sup>ου</sup> αιώνα ο ναός αυτός ανακατασκευάστηκε, με την προσθήκη τοίχων από ωμές πλίνθους. Ο δεύτερος Αρχαϊκός ναός οικοδομήθηκε στα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., πιθανότατα μετά την καταστροφή του πρώτου από πυρκαγιά.

---

<sup>105</sup> Fachard κ.ά 2024, 97-98.

Το νέο κτίριο χαρακτηρίζεται από περισσότερο γεωμετρική κατασκευή, έχει διαστάσεις 30,5 X 10,8 μ. Τα θεμέλια δείχνουν έναν σηκό που περιλάμβανε έναν επιπλέον χώρο στη δυτική πλευρά, πιθανότατα το άδυτο. Στον κεντρικό σηκό του ναού βρέθηκε μεγάλη τετράγωνη βάση, η οποία πιθανώς φιλοξενούσε το λατρευτικό άγαλμα της Άρτεμης, το οποίο ωστόσο δεν έχει εντοπιστεί. Η διάταξη του ναού αντανakλά την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής της εποχής, ενώ η χρήση του συνεχίστηκε έως τους κλασικούς χρόνους, όπως δείχνουν μεταγενέστερες προσθήκες και επεμβάσεις

Επιπρόσθετα, ένα ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο αποκαλύφθηκε κάτω από τον προαναφερθέντα ναό, καθώς εντοπίστηκαν τα ερείπια ενός προγενέστερου κτιρίου (κτίριο 15) στο εσωτερικό του. Παρά την αρχική εκτίμηση ότι το κτίσμα ανήκε στη Γεωμετρική περίοδο, οι μετέπειτα ανασκαφικές έρευνες υπέδειξαν ότι πρόκειται για μια ακόμη πιο παλαιά κατασκευή, χρονολογούμενη στην ΥΕ ΙΙΙΓ. Στην ουσία, κάτω από τον ναό εντοπίστηκαν μυκηναϊκά κατάλοιπα, τα οποία οι ανασκαφείς μάταια είχαν αναζητήσει στις πλαγιές του λόφου Παλαιοεκκλησιές. Το κτίριο 15 είχε τριμερή διαίρεση όπως και το κτίριο (14). Στο κέντρο του Κτιρίου 15 εντοπίστηκε μια τετράγωνη λίθινη κατασκευή, η οποία πιθανότατα λειτούργησε ως εστία ή πρώιμος βωμός. Πρόκειται για μια κατασκευή από ξερολιθιά με διαστάσεις  $1,67 \times 1,55$  μ. και διατηρούμενο ύψος 0,31 μ. Η επιφάνειά της ήταν καλυμμένη από λεπτές στρώσεις ασβέστη, στάχτης και πηλού, υποδηλώνοντας τελετουργική χρήση. Επιπρόσθετα δοκιμαστικές τομές αποκάλυψαν την ύπαρξη ενός ακόμα αρχαιότερου κτιρίου (Κτ.18), μήκους τουλάχιστον δέκα μέτρων που χρονολογείται το αργότερο στον 12<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ.<sup>106</sup> Είναι ακόμη νωρίς για να εξαχθούν σαφή συμπεράσματα, αλλά οι μελλοντικές έρευνες θα συμβάλουν στην κατανόηση της σημασίας αυτών των πρώιμων καταλοίπων στο αρχαιολογικό σύνολο της Αμαρύνθου.

### **Ευρήματα:**

Παρά το γεγονός ότι τα ευρήματα από τους ναούς της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί πλήρως, οι διαθέσιμες πληροφορίες από τις ανασκαφικές εκθέσεις παρέχουν μια σαφή εικόνα για τη σημασία του χώρου. Κατά τις ανασκαφές του 2020, εντοπίστηκε σε κεντρικό σημείο του πρώτου Αρχαϊκού ναού ένας αποθήκης με πλούσια και ποικίλα ευρήματα. Τα αντικείμενα αυτά, που χρονολογούνται κυρίως στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ., περιλαμβάνουν αττικά μελανόμορφα

---

<sup>106</sup> Fachard 2024, 9-10.

αγγεία, οινοχόες με ψηλό λαιμό και μικρογραφικές υδρίες τοπικής παραγωγής. Επιπλέον, βρέθηκαν χάλκινα αγγεία, πήλινα ειδώλια, αγνύθες, χάντρες, σκαραβοειδείς σφραγίδες και κοσμήματα από διάφορα υλικά, όπως χρυσό, ασήμι, χαλκό, γυαλί, φαγεντιανή και οστά. Ανάμεσα στα αντικείμενα ξεχωρίζουν γυναικεία πήλινα ειδώλια, χάντρες και περιδέραια, καθώς και κοσμήματα όπως ενώτια, περόνες και σφραγίδες. Μεταξύ των ευρημάτων ξεχωρίζει μια σειρά από ειδώλια που αναπαριστούν καθιστά γυναικείες μορφές με πόλο (εικ. 23). Ανάμεσα στα λίγα μεγαλύτερα αντικείμενα, αξίζει να σημειωθεί ένα χάλκινο κάτοπτρο με ανθρωπόμορφη λαβή (εικ. 24) καθώς και μερικά άλλα χάλκινα σκεύη.

Αξιοσημείωτη είναι η αποκάλυψη ενός σωρού από απανθρακωμένα ξύλα, κομμάτια χαλκού και ελεφαντοστέινα στοιχεία, κοντά στην πιθανή είσοδο του ναού. Το σύνολο αυτό, πιθανώς υπολείμματα ξύλινου κιβωτιδίου, περιλάμβανε υφάσματα, ένα εκ των οποίων πορφυρού χρώματος. Μεταξύ των πιο σημαντικών ευρημάτων είναι ένα λίθινο αγαλματίδιο κυπριακής προέλευσης, που απεικονίζει γυναικεία μορφή με ένα νεαρό ελάφι στην αγκαλιά της (εικ. 25), και ένα εξαιρετικής τέχνης ελεφαντοστέινο κεφάλι με αιγυπτιακά χαρακτηριστικά (εικ. 26), το οποίο αποκαταστάθηκε σχολαστικά παρά την δύσκολη αρχική αναγνώριση του από τους ερευνητές.

Εκτός από το αρχαϊκό υλικό, ανακαλύφθηκαν αντικείμενα κύρους από τη Μυκηναϊκή περίοδο, όπως ένα χάλκινο εγχειρίδιο με ελεφάντινη λαβή, ένα ειδώλιο τύπου «Τ» και μια πήλινη κεφαλή ταύρου (εικ. 27). Συμπερασματικά, αν και το μεγαλύτερο μέρος του υλικού από το ιερό της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος παραμένει αδημοσίευτο, οι έως τώρα διαθέσιμες αναφορές σε επιλεγμένα ευρήματα υποδηλώνουν την πολυπλοκότητα των λατρευτικών πρακτικών και τη συμμετοχή διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Οι μελλοντικές δημοσιεύσεις αναμένεται να φωτίσουν περαιτέρω αυτές τις πτυχές.

Τα κοσμήματα και τα αγγεία μαρτυρούν τελετές μετάβασης, ενώ τα όπλα και τα σκεύη υποδηλώνουν τρόπαια και αφιερώσεις. Η ποικιλομορφία του υλικού αναδεικνύει τον ρόλο του ιερού ως σημαντικού κέντρου λατρείας και πολιτισμικής ανταλλαγής στην αρχαιότητα.



# ΚΥΜΗ-ΒΙΓΛΑΤΟΥΡΙ<sup>107</sup>

## Ιστορικό των Ερευνών:

Για περισσότερο από έναν αιώνα, οι αρχαιολόγοι επιδιώκουν τον εντοπισμό των καταλοίπων της αρχαίας πόλης της Κύμης στην περιοχή της Εύβοιας. Η Ευβοϊκή Κύμη αναφέρεται, ωστόσο, σπάνια από τους αρχαίους συγγραφείς<sup>108</sup>, ενώ μέχρι το 1895 δεν είχαν εντοπιστεί στην περιοχή λείψανα που να χρονολογούνται στον 8ο αιώνα π.Χ., κυρίως λόγω της έλλειψης συστηματικής έρευνας<sup>109</sup>.

Ο Χρήστος Τσουντας ήταν ο πρώτος που δημοσίευσε μια σημαντική επιγραφή του 4ου αιώνα π.Χ., χωρίς όμως να τη σχολιάσει περαιτέρω. Το 1895, ο Δημήτριος Σταυρόπουλος προχώρησε σε πιο λεπτομερή ανάλυση της ίδιας επιγραφής. Αυτή αφορά έναν κατάλογο πολιτών του δήμου της Ερέτριας, στον οποίο περιλαμβάνονταν και οι Κωμαιείς<sup>110</sup>, παρέχοντας την πρώτη τεκμηρίωση για την ύπαρξη της πόλης κατά τον 4ο αιώνα π.Χ. Παρά τη σημασία της συγκεκριμένης επιγραφής, χρειάστηκε σχεδόν ένας αιώνας ερευνών για να εντοπιστεί η ακριβής αρχαιολογική θέση της πόλης.

Η πρώτη ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε το 1895 από τον Wilamowitz, κατόπιν εντολής του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, ωστόσο δεν απέδωσε αποτέλεσμα. Το 1984, μετά από εντατική έρευνα στην περιοχή, βρέθηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα στον λόφο Βιγλατούρι, στην περιοχή του Οξυλίνθου. Τα ευρήματα αυτά οδήγησαν σε σημαντικά συμπεράσματα. Στη νοτιοδυτική πλευρά του λόφου ανακαλύφθηκαν γεωμετρικά κατάλοιπα, γεγονός που συνέβαλε στην έναρξη συστηματικών ανασκαφών. Ωστόσο, στο σημείο που εντοπίστηκε ο οικισμός, κοντά στην κορυφή του λόφου, οι γεωργικές δραστηριότητες είχαν καταστρέψει σημαντικό μέρος των αρχαίων ερείπίων<sup>111</sup>.

## Αρχιτεκτονική:

---

<sup>107</sup> Πρωτογενής Βιβλιογραφία: Sapouna-Sakellarakim1984, 151. Sapouna-Sakellarakim 1998, 59-104. Δευτερογενής Βιβλιογραφία: Boardman 1952, 1-48. Sampson 1981. Coldstream 1995, 251-267.

<sup>108</sup> Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, λήμμα "Κύμη". Σαπουνά Σακελλαράκη 1984, 153 - 156.

<sup>109</sup> Sapouna-Sakellarakim, 1984.

<sup>110</sup> IG XII, 9, 249.

<sup>111</sup> Sapouna-Sakellarakim, 1998, 59-60.

Ο λόφος Βιγλατούρι παρουσιάζει πολυεπίπεδη αρχιτεκτονική διάρθρωση, η οποία αντανακλά διαφορετικές χρονικές φάσεις και ποικίλες χρήσεις. Στο κέντρο του λόφου εντοπίζεται το ελλειψοειδές κτίριο (εικ. 39), πιθανότατα αφιερωμένο σε λατρευτικές ή τελετουργικές δραστηριότητες κατά τη διάρκεια της Γεωμετρικής περιόδου<sup>112</sup>. Το κτίριο αυτό είναι κτισμένο πάνω από προηγούμενες κατασκευές, όπως ένα ΠΓ αφιδωτό οικοδόμημα, ένα μυκηναϊκό μέγαρο και αρκετούς αφιδωτούς τάφους. Το ελλειψοειδές σχήμα του κτιρίου, με προσανατολισμό Β-Ν και διαστάσεις 4,90 x 9 μ., σώζεται σε ύψος 1 μ. και είναι κατασκευασμένο από μεγάλες τοπικές πέτρες τοποθετημένες σε ψευδο-ισοδομο σύστημα, με μικρές λίθινες πλάκες τοποθετημένες ανάμεσά τους. Η παρουσία μεγάλου αριθμού πεσμένων λίθων υποδεικνύει ότι και το ανώτερο τμήμα του οικοδομήματος ήταν λιθόκτιστο.

Εσωτερικά, το κτίριο χωρίζεται σε δύο τμήματα από εγκάρσιο τοίχο. Στο ανατολικό τμήμα, στην περιοχή της αψίδας, και σε επαφή με τον τοίχο, βρέθηκε ένα θρανίο κατασκευασμένο από τρεις λίθινες πλάκες, επάνω στις οποίες εντοπίστηκαν τρία κύπελλα με μαύρο γάνωμα. Στο διάστημα μεταξύ του θρανίου και του τοίχου, βρέθηκαν μία λήκυθος, ένας σκύφος, καθώς και θραύσματα τριών επιπλέον σκύφων και ενός κρατήρα, υποδηλώνοντας ότι τα αντικείμενα είχαν πέσει από το θρανίο. Κάτω από το θρανίο εντοπίστηκε πλήθος οστών μεγάλων και μικρών ζώων, γεγονός που ίσως υποδηλώνει τη διεξαγωγή θρησκευτικών τελετών στον συγκεκριμένο χώρο, όπως θυσίες και συμπόσια. Εκτός από τα αγγεία, αποκαλύφθηκαν επίσης σιδερένια μαχαίρια και άλλα μεταλλικά αντικείμενα, τα οποία μπορεί να χρησίμευαν ως αναθήματα. Όλα τα παραπάνω στοιχεία ενισχύουν την εκτίμηση ότι το Ελλειψοειδές Κτίριο είχε τελετουργικό ή ιερό χαρακτήρα κατά την Γεωμετρική περίοδο.

Γύρω από το ελλειψοειδές κτίριο εντοπίζονται εργαστηριακοί χώροι κεραμικής και μεταλλοτεχνίας, καθώς και τάφοι, μεταξύ των οποίων και αφιδωτοί τάφοι. Οι τάφοι που ανακαλύφθηκαν στην περιοχή προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τις ταφικές πρακτικές και τις θρησκευτικές αντιλήψεις των κατοίκων της περιοχής κατά την Πρωτογεωμετρική και Γεωμετρική περίοδο. Ο Τάφος 4, που ανήκει στην ΠΓ περίοδο και βρίσκεται ανατολικά του περιβόλου, παρέχει ενδείξεις για τις ταφικές συνήθειες της εποχής, ενώ ο Τάφος 2, που εντοπίστηκε βόρεια από έναν Υπομυκηναϊκό τάφο, προσφέρει πρόσθετα στοιχεία για τις τελετές ταφής. Ο Τάφος 3, που βρίσκεται δυτικά του περιβόλου και περιέχει το κύπελλο αριθ. 79 ως τάφο προσφορά, ενισχύει

---

<sup>112</sup> Sapouna-Sakellarakis 1998, 59-104.

τη σημασία των προσφορών στους τάφους κατά την εποχή. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο Τάφος 5, ο οποίος είναι κατασκευασμένος με πλάκες και πίθο, πιθανόν συνδεδεμένος με άλλους πολιτισμικούς και θρησκευτικούς συμβολισμούς.

Στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής, εντοπίστηκε το Κτίριο Ε, το οποίο χρονολογείται στη Γεωμετρική περίοδο, αν και τα θεμέλιά του εδράζονται σε Μυκηναϊκό στρώμα. Το κτίριο αυτό είναι ορθογώνιο και διαθέτει δύο βασικά δομικά χαρακτηριστικά: μία τετράγωνη λιθόστρωτη κατασκευή στη βόρεια γωνία και μία ημικυκλική κατασκευή στο νοτιοδυτικό τμήμα. Η ύπαρξη του ΠΓ Τάφου 3 δίπλα στην ημικυκλική κατασκευή ενισχύει την υπόθεση ότι το κτίριο και η ευρύτερη περιοχή εξυπηρετούσαν, εκτός από καθημερινές λειτουργίες, και λατρευτικούς ή τελετουργικούς σκοπούς. Η ανακάλυψη σωμάτων κρατήρων και άλλων αγγείων, όπως σκύφων, πιθανότατα δείχνει τη σημαντική οικονομική θέση των κατοίκων και τη συμμετοχή τους σε εμπορικές και πολιτισμικές ανταλλαγές.

Η αρχιτεκτονική του Κτιρίου Ε, η οποία συνδυάζει στοιχεία της Μέσης και Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου, καθώς και η παρουσία εργαλείων και κεραμικών που συνδέονται με τη γεωργία, την κτηνοτροφία και τη βιοτεχνία (όπως βάρη αργαλειού και δακτύλιοι στήριξης), υποδεικνύει ότι το κτίριο χρησίμευε ως κέντρο εμπορικής και παραγωγικής δραστηριότητας, ενώ ταυτόχρονα ενσωμάτωνε και θρησκευτικές ή τελετουργικές πρακτικές. Η ανασκαφή του Κτιρίου Ε προσφέρει σημαντικές πληροφορίες για την κοινωνική οργάνωση και την καθημερινή ζωή των κατοίκων της περιοχής κατά τη Γεωμετρική περίοδο.

### **Ευρήματα:**

Τα ευρήματα από την ανασκαφή του ελλειψοειδούς κτιρίου παρέχουν σημαντικές ενδείξεις για τις τελετουργικές και καθημερινές δραστηριότητες των κατοίκων της περιοχής κατά τη Γεωμετρική περίοδο. Αυτά τα ευρήματα, σε συνδυασμό με τα αγγεία, αναδεικνύουν τη θρησκευτική ή τελετουργική σημασία του χώρου, με τα αντικείμενα να αποτελούν πιθανώς προσφορές ή αναθήματα.

Παράλληλα εντοπίστηκαν σιδερένια μαχαίρια, τα οποία κυμαίνονται σε μήκος από 0,07 έως 0,10 μ., παρουσιάζουν διάφορες μορφές, με ευθεία ή καμπύλη κοπτική επιφάνεια, υποδεικνύοντας διαφορετικές χρήσεις τους για την εκτέλεση τελετουργικών ή καθημερινών εργασιών, όπως το κόψιμο κρέατος. Ωστόσο, η απουσία άλλων εργαλείων κοπής, όπως πριόνια, ενισχύει την πιθανότητα ότι τα σιδερένια μαχαίρια χρησιμοποιούνταν κυρίως για θρησκευτικές δραστηριότητες. Τα περισσότερα

σιδερένια αντικείμενα εντοπίστηκαν στο ελλειψοειδές κτίριο, εκτός από ένα σιδερένιο μαχαίρι που βρέθηκε στον τάφο 4.

Επιπλέον, τα ευρήματα περιλαμβάνουν μια σιδερένια πόρπη, η οποία χρονολογείται στα τέλη της Γεωμετρικής περιόδου και ανήκει στο είδος IXb της Σακελλαράκη. Το συγκεκριμένο αντικείμενο, αν και αμφιλεγόμενο, πιθανόν να ανήκει σε ιππικό εξάρτημα και παραπέμπει σε ευρήματα από την Κύπρο, ενώ όμοια τμήματα χάλκινων χαλιναριών είναι γνωστά στον πολιτισμό Hallstatt κατά την ΠΕΣ, αν και σπάνια βρίσκονται μεμονωμένα σε τάφους στην Ελλάδα ή την Μικρά Ασία<sup>113</sup>. Ιδιαίτερη σημασία έχει ο διπλός πέλεκυς που βρέθηκε, ο οποίος φαίνεται να είχε τελετουργική χρήση. Άλλα αντικείμενα, όπως ένα σφονδύλι και ένας οβελός, θεωρούνται σύμβολα θυσίας ή κοινωνικής εξουσίας, επισημαίνοντας τον σημαντικό ρόλο των τελετουργικών και των συμβολισμών στην κοινωνική δομή της εποχής.

## ΖΑΡΑΚΕΣ<sup>114</sup>

### Ιστορικό έρευνας:

Νοτιοδυτικά του χωριού Ζάρακες, σε απόσταση περίπου τριών χιλιομέτρων και κατά μήκος της οδού που το συνδέει με την κοινότητα Αλμυροποτάμου, εντοπίζονται αρχαιολογικά κατάλοιπα. Το 1997 ξεκίνησαν ανασκαφές από την Εφορεία Αρχαιοτήτων της περιοχής, με αφορμή τη διάνοιξη παρακαμπτήριου δρόμου που συνέδεε τους Ζάρακες με τον Αλμυροπόταμο. Υπεύθυνη για την ανασκαφική έρευνα ήταν η αρχαιολόγος Α. Χατζηδημητρίου. Στο παρελθόν, ο χώρος είχε υποστεί καταστροφές λόγω παράνομων ανασκαφών, αλλά και εξαιτίας της αυθαίρετης δημιουργίας φρεατίου από τον Οργανισμό Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος (ΟΤΕ), κάτι που προκάλεσε φθορές στα αρχιτεκτονικά λείψανα και αναστάτωση στη στρωματογραφία. Κατά την πορεία των ανασκαφών, ήρθαν στο φως τα λείψανα κτισμάτων που ανάγονται χρονικά από την Ύστερη Γεωμετρική εποχή μέχρι και τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους.

---

<sup>113</sup> Donder 1980,3.Sapouna-Sakellarakis, σημ,141.

<sup>114</sup>Πρωτογενής Βιβλιογραφία: Ζαφειροπούλου 2003, 407-409. Χατζηδημητρίου 2015, 265-268. Χιδίρογλου 2015, 245-264. Δευτερογενής Βιβλιογραφία: Mazarakis-Ainian 2016, 15-13.

## Αρχιτεκτονική:

### Κτίριο II:

Στην παρούσα εργασία, το ενδιαφέρον μας επικεντρώνεται στο Κτίριο II, (εικ. 28) ένα αψιδωτό οικοδόμημα που, βάσει των αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών του και της κεραμικής που βρέθηκε στο εσωτερικό του, χρονολογείται στην ΥΓ περίοδο (μέσα έως τέλη 8ου αι. π.Χ.)<sup>115</sup>.

Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα που προέκυψαν από τις ανασκαφές, το κτίριο φαίνεται να ήταν ένα επίμηκες περίστυλο οικοδόμημα. Η δυτική του πλευρά, η οποία έχει διασωθεί, εκτείνεται σε μήκος 26 μ, και οι διαστάσεις αυτές παραπέμπουν σε ένα οικοδόμημα συγκρίσιμο με έναν εκατόμπεδο ναό, υποδηλώνοντας τη σπουδαιότητά του. Ο προσανατολισμός του κτιρίου ήταν κατά μήκος του άξονα Βορρά-Νότου, στοιχείο που συνδέεται συχνά με λατρευτικά κτίρια της εποχής<sup>116</sup>.

Δυτικά του Κτιρίου II και παράλληλα με τον μακρύ άξονά του, εντοπίστηκαν κυκλικές οπές λαξευμένες στον φυσικό βράχο, με διάμετρο 12-15 εκ. και βάθος περίπου 0,8-0,10 μ. Η απόσταση μεταξύ τους ήταν ακανόνιστη, κυμαινόμενη από 1 έως 1,5 μ. Αυτές οι οπές ερμηνεύονται ως πασαλότρυπες, οι οποίες πιθανότατα χρησίμευαν για τη στήριξη της στέγης του κτιρίου<sup>117</sup>.

Βορειοανατολικά του Κτιρίου II αποκαλύφθηκαν ελάχιστα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του Κτιρίου IV, το οποίο εκτείνεται σε μήκος περίπου 14 μ. Το κτίριο χρονολογείται στους κλασικούς χρόνους, ωστόσο βρέθηκε σε αποσπασματική κατάσταση, καθώς τμήματά του είχαν χρησιμοποιηθεί ως θεμέλια για την ανέγερση του Κτιρίου V, που χρονολογείται στον 5ο αιώνα μ.Χ.

### Ευρήματα:

Στο άμεσο περιβάλλον του οικοδομήματος, εντοπίστηκαν θραύσματα αγγείων που χρονολογούνται στην ΥΓ περίοδο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας αρχαϊκός πίθος, διακοσμημένος με ανάγλυφη μυθολογική σκηνή και αναθηματική επιγραφή στο λαιμό του αγγείου (εικ. 29) (αρ. ευρ. 18687- Αρχαιολογικό μουσείο Ερέτριας). Αξίζει να αναφερθεί ότι η μυθολογική σκηνή απεικονίζεται ένα

---

<sup>115</sup>Χατζηδημητρίου 2015, 265-266.

<sup>116</sup>Χατζηδημητρίου 2015, 266.

<sup>117</sup>Ζαφειροπούλου 1997, 407.

επαναλαμβανόμενο μοτίβο Κενταύρων που κινείται προς τα δεξιά φέροντας ακόντια. Ανάμεσα στα πόδια των Κενταύρων εντοπίζονται λαγοί. Ο Κένταυρος έχει την ευβοϊκή μορφή, δηλαδή στον μπροστινό ανθρώπινο κορμό του Κενταύρου είναι προσκολλημένος ο κορμός και τα πίσω πόδια ενός αλόγου. Στις δύο επόμενες ζώνες του πίθου αποδίδονται εγχάρακτη αναθηματική επιγραφή στην οποία αναγράφεται η λέξη *Ιερός*<sup>118</sup>. Στην ίδια χρονική περίοδο συγκαταλέγονται και δύο ακόμα ανάγλυφα θραύσματα με εικονιστικές παραστάσεις που έχουν γίνει με κυλινδρική σφραγίδα και σώζονται αποσπασματικά και σε κακή κατάσταση. Το ένα εκ των δύο θραυσμάτων απεικονίζει δύο αντωπά ζώα (εικ. 30), πιθανώς ένα λιοντάρι δεξιά και έναν αγριόχοιρο αριστερά. Στο δεύτερο (εικ. 31), διακρίνεται μια μικρή μορφή με ξίφος, ενώ δεξιά ένας πολεμιστής με δόρυ, ασπίδα και κορινθιακό κράνος στέκεται μπροστά από ένα άλογο. Επάνω από το άλογο φαίνεται η μορφή ενός σκύλου που κινείται προς τον πολεμιστή. Το συγκεκριμένο θραύσμα αγγείου αποτελεί ένα εξαιρετικό και σπάνιο εικονογραφικό θέμα.

Στο κτίριο II εντοπίστηκε επίσης εισηγμένη κεραμική, όπως μία κορινθιακή κοτύλη και μικρή ποσότητα αττικής μελανόμορφης κεραμικής του ύστερου 6ου και 5ου αι. π.Χ. Αυτή περιλαμβάνει θραύσματα κυλίκων και ληκύθων, διακοσμημένα με παραστάσεις ιματιοφόρων μορφών, πολεμιστών και κωμαστών<sup>119</sup>.

Στο εσωτερικό του Κτιρίου IV βρέθηκαν μελανόμορφοι σκύφοι του 4ου αιώνα π.Χ., οι οποίοι φέρουν στη βάση τους την επιγραφή "ΙΕ", πιθανότατα συντομογραφία της λέξης "*Ιερός*". Παράλληλα, ανακαλύφθηκαν όστρακα με εγχάρακτες επιγραφές και σύμβολα, γεγονός που ενισχύει την υπόθεση ότι το κτίριο είχε λατρευτική χρήση. Μεταξύ των μεταλλικών ευρημάτων συγκαταλέγονται χάλκινα αντικείμενα, όπως αιχμές βελών, ελάσματα, πιθανώς από σκεύη, ένα ενεπίγραφο σταθμίο και νομίσματα του Κοινού των Ευβοέων από τον 4ο αιώνα π.Χ., τα οποία απεικονίζουν βοοειδές στον εμπροσθότυπο και σταφυλίδα στον οπισθότυπο. Επιπλέον, ένας ιδιαίτερα διαβρωμένος σιδερένιος δίσκος ρίψης ξεχωρίζει μεταξύ των ευρημάτων, καθώς πρόκειται για σπάνιο

---

<sup>118</sup> Ο αρχαιολόγος Άγγελος Ματθαίου, ο οποίος δημοσίευσε την επιγραφή, σημειώνει ότι ο αναθέτης ήταν αλλοδαπός, για τον οποίο διαθέτουμε πληροφορίες μόνο σχετικά με την καταγωγή του, η οποία αναφέρεται ως *Παφυλάτης* ή *Παμφυλάτης*. (Ματθαίου 2004-2009, 541-544. Χατζηδημητρίου 2015, 269.) Χατζηδημητρίου 2015, 267-268.

<sup>119</sup> Χατζηδημητρίου 2003-2004, 61.

αντικείμενο. Είναι πιθανό ο χάλκινος δίσκος να λειτουργούσε ως ανάθημα, προσφερόμενο από νικητές<sup>120</sup>.

## ΠΛΑΚΑΡΗ<sup>121</sup>

### Ιστορικό έρευνας:

Η αρχαία πόλη της Καρύστου, γνωστή επίσης με τις ονομασίες Χειρωνία ή Αιγαία, βρισκόταν στους πρόποδες του όρους Όχη στη νότια Εύβοια. Η θέση της ήταν στρατηγική, καθώς προσέφερε εποπτική θέα προς το κεντρικό Αιγαίο. Οι πρώτες συστηματικές προσπάθειες για την καταγραφή και χαρτογράφηση αρχαίων μνημείων και θέσεων στη νότια Εύβοια πραγματοποιήθηκαν κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1980.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, η οικοδομική ανάπτυξη στην περιοχή της Καρυστίας οδήγησε σε αύξηση των σωστικών ανασκαφών που διενεργήθηκαν από την ΙΑ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (ΙΑ΄ ΕΠΚΑ). Σημαντικές αρχαιολογικές θέσεις της περιοχής, όπως η Πλακαρή, αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας.

Επιπλέον, την περίοδο 2010-2015, το Πανεπιστήμιο VU του Άμστερνταμ, σε συνεργασία με την ΙΑ΄ ΕΠΚΑ, διεξήγαγε εκτεταμένες αρχαιολογικές έρευνες στον χώρο της Πλακαρής στην περιοχή της Καρύστου. Οι έρευνες αυτές έφεραν στο φως σημαντικά ευρήματα που εμπλουτίζουν την κατανόησή μας για την αρχαία ιστορία και τον πολιτισμό της περιοχής.

### Αρχιτεκτονική:

Στη βόρεια πλευρά της κορυφής του λόφου διασώζονται δύο ορθογώνιες λαξευμένες κόγχες πάνω στο βράχο, οι οποίες πιθανόν χρησιμοποιήθηκαν για την τοποθέτηση αναθημάτων, όπως αγαλματίδια ή ξόανα. Στην δυτική πλαγιά του λόφου, διασχίζει τον χώρο ένας μακρύς τοίχος (TW1), ο οποίος στις άκρες του στρέφεται απότομα προς τα ανατολικά. Ο τοίχος αυτός φαίνεται να είχε ρόλο περίβολου, οριοθετώντας την περιοχή του ιερού. Ανώτερα στον λόφο, εντοπίζεται και δεύτερος περίβολος, ο οποίος οριοθετείται από έναν τοίχο (TW2). Τα ευρήματα υποδεικνύουν

---

<sup>120</sup> Χατζηδημητρίου 2015, 272-273.

<sup>121</sup> Πρωτογενής Βιβλιογραφία: Χιδίρογλου 2012. Crielaard κ.ά 2013, 83-106.

ότι οι τοίχοι TW2 και το νότιο τμήμα του TW1 υπήρχαν ήδη από τον 8ο ή 7ο αιώνα π.Χ. Επιπλέον, μια λίθινη αψιδωτή κατασκευή (K2), η οποία θεωρείται πιθανότατα βωμός, καθώς και ο τοίχος 3 κατασκευάστηκαν πριν από τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. Βόρεια της κατασκευής K2 βρέθηκαν εκτενή ίχνη καύσης, μαζί με σημαντικά ευρήματα (εικ. 32).

Τον 4ο αιώνα π.Χ., το ιερό της Πλακαρής παρουσίασε μια νέα οικοδομική φάση, όταν στην βορειοανατολική πλευρά του περιβόλου κατασκευάστηκε ένα ορθογώνιο κτίριο (κτίριο E). Ο χώρος δυτικά και νότια του κτιρίου πιθανόν λειτούργησε ως αύλειος και περιλάμβανε τρεις θήκες από σχιστόλιθο, μια λίθινη τράπεζα και χαμηλά τοιχάρια. Στο εσωτερικό του κτιρίου, κοντά στον βόρειο τοίχο, εντοπίστηκαν ασβεστολιθικές πλάκες, οι οποίες ίσως χρησίμευαν ως τράπεζες ή ράφια. Δίπλα και πάνω από τις πλάκες βρέθηκαν ιδιαίτερα σημαντικά ευρήματα, που ενισχύουν την άποψη ότι ο χώρος χρησιμοποιούνταν ως ιερό<sup>122</sup>.

### **Ευρήματα:**

Στην περιοχή γύρω από τις κόγχες εντοπίστηκαν λατρευτικά αναθήματα και αγαλματίδια, όπως πόρπες, χάνδρες από κρύσταλλο και λίθο, ένα ενώτιο, μια περόνη και ένα ειδώλιο ταύρου, τα οποία αποτελούν συνήθη αφιερώματα σε ελληνικά ιερά. Στη βόρεια πλευρά της κατασκευής K2 βρέθηκαν ίχνη καύσης και θραύσματα αγγείων, όπως σκύφοι, κρατήρες και κύπελλα, προερχόμενα από εργαστήρια της Αττικής, της Εύβοιας και των Κυκλάδων. Στη νότια πλευρά της κορυφής ανακαλύφθηκε αποθέτης με μεταλλικά αντικείμενα, χρονολογούμενα από τον 10ο έως τον 8ο αιώνα π.Χ.

Δυτικά του ανδρήρου 2 εντοπίστηκαν αγγεία πόσης που χρονολογούνται από τον ύστερο 6ο έως τον πρώιμο 4ο αιώνα π.Χ., ενώ στα ευρήματα περιλαμβάνονται σιδερένια εγχειρίδια και οστά ζώων. Πάνω και γύρω από τις πλάκες βρέθηκαν άβαφα και μελαμβαφή αγγεία, όπως σκύφοι, κύλικες, πινάκια, λεκάνες, χύτρες, θυμιατήρια και λύχνοι. Ορισμένα φέρουν επιγραφές, όπως τη συντομογραφία «ΙΗ» (ιερόν) και το μονόγραμμα «ΑΠ» (Απόλλωνος), ενισχύοντας την υπόθεση ότι το οικοδομικό συγκρότημα στην κορυφή του λόφου λειτουργούσε ως ιερό αφιερωμένο στον θεό Απόλλωνα<sup>123</sup>.

---

<sup>122</sup> Χιδίρογλου 2015, 249-251.

<sup>123</sup> Χιδίρογλου 2015, 249-251.



## ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΑΝΑΛΥΣΗ

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Η Ηρωολατρεία και η Προγονολατρεία στην Πρώιμη Ιστορική Περίοδο

Ο σκοπός του πρώτου κεφαλαίου είναι να διερευνήσει τη σημασία της ηρωολατρείας και της προγονολατρείας κατά την ΠΕΣ και τον ρόλο που διαδραμάτισαν στη διαμόρφωση της κοινωνικής και πολιτικής ταυτότητας των αρχαίων ελληνικών κοινοτήτων. Ειδικότερα, το κεφάλαιο εξετάζει πώς η λατρεία των ηρώων συνδέθηκε με την ανάπτυξη των πόλεων-κρατών, την εδραίωση της αριστοκρατικής εξουσίας και την ενίσχυση της συλλογικής μνήμης.

Μέσα από την παράθεση αρχαιολογικών ευρημάτων, ιστορικών πηγών και σχετικών θεωρητικών προσεγγίσεων, επιχειρείται να αποσαφηνιστεί η σχέση ανάμεσα στη λατρεία των ηρώων και τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις της εποχής. Παράλληλα, εξετάζεται ο ρόλος της προφορικής παράδοσης και των ομηρικών επών στη διαμόρφωση και διάδοση των ηρωικών προτύπων, καθώς και η χρήση της ηρωολατρείας ως μηχανισμού νομιμοποίησης της αριστοκρατικής εξουσίας.

Τέλος, το κεφάλαιο αποσκοπεί στην ανάδειξη των σημαντικότερων αρχαιολογικών θέσεων που σχετίζονται με την ηρωολατρεία, όπως το Λευκαντί, η Ερέτρια και άλλες περιοχές, αναλύοντας τις σχετικές πρακτικές και τη σημασία τους στην κοινωνική και πολιτική δομή των κοινοτήτων της Γεωμετρικής περιόδου.

Κατά το δεύτερο μισό του 8ου αιώνα π.Χ., οι Έλληνες άρχισαν να αντιλαμβάνονται την ύπαρξη μιας χαμένης ηρωικής εποχής, την οποία σήμερα ταυτίζουμε, βάσει των αρχαιολογικών ευρημάτων, με τον μυκηναϊκό πολιτισμό και συγκεκριμένα με την περίοδο, λίγο πριν την κατάρρευσή του. Μέσα από την επική ποίηση, οι άρχοντες εκείνης της εποχής μετατράπηκαν σε θρυλικές μορφές. Οι άνθρωποι τους τιμούσαν με σεβασμό και προσπάθησαν να ανανεώσουν τη σύνδεσή τους με το ηρωικό παρελθόν, θα λέγαμε δηλαδή ότι η Ηρωολατρεία αποτέλεσε μια διαδικασία μίμησης της μεγαλοπρέπειας του ηρωϊκού παρελθόντος και των ηρωϊκών ταφικών τελετών<sup>124</sup>.

Σύμφωνα με το Polignac: «Η δημιουργία του ήρωα συντελείται μέσω της αποστασιοποίησης από τους προγόνους και συγχρόνως της συλλογικής συνειδητοποίησης της φυσικής τους παρουσίας. Η διαδικασία αυτή καθίσταται δυνατή χάρη σε ένα μνημειακό επιτάφιο σήμα το οποίο προσδίδει δημόσιο χαρακτήρα σε έναν τόπο ταφής που ως τότε την ανάμνηση του τη συντηρούσαν μόνο εκείνοι που

---

<sup>124</sup> Coldstream 1997, 452.

συνδέονταν άμεσα με τον νεκρό»<sup>125</sup>. Ενώ, ο Farnell<sup>126</sup> ισχυρίστηκε ότι η ηρωολατρεία συνδέεται άμεσα με τα ομηρικά έπη. Σύγχρονοι ιστορικοί, όμως, θεωρούν ότι το φαινόμενο αυτό σχετίζεται κυρίως με τη γέννηση της πόλης<sup>127</sup>. Παρ' όλα αυτά, η ταυτόχρονη εμφάνιση της τέχνης της αφήγησης και του ηρωικού χαρακτήρα δεν είναι τυχαία. Μάλιστα, σχεδόν όλοι οι ερευνητές συμφωνούν ότι η εμφάνιση της ηρωολατρείας στα τέλη του 8<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. δεν είναι συμπτωματική, αλλά σχετίζεται είτε με εδαφικές διεκδικήσεις είτε με την διάδοση των ομηρικών επών<sup>128</sup>.

Ο Coldstream υποστήριξε ότι τα ομηρικά έπη και η διάδοσή τους κατά την εξεταζόμενη περίοδο, συνέβαλαν στην ανάπτυξη της πρακτικής αυτής. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι η έναρξη της λατρείας των ηρώων δεν εντοπίζεται πουθενά πριν από το τέλος του 8ου αιώνα π.Χ.<sup>129</sup>. Σε αντίθετη άποψη η Chatzistelliou-Price<sup>130</sup>, θεωρεί ότι η καθιέρωση της λατρείας προηγείται των ομηρικών επών, ωστόσο και αυτό δεν αντιτίθεται ακριβώς στην άποψη του Coldstream αν λάβουμε υπόψιν μας ότι τα έπη μεταδίδονταν προφορικά και πριν από τον 8<sup>ο</sup> αιώνα.

Για πολλούς μελετητές, η καθιέρωση της ηρωολατρείας συνδέεται με εδαφικές διεκδικήσεις. Σύμφωνα με τον Whitley<sup>131</sup>, αυτό μπορεί να ξεκίνησε από την αριστοκρατική τάξη, η οποία φοβόταν ότι, κατά την περίοδο της έλευσης της ισονομίας των πόλεων-κρατών στην Αττική, οι κατώτερες τάξεις θα προσπαθούσαν να διεκδικήσουν την προγονική τους γη. Ουσιαστικά οι αριστοκράτες φαίνεται ότι εισήγαγαν τη λατρεία των ηρώων, με στόχο να ενισχύσουν την εξουσία τους και να διασφαλίσουν τα δικαιώματά τους στην κατοχή γης. Σύμφωνα με τον Polignac<sup>132</sup>, η έναρξη της λατρείας των ηρώων συνδέεται με τη γέννηση της πόλης. Κατά την περίοδο αυτή, η πόλη, στην προσπάθειά της να διασφαλίσει τα σύνορά της, εισήγαγε λατρείες αφιερωμένες στους προγόνους και στους θεούς της, εδραιώνοντας έτσι την ταυτότητά της και την κυριαρχία της. Από την άλλη η Antonaccio<sup>133</sup> υποστηρίζει ότι ίσως να

---

<sup>125</sup> Polignac 2007, 192.

<sup>126</sup> Farnell 1921. Polignac 2007, 179.

<sup>127</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 179, σημ. 571.

<sup>128</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 179.

<sup>129</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 194, σημ.605.

<sup>130</sup> Chatzistelliou-Price 1973, 129-144.

<sup>131</sup> Whitley 1988, 178.

<sup>132</sup> Polignac 1984, Μαζαράκης 2000, 196, σημ.611.

<sup>133</sup> Antonaccio 1994, Μαζαράκης 2000, 196, σημ. 612.

οφείλεται στην προσπάθεια των βασιλέων να συνδεθούν με το ηρωικό παρελθόν, προκειμένου να ενισχύσουν τη θέση τους και να διασφαλίσουν την παραμονή τους στην εξουσία<sup>134</sup>. Οι παραπάνω μελετητές, όπως και ο Nagy (1979), υποστηρίζουν ότι η ηρωολατρεία εξελίχθηκε από τη λατρεία των προγόνων και συνδέουν το φαινόμενο αυτό με κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις, είτε ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις είτε ανάμεσα σε νεοσύστατες πόλεις που προσπαθούσαν να εδραιώσουν την εδαφική τους κυριαρχία<sup>135</sup>. Ουσιαστικά η αναφορά στο ηρωικό παρελθόν έδωσε το δικαίωμα στην κάθε πλευρά να διεκδικήσει είτε τη διατήρηση της υφιστάμενης κατάστασης, είτε την εξάλειψη της, ανάλογα με την περίπτωση. Παράλληλα, η διάδοση των ομηρικών επών όπως έχουμε ήδη αναφέρει δεν υπήρξε τυχαία, αλλά συνδέεται άμεσα με το ευρύτερο πλαίσιο κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων της εποχής, αν και σύγχρονοι μελετητές ιστορικοί και αρχαιολόγοι είναι σύμφωνοι ότι η λατρεία των ηρώων σχετίζεται άμεσα με τη γέννηση της πόλης<sup>136</sup>.

Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Μαζαράκη Αινιάνος, υπάρχουν τρεις διαφορετικές κατηγορίες που αφορούν την λατρεία των ηρώων, η πρώτη κατηγορία αφορά την λατρεία των ανώνυμων ηρώων μέσα σε τάφους της προϊστορικής περιόδου, η δεύτερη κατηγορία την λατρεία των επιφανών ανδρών, που τιμήθηκαν ως ήρωες μετά τον θάνατο τους και η τρίτη αφορά τους «ζωντανούς ήρωες» όπως οι ήρωες των Ομηρικών επών<sup>137</sup>. Στην παρούσα εργασία θα επικεντρωθούμε κυρίως στη δεύτερη κατηγορία.

Πριν προχωρήσω στην ανάλυση των βασικών στοιχείων του κεφαλαίου, κρίνεται σκόπιμο να γίνει αναφορά στην ταφή του Πατρόκλου, όπως περιγράφεται στην *Ιλιάδα*<sup>138</sup>. Αν και πρόκειται για λογοτεχνική παράδοση, η συγκεκριμένη περιγραφή αποτυπώνει τελετουργικές πρακτικές και αντιλήψεις που αντανακλώνται και στα αρχαιολογικά δεδομένα, προσφέροντας χρήσιμο συγκριτικό υλικό για την κατανόηση των ηρωικών ταφικών εθίμων στην Εύβοια. Το χαρακτηριστικό παράδειγμα της ηρωικής ταφής, όπως αυτή περιγράφεται στα Ομηρικά έπη, είναι η

---

<sup>135</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 197, σημ. 613.

<sup>136</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 197.

<sup>137</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 179, σημ.572.

<sup>138</sup> *Ιλιάδα* Ψ, 108-261.

κηδεία του Πατρόκλου στην Ιλιάδα<sup>139</sup>. Η τελετή αυτή ακολουθεί ένα συγκεκριμένο τυπικό, το οποίο παρουσιάζει ομοιότητες με τα αρχαιολογικά δεδομένα από τα ηρωικά ταφικά σύνολα της Εύβοιας, τα οποία αναλύονται παρακάτω. Η διαδικασία που ακολουθείται για την ταφή του Πατρόκλου είναι ιδιαίτερα τελετουργική και περιλαμβάνει συγκεκριμένα στάδια. Αρχικά, ο νεκρός πλένεται και αρωματίζεται. Οι σύντροφοί του περιποιούνται τις πληγές του και στη συνέχεια τον ντύνουν με επίσημο ένδυμα. Τον ξαπλώνουν σε νεκρικό κρεβάτι και καλύπτουν το σώμα του με λευκό σάβανο. Ακολουθεί θρήνος που διαρκεί καθ' όλη τη διάρκεια της νύχτας.

Οι Μυρμιδόνες οδηγούν τα άρματά τους τρεις φορές γύρω από το νεκρικό κρεβάτι, αποτίνοντας φόρο τιμής στον νεκρό. Στη συνέχεια, η σορός μεταφέρεται στον χώρο της καύσης. Οι θρηνωδοί κόβουν τούφες από τα μαλλιά τους και τις αποθέτουν πάνω στο σώμα του Πατρόκλου, ενώ το κορμί του αλείφεται με το λίπος των ζώων που έχουν θυσιαστεί προς τιμήν του. Η σορός τοποθετείται στο κέντρο μιας επιβλητικής πυράς, ενώ δίπλα της εναποτίθενται δύο αγγεία με μέλι και λάδι.

Στην πυρά θυσιάζονται τέσσερα άλογα, καθώς και δύο από τα εννέα σκυλιά του Πατρόκλου. Επιπλέον, δώδεκα νεαροί Τρώες αιχμάλωτοι θανατώνονται και τα σώματά τους ρίχνονται στην πυρά, ακολουθώντας τις επιταγές της τελετουργίας. Η φωτιά ανάβει, ενώ ο Αχιλλέας και οι σύντροφοί του πραγματοποιούν εναγισμούς με κρασί, τιμώντας τον νεκρό.

Όταν η φωτιά καταλαγιάζει, συλλέγονται τα οστά του Πατρόκλου, τα οποία τυλίγονται σε ύφασμα και τοποθετούνται μέσα σε χρυσό λέβητα. Ο λέβητας αυτός προορίζεται να τοποθετηθεί αργότερα σε κοινό τάφο μαζί με τα οστά του Αχιλλέα. Ο τάφος θα καλυφθεί από έναν χωμάτινο τύμβο, σύμβολο αιώνιας μνήμης. Η τελετή ολοκληρώνεται με επιτάφια δείπνα και ταφικούς αγώνες, που αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των ηρωικών ταφικών εθίμων<sup>140</sup>.

Η παραπάνω περιγραφή δεν αποτελεί μόνο λογοτεχνικό μοτίβο, αλλά προσφέρει ένα πλαίσιο κατανόησης των τελετουργικών στοιχείων που συναντώνται και στα αρχαιολογικά ευρήματα. Στο πλαίσιο αυτό, στην περιοχή που εξετάζουμε, έχουν εντοπιστεί χαρακτηριστικές περιπτώσεις ηρωολατρείας, οι οποίες παρουσιάζουν αξιοσημείωτες αναλογίες με τα ομηρικά πρότυπα. Στην περιοχή που εξετάζουμε έχουν εντοπιστεί περιπτώσεις ηρωολατρείας στο Λευκαντί, την Ερέτρια, τον απέναντι

<sup>139</sup> *Ιλιάδα* Ψ, 108-261.

<sup>140</sup> Μαζαράκης Αιινιάν 2000, 147-148, σημ. 444. Coldstream 1997, 462-463.

Ωρωπό, την Κύμη, ενώ στο κείμενο θα συμπεριληφθεί και η νησίδα Μήτρου, που βρίσκεται στον βόρειο Ευβοϊκό Κόλπο, κοντά στις ακτές της Θεσσαλίας, στην περιοχή του Αλμυρού, και αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ηρωολατρείας. Η αρχαιότερη «ηρωική» ταφή εντοπίζεται στο Λευκαντί και χρονολογείται στα μέσα του 10ου αιώνα π.Χ., περίπου 200 χρόνια πριν από την εποχή του Ομήρου (εικ. 33)<sup>141</sup>. Στο κέντρο περίπου του κτιρίου είχαν ανοιχτεί δύο ορθογώνια ταφικά ορύγματα. Στο νότιο ταφικό ορύγμα βρέθηκε διπλή ταφή: συγκεκριμένα, μια καύση ενός πολεμιστή, τα οστά του οποίου, μετά την πυρά, είχαν τυλιχθεί σε νεκρικό ύφασμα και τοποθετηθεί μαζί με τα όπλα του μέσα σε έναν χάλκινο λέβητα στοιχεία που είναι όμοια με ταφές που περιγράφονται στον Όμηρο, όπως η ταφή του Έκτορος και του Πατρόκλου στην Ιλιάδα<sup>142</sup>. Πλησίον της ταφής του πολεμιστή βρέθηκε και μία γυναικεία ταφή, πλούσια κτερισμένη (εικ. 34), με πολύτιμα κοσμήματα, όπως χρυσούς σφηκωτήρες στα μαλλιά, χρυσούς δίσκους στο στήθος, χρυσά επιστήθια κοσμήματα και περιδέραιο από χρυσό και φαγεντιανή, πιθανότατα τα οστά ανήκαν στην σύζυγο του. Στο διπλανό, προς Βορράν, ταφικό ορύγμα εντοπίστηκαν οι σκελετοί τεσσάρων αλόγων (εικ. 35). Οι αρχαιολόγοι εκτιμούν ότι η γυναίκα πιθανότατα θανατώθηκε βίαια, καθώς τα χέρια και τα πόδια της βρέθηκαν τοποθετημένα χιαστί, γεγονός που υποδηλώνει ότι πιθανώς ήταν δεμένα. Επιπλέον, το κρανίο της είχε αποκοπεί από τον λαιμό, δίπλα στον οποίο εντοπίστηκε ένα μικρό εγχειρίδιο με λαβή από ελεφαντόδοντο. Παρόμοια τύχη φαίνεται να είχαν και τα άλογα, τα οποία πιθανώς θανατώθηκαν για να συνοδεύσουν το αφεντικό τους στον κάτω κόσμο, σύμφωνα με το γνωστό ομηρικό έθιμο, και τα έριχναν σε ένα ορύγμα αμέσως βόρεια τους δίδυμου τάφου. Επιπλέον στον χώρο ανατολικά της παλαιάς εισόδου του κτιρίου τρεις κοιλότητες στον φυσικό βράχο μαρτυρούν ότι εδώ τοποθετήθηκε ένας τεραστίων διαστάσεων τριποδικός λέβητας, ως σήμα. Οι τάφοι έπειτα σκεπάστηκαν από έναν μεγάλο τύμβο από χώμα και πλίνθες, ενώ στην ίδια περιοχή αναπτύχθηκε ένα πλούσιο νεκροταφείο από τους απογόνους του βασιλικού ζεύγους<sup>143</sup>.

Οι προαναφερθείσες ταφές στο Λευκαντί εντοπίστηκαν στο κέντρο του επιβλητικού ασιδωτού κτιρίου. Το οικοδόμημα αυτό οι αρχαιολόγοι ονόμασαν εξ

---

<sup>141</sup> Για την Αρχιτεκτονική δομή του κτιρίου βλ. κατάλογο.

<sup>142</sup> Ιλιάδα 18, 343-355, 23, 12-14, 128 κ.ε.

<sup>143</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 172-173.

αρχής «ηρώο», θεωρώντας ότι το οικοδόμημα κτίστηκε μετά τις ταφές για να χρησιμεύσει ως τέτοιο. Ωστόσο, είναι πιθανό να μην ανεγέρθηκε μετά την τελετουργική βασιλική ταφή, αλλά να είχε κατασκευαστεί νωρίτερα. Σε αυτή την περίπτωση πιθανότατα επρόκειτο αρχικά για έναν «ανάκτορο» που, μετά το θάνατο του ζευγαριού, το γκρέμισαν και το κάλυψαν με τύμβο. Ανεξαρτήτως της αρχικής του χρήσης, ο χώρος φαίνεται να χρησιμοποιούνταν για τελετουργικά δείπνα προς τιμήν του νεκρού για τουλάχιστον μία ακόμη γενιά. Τα παραπάνω υπογραμμίζουν την πρόθεση της κοινότητας να διατηρήσει ζωντανή τη μνήμη του νεκρού, ο οποίος πιθανόν τιμήθηκε ως θεμελιωτής ή ήρωας<sup>144</sup>.

Παρόμοια στοιχεία ταφικών πρακτικών που συνδέονται με την ηρωολατρεία και τις ομηρικές επιρροές εντοπίζονται και σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεωμετρικό νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα στη δυτική Κρήτη. Το νεκροταφείο αυτό, που χρονολογείται στον 8ο αιώνα π.Χ., και αποκαλύπτει σύνθετες ταφικές πρακτικές, συμπεριλαμβανομένων καύσεων και πιθανών ανθρωποθυσιών.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση μιας δίδυμης ταφικής πυράς, όπου αποτέφρωση υπέστησαν ένας πολεμιστής, ηλικίας περίπου 30-35 ετών, και η σύντροφός του. Τα καμένα οστά τους περισυλλέχθηκαν και τοποθετήθηκαν σε τεφροδόχα αγγεία, συνοδευόμενα από κτερίσματα, ακολουθώντας πρακτικές που απαντώνται και στις περιγραφές των ομηρικών ταφικών πρακτικών<sup>145</sup>. Ωστόσο, το πιο εντυπωσιακό εύρημα ήταν ο σκελετός ενός άνδρα, ηλικίας 35-40 ετών, που βρέθηκε άκαυτος και σε γονατιστή στάση, με τα χέρια πιθανώς δεμένα πίσω από την πλάτη<sup>146</sup>. Το κρανίο του είχε αποκοπεί και εντοπίστηκε μακριά από το σώμα του, ενώ κοντά του βρέθηκαν ένα σιδερένιο εγχειρίδιο και ένας πέλεκυς, περίπτωση όμοια σε ένα βαθμό με την γυναικεία ταφή στο Λευκαντί. Η θέση και ο τρόπος θανάτου του υποδηλώνουν ότι ενδέχεται να πρόκειται για αιχμάλωτο που εκτελέστηκε στο πλαίσιο των ταφικών πρακτικών, πιθανώς ως πράξη εκδίκησης ή εξιλαστήριας θυσίας. Το γεγονός αυτό

---

<sup>144</sup> Polignac 2007, 187.

<sup>145</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 175. Σταμπολίδης 1994, 26-28.

<sup>146</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 175, εικ. 236.

παραπέμπει στη σφαγή των δώδεκα Τρώων αιχμαλώτων από τον Αχιλλέα κατά την ταφή του Πατρόκλου, όπως περιγράφεται στην *Ιλιάδα*<sup>147</sup>.

Στο ίδιο νεκροταφείο βρέθηκε επίσης μία ασυνήθιστη ταφή γυναίκας, ηλικίας 16 έως 21 ετών, η οποία είχε τοποθετηθεί σε πρηνή θέση, με δεμένα τα άκρα, χαρακτηριστικό όμοιο και εδώ με την γυναικεία ταφή στο Λευκαντί, όπου τα χέρια της ήταν πιθανότατα δεμένα. Η παρουσία απανθρακωμένων ξύλων κάτω από το σώμα της δείχνει ότι πιθανώς τοποθετήθηκε στην πυρά μετά την κατάσβεσή της. Δεν μπορεί να αποκλειστεί η εκδοχή να επρόκειτο για δούλη που θυσιάστηκε ή τιμωρήθηκε μετά τον θάνατο του αφέντη της.

Οι συγκεκριμένες ταφικές πρακτικές συνδέονται με την έννοια της ηρωολατρίας και των τιμητικών ταφικών τελετών, οι οποίες ήταν αφιερωμένες σε επιφανείς πολεμιστές και ηγεμόνες. Παρόμοιες πρακτικές απαντώνται και σε άλλες περιοχές, όπως η Εύβοια και η Κύπρος που θα αναφερθεί παρακάτω, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη ενός ευρύτερου δικτύου κοινών τελετουργικών παραδόσεων.

Επιπλέον ένα ανάλογο παράδειγμα ηρωικής ταφής με καύση και θυσία αλόγων εντοπίζεται στη Σαλαμίνα της Κύπρου (8<sup>ος</sup> αι. π.Χ), όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Πιο συγκεκριμένα στους βασιλικούς τάφους των απογόνων τους, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν το έθιμο της καύσης μέσα σε καλοκτισμένους θολωτούς τάφους και μπορούμε να εντοπίσουμε ένα στενό παραλληλισμό με την κηδεία του Πατρόκλου όπως περιγράφεται στην *Ιλιάδα* Ψ, 108-261 (βλ. σελ. 60-61). Τα ταφικά έθιμα που παρατηρούνται στους βασιλικούς τάφους της Σαλαμίνας παρουσιάζουν έντονες ομοιότητες με τα αντίστοιχα ομηρικά<sup>148</sup>. Η σορός του νεκρού μεταφερόταν στον τάφο πάνω σε άρμα που έσερναν άλογα, τα οποία θανατώνονταν καθ' οδόν, ενώ ήταν ακόμη ζευγμένα στο άρμα<sup>149</sup>. Στους ίδιους τάφους βρέθηκαν και σκελετοί άλλων ζώων, όπως αυγοειδών και βοοειδών. Σε μία περίπτωση, στον τάφο 2, παρατηρήθηκαν και ανθρωποθυσίες, πιθανότατα δούλων του νεκρού, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί η

---

<sup>147</sup> *Ιλιάδα* 23, 174-176.

<sup>148</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 176, σημ. 562, εικ. 237-238.

<sup>149</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 176, σημ. 563.



εκδοχή ότι επρόκειτο για αιχμαλώτους. Παρόμοιες πρακτικές θυσίας δούλων έχουν καταγραφεί και στους τάφους της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου στη Λάπηθο<sup>150</sup>.

Στη Σαλαμίνα, κατά μήκος των παρυφών του δρόμου που οδηγούσε στον τάφο, τοποθετούνταν αγγεία που περιείχαν λάδι και πιθανώς μέλι, προφανώς ως προσφορές προς τον νεκρό. Σε περιπτώσεις όπου ο νεκρός είχε αποτεφρωθεί, άναβαν μια μεγάλη νεκρική πυρά στον δρόμο. Μετά την καύση, ακολουθούσαν νεκρόδειπνα ή προσφορές τροφής. Τα καμένα οστά τυλίγονταν σε ύφασμα και τοποθετούνταν μέσα σε ένα ταφικό αγγείο, το οποίο κατέθεταν στον κτιστό νεκρικό θάλαμο. Στη συνέχεια, ο τάφος καλυπτόταν από έναν χωμάτινο τύμβο.

Αξιοσημείωτο είναι ότι αρκετά από τα παλαιότερα κτερίσματα αυτών των τάφων είναι ευβοϊκής προέλευσης και χρονολογούνται στα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. Επειδή η ευρεία διάδοση των ομηρικών επών στην Κύπρο δύσκολα μπορεί να τοποθετηθεί τόσο νωρίς, δεν αποκλείεται η υιοθέτηση των ομηρικών ταφικών εθίμων από τους Κυπρίους βασιλείς να οφείλεται στις επαφές τους με τους Ευβοείς.

Ο στενός παραλληλισμός με την κηδεία του Πατρόκλου, όπως περιγράφεται στην *Ιλιάδα* (Ψ 108-261), είναι εμφανής, καθώς και στις δύο περιπτώσεις απαντώνται καύση του νεκρού, θυσία αλόγων, πιθανές ανθρωποθυσίες και επιβλητική ταφική σήμανση με τύμβο<sup>151</sup>.

Στην περίπτωση της Ερέτριας, που χρονολογείται σχεδόν 300 χρόνια αργότερα, οι τέσσερις καύσεις πολεμιστών στη Δυτική Πύλη παρουσιάζουν επίσης ομοιότητες με τα ομηρικά έθιμα (εικ. 36). Όπως και στην περίπτωση του πολεμιστή στο Λευκαντί, οι νεκροί τοποθετήθηκαν στην πυρά μαζί με τα όπλα τους. Στη συνέχεια, τα οστά τους, αφού καλύφθηκαν με λίπος και τυλίχθηκαν σε νεκρικό ύφασμα, τοποθετήθηκαν μέσα σε χάλκινους λέβητες<sup>152</sup>. Μάλιστα χωρίς να μπορεί να επιβεβαιωθεί και η θυσία ζώων, στον ένα τάφο (9) εντοπίστηκε ένα δόντι από άλογο. Οι τάφοι δημιουργούσαν ένα ημικύκλιο γύρω από τον τάφο 6, ο οποίος είναι ο πρωιμότερος, ο πλουσιότερος και κατασκευασμένος με ιδιαίτερη φροντίδα και προσοχή στη λεπτομέρεια. Πιο

---

<sup>150</sup>Μαζαράκης Αινιάν 2000, 176-177, σημ. 564.

<sup>151</sup>Μαζαράκης Αινιάν 2000, 176-177, εικ. 237-238 & 237β.

<sup>152</sup> Bérard 1970, 28-32.

συγκεκριμένα η πλάκα κάτω από το τεφροδόχο αγγείο είχε λειανθεί, ώστε να εξασφαλιστεί η σταθερότητα της βάσης της νεκρικής υδρίας. Επιπλέον, ένα δεύτερο αγγείο είχε τοποθετηθεί ανάποδα επάνω στον χάλκινο λέβητα, λειτουργώντας ως πώμα. Το επάνω μέρος του τάφου καλυπτόταν από τρεις διαδοχικές λεπτές πλάκες, που προσέδιδαν επιπλέον προστασία και σταθερότητα. Στον τάφο αυτό εντοπίστηκαν σημαντικά κτερίσματα, τα οποία μαρτυρούν το υψηλό κύρος του νεκρού. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονταν τέσσερα σιδερένια ξίφη, πέντε σιδερένιες και μια χάλκινη αιχμές δόρατος, καθώς και ένας φοινικικός διπλός σκαραβαίος, διακοσμημένος με εκλεπτυσμένο χρυσό δέσιμο. Αν κρίνουμε από τα ευρήματα, ο νεκρός πιθανότατα ήταν «πρίγκιπας» και αρχηγός.

Γύρω από τον τάφο αυτό, σχηματίστηκε, μεταξύ του 720 και 680 π.Χ., μια μικρή νεκρόπολη οικογενειακού χαρακτήρα. Τα άτομα που θάβονταν εκεί φαίνεται πως επιδίωκαν να διακηρύξουν τη σύνδεσή τους με τον ένδοξο πρόγονό τους, εδραιώνοντας την καταγωγή τους και το κύρος τους μέσα από αυτή τη συμβολική χωροταξική οργάνωση<sup>153</sup>. Στις αρχές του 7<sup>ου</sup> αιώνα κτίζονται στην περιοχή της Δυτικής Πύλης, οι πρώτες λίθινες οχυρώσεις και οι τάφοι αυτοί ενσωματώνονται εντός της πόλης. Την ίδια στιγμή, ένα τριγωνικό οικοδόμημα κτίζεται επάνω από αυτούς και για τα επόμενα 100 χρόνια οι νεκροί δέχονται προσφορές κεραμικής, ειδωλίων καθώς και θυσίες ζώων. Η προσθήκη του τριγωνικού αυτού οικοδομήματος και του περιβόλου προσέδωσε ιερό χαρακτήρα στο χώρο, που έγινε το ηρώων του «Ηγεμόνα» η «Πρίγκιπα»<sup>154</sup>.

Το γεγονός ότι σε όλη την διάρκεια της αρχαϊκής εποχής, ο πολεμιστής της Δυτικής Πύλης υπήρξε ένας από τους ήρωες της πόλης μπορεί να σημαίνει, δύο διαφορετικά πράγματα. Είτε ότι ηρωοποιήθηκε εξαιτίας των αγώνων του κατά των Χαλκιδέων, είτε εξαιτίας του ρόλου του στον σχηματισμό της πόλης της Ερέτριας. Αν δεχτούμε ότι τα πρώτα δείγματα αστικής χωροταξίας ανάγονται στα μέσα και στο δεύτερο μισό του 8<sup>ου</sup> αιώνα, τούτο θα μπορούσε να συμπίπτει με την ακμή του ηγεμόνα της Δυτικής Πύλης, καθιστώντας τον κάτι σαν το πρότυπο του οικιστή της Ερέτριας. Αυτό προϋποθέτει βέβαια ότι δεχόμαστε ότι η Ερέτρια είναι η διάδοχος του Λευκαντιού. Σύμφωνα με τον Bérard ο ηγεμόνας αυτός ήταν ο τελευταίος των «Σκοτεινών Αιώνων» και ότι το σκήπτρο/αιχμή δόρατος που εντοπίστηκε στον τάφο

---

<sup>153</sup> Polignac, 2007, 182.

<sup>154</sup> Polignac, 2007, 183.

θάφτηκε μαζί του σηματοδοτώντας το τέλος αυτής της μοναρχίας και την γέννηση της πόλης. Ωστόσο η παρουσία του δόρατος δεν σημαίνει απαραίτητα ότι ήταν ο τελευταίος ηγεμόνας, θα μπορούσε να αποτελεί μέσο επίδειξης του πρώτου που άσκησε την εξουσία στην νέα Ερέτρια<sup>155</sup>. Αντίθετα ο Bettelli<sup>156</sup> αμφισβητεί την παραπάνω υπόθεση του Bérard, επισημαίνοντας την τυπολογική διαφοροποίησή της από τις μυκηναϊκές αιχμές που αυτός επικαλείται. Αντίθετα, η διακόσμηση και η τεχνική κατασκευής της παρουσιάζουν ισχυρές ομοιότητες με αιχμές της ύστερης περιόδου των Urnfield από την Κεντρική Ευρώπη. Η ταφική πρακτική της θραύσης και καύσης υποδηλώνει ότι το αντικείμενο χρησιμοποιήθηκε ως λειτουργικό όπλο της εποχής, αποκλείοντας την ερμηνεία του ως παλαιότερου συμβολικού κειμηλίου.

Η σύγκριση των δύο ηρωικών ταφών αποκαλύπτει ότι το ίδιο πρότυπο επαναλαμβάνεται σε διαφορετικές περιόδους, με χρονική απόσταση τριών αιώνων, σε δύο θέσεις με κοινά χαρακτηριστικά, ιδιαίτερα, αν δεχτούμε την θεωρία ότι η Ερέτρια αποτελεί επανίδρυση του Λευκαντιού<sup>157</sup>. Και στις δύο περιπτώσεις, οι τάφοι περιβάλλονται από νεκροπόλεις με την διαφοροποίηση ότι στην Ερέτρια, η οικογενειακή νεκρόπολη δημιουργήθηκε πριν από το σφράγισμα της θέσης και την κατασκευή της τριγωνικής κατασκευής, ενώ στο Λευκαντί οι πρώτοι τάφοι εμφανίζονται μετά την κατασκευή του τύμβου. Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, στο Λευκαντί, ο τάφος λειτουργούσε ως συμβολικό μέσο προστασίας και νομιμοποίησης, εξυπηρετώντας μόνο την ομάδα που διοργάνωσε τα αρχικά τελετουργικά γεύματα. Στη συνέχεια, η ίδια αυτή ομάδα εγκατέστησε τη νεκρόπολή της στους πρόποδες του τύμβου, προσδίδοντας στον νεκρό έναν ρόλο προγόνου και ιδρυτή της κοινότητας. Αντίθετα, στην Ερέτρια, η παύση των ενταφιασμών, η τοποθέτηση της τριγωνικής λιθοδομής, καθώς και η λήθη της ακριβούς θέσης του τάφου του ηγεμόνα υποδηλώνουν την εγκατάλειψη της λογικής της οικογενειακής συγγένειας. Στη θέση της, αναδύθηκε μια νέα μορφή οργάνωσης, όπου η λατρεία έπαιζε καθοριστικό ρόλο, λειτουργώντας ως μέσο ενότητας για μια ομάδα που δεν διεκδικούσε πλέον δυναστικό χαρακτήρα, ακόμη και αν περιλάμβανε απογόνους του ηγεμόνα.

---

<sup>155</sup> Polignac, 2007, 186.

<sup>156</sup> Betteli 2001, 190-193.

<sup>157</sup> Polignac 2007, 188.

Επιπλέον και στις Πιθηκούσες, την Ευβοϊκή αποικία του 8ου αιώνα π.Χ., το κυρίαρχο ταφικό έθιμο για τους ενήλικες άνδρες ήταν η καύση της σωρού μακριά από τον τάφο. Τα υπολείμματα της πυράς τοποθετούνταν σε λάκκο, συχνά με μια ακέραιη οينوχόη, και καλύπτονταν με τύμβο από αργούς λίθους<sup>158</sup>. Η φωτιά σβηνόταν τελετουργικά με κρασί, όπως στην ταφή του Πατρόκλου<sup>159</sup>. Σε πολλές περιπτώσεις, το μοναδικό άκαυτο αγγείο ήταν η οينوχόη, τοποθετημένη πάνω από τα καμένα οστά, πιθανώς ως λατρευτική προσφορά. Στην περιοχή του νεκροταφείου βρέθηκαν επίσης θραύσματα κρατήρων, πιθανότατα συνδεδεμένα με ταφικά δείπνα ή σπονδές.

Η παρουσία αυτών των στοιχείων επιβεβαιώνει τη διάδοση ομηρικών ταφικών πρακτικών στον αποικιακό κόσμο. Μάλιστα δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει η παρουσία αυτών των ομηρικών ταφικών στοιχείων, καθώς οι άνθρωποι αυτοί γνώριζαν το "ποτήρι του Νέστορα" και συνέθεταν ομηρικούς εξάμετρους στα συμπόσιά τους, γεγονός που αποδεικνύει τη στενή τους σχέση με τον κόσμο των ηρώων<sup>160</sup>. Αντίστοιχα ταφικά έθιμα απαντώνται και στον Ωρωπό στα τέλη του 8ου – αρχές του 7ου αιώνα π.Χ., δείχνοντας την ευρύτερη διάδοση αυτών των πρακτικών.

Στην ίδια λογική, στον λόφο Βιγλατούρι, θέση που ταυτίζεται με την ευβοϊκή Κύμη<sup>161</sup>, εντοπίζεται ένας χώρος λατρείας των ΜΓ χρόνων. Ο χώρος περιλαμβάνει μια αυλή και ένα διμερές ελλειψοειδές οικοδόμημα, το οποίο οικοδομήθηκε πάνω σε προγενέστερους τάφους και κενοτάφια της Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής περιόδου (εικ. 39). Στο ελλειψοειδές οικοδόμημα, βρέθηκε στο ανατολικό του τμήμα, μέσα στην ασίδα, ένα έδρανο αποτελούμενο από τρεις πλάκες, το οποίο ήταν σε επαφή με τον τοίχο και καλυπτόταν από καμένα χώματα. Επάνω στο έδρανο εντοπίστηκαν τρία κύπελλα καλυμμένα με μαύρα χρώματα, ενώ ανάμεσα στο έδρανο και τον τοίχο βρέθηκαν μία λήκυθος και ένας σκύφος, παρόμοιοι με εκείνους που βρέθηκαν κάτω και βόρεια του εδράνου, καθώς και θραύσματα από άλλους τρεις σκύφους με μαύρο χρώμα και έναν κρατήρα. Όλα αυτά τα αντικείμενα φαίνεται πως είχαν πέσει από το έδρανο. Επιπλέον, ένας μεγάλος αριθμός οστών ζώων, τόσο μεγάλων όσο και μικρών, βρέθηκε κάτω από το έδρανο. Το εύρημα αυτό πιθανόν υποδηλώνει ότι οι θυσίες πραγματοποιούνταν στον εξωτερικό χώρο του οικοδομήματος, ενώ γεύματα ή άλλες

---

<sup>158</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 175, εικ. 233-234.

<sup>159</sup> *Ιλιάδα* 23, 250.

<sup>160</sup> Coldstream 1997, 464

<sup>161</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 187

τελετουργικές πράξεις λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό του. Επιπρόσθετα, ένας μεγάλος αριθμός αντικειμένων που εντοπίστηκαν σε υψηλότερο επίπεδο στο νοτιοανατολικό τμήμα της ανασκαφής ανήκει επίσης στη Γεωμετρική περίοδο.

Η περίπτωση στο Βιγλατούρι εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο των ευβοϊκών χώρων λατρείας, όπως το Λευκαντί και η Ερέτρια, όπου η λατρεία συνδέεται με τη μνήμη των νεκρών και τις κοινότητες των προγόνων. Η παρουσία ευρημάτων τελετουργικού χαρακτήρα όπως σιδερένια μαχαίρια, μεταλλικά αντικείμενα, πιθανά λατρευτικά αναθήματα και οστά ζώων, σε συνδυασμό με την αρχιτεκτονική του οικοδομήματος, επιβεβαιώνει τη σημασία του λόφου ως τόπου λατρείας και κοινωνικής συγκέντρωσης των κοινοτήτων της Γεωμετρικής Κεντρική Εύβοιας<sup>162</sup>.

Σε σύγκριση τα παραπάνω μπορούμε να αναφέρουμε εδώ συγκριτικά και την περίπτωση της νησίδας Μήτρου στην Ανατολική Λοκρίδα. Εδώ έχει ανακαλυφθεί ένα ευρύχωρο αψιδωτό κτίριο, χρονολογούμενο λίγο μεταγενέστερα από το «Ηρώ» του Λευκαντίου. Το Κτίριο Α πιθανή κατοικία μιας εξέχουσας οικογένειας, αντικατοπτρίζει την κοινωνική διαστρωμάτωση και την οικονομική ισχύ της κοινότητας. Η αρχιτεκτονική του, σε συνδυασμό με την ύπαρξη κιβωτιόσχημων τάφων στον περιβάλλοντα χώρο, υποδηλώνουν τη σημασία του οικοδομήματος στο κοινωνικό και τελετουργικό πλαίσιο της εποχής.

Ιδιαίτερα σημαντική για τη μελέτη της προγονολατρείας είναι η περίπτωση του Ταφικού Θαλάμου 73 (εικ. 37), ο οποίος, σύμφωνα με την A. Van de Moortel, μετατράπηκε σε χώρο λατρείας των νεκρών ή άσκησης προγονολατρείας, με συνεχή χρήση για περίπου 400 χρόνια (14ος - μέσα 10ου αι. π.Χ.). Η μακροχρόνια αυτή χρήση αποτελεί ένδειξη της σημασίας του τάφου ως σημείου αναφοράς για την κοινότητα, κάτι που μπορεί να συγκριθεί με περιπτώσεις πρώιμης ηρωολατρείας, όπως συνέβη και στο Λευκαντί<sup>163</sup>. Τα ευρήματα, όπως μια σιδερένια περόνη και η ιδιαίτερη προσοχή στη διάταξη των ταφών, ενισχύουν την υπόθεση ότι ο χώρος εξυπηρετούσε μνημονικές και λατρευτικές ανάγκες, πιθανόν προς τιμήν διακεκριμένων προσώπων της κοινότητας. Επιπλέον, η κατασκευή του Κτιρίου Α πάνω σε παλαιότερα οικοδομικά κατάλοιπα και οι ενδείξεις για πιθανή ύπαρξη δεύτερου ορόφου υπογραμμίζουν τη σημασία του ως κέντρο εξουσίας ή λατρείας, συνδέοντας τη νησίδα Μήτρου με την πρώιμη ηρωολατρεία. Ωστόσο, σε αντίθεση με την Ερέτρια, όπου ο χώρος του Ηρώου

---

<sup>162</sup> Sapouna-Sakellarakis, 1984.

<sup>163</sup> Van de Moortel A., υπο έκδοση.

εξελίχθηκε σε κοινό λατρευτικό σημείο, στη Μήτρου δεν έχουμε σαφείς ενδείξεις μιας ανάλογης μετατροπής σε δημόσιο ιερό. Παρόλα αυτά, η διατήρηση της μνήμης των νεκρών μέσω ταφικών και αρχιτεκτονικών πρακτικών δείχνει κοινά στοιχεία με τις ευβοϊκές σχετικές παραδόσεις των πρώτων αιώνων της πρώτης χιλιετίας, όπως και στο Λευκαντί.

Στο πλαίσιο του παρόντος κεφαλαίου, αξίζει να εξεταστεί και η περίπτωση του Ωρωπού, ο οποίος, αν και δεν διαθέτει κάποιο σαφές λατρευτικό οικοδόμημα, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της γεωγραφικής του εγγύτητας και της πολιτισμικής σχέσης του με την Ερέτρια. Η τοποθεσία του Ωρωπού (εικ.38), καθώς και η αρχιτεκτονική και οργανωτική του διάρθρωση, δυσχεραίνουν τη διαφοροποίησή του από άλλες θέσεις της Εύβοιας και ενισχύουν την υπόθεση ότι θα μπορούσε να αποτελεί ευβοϊκή εγκατάσταση.

Η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή προσφέρει σημαντικά δεδομένα για τη μελέτη των λατρείων οικιακού χαρακτήρα. Ειδικότερα, στον Ωρωπό βρέθηκε, πάνω από ένα πρωιμότερο κτίριο (Κτίριο ΙΓ), μια λίθινη κυκλική τράπεζα (Κατασκευή XXXVI), η οποία συνδέεται με τη λατρεία των προγόνων, όπως αναφέρει ο Hågg<sup>164</sup>. Πλησίον της τράπεζας εντοπίστηκε ένα σύνολο ευρημάτων, όπως θρυμματισμένα αγγεία του 7ου αιώνα π.Χ., κάρβουνα και οστά. Τα ευρήματα αυτά βρέθηκαν σε άμεση επαφή με μια λίθινη κατασκευή, στο μέσο της οποίας είχε τοποθετηθεί μια χαμηλή ορθογώνια πέτρα που έδινε την εντύπωση ταφικού σήματος<sup>165</sup>.

Βάσει αυτών των ευρημάτων, ο ανασκαφέας κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η κατασκευή πιθανότατα λειτουργούσε ως ηρώο<sup>166</sup> (εικ. 40). Η ανεύρεση ενός πήλινου ειδωλίου πλοίου (εικ. 41) ανάμεσα στις προσφορές ενισχύει την υπόθεση ότι η μακρόστενη κατασκευή ενδέχεται να αποτελεί κενοτάφιο αφιερωμένο σε ένα σημαντικό πρόσωπο που χάθηκε στη θάλασσα. Ο χθόνιος χαρακτήρας της λατρείας υπογραμμίζεται περαιτέρω από την παρουσία πήλινων ακρωτηριασμένων αλόγων στον χώρο. Επιπλέον, το είδος των αναθημάτων παρουσιάζει ομοιότητες με ένα λατρευτικό σύνολο στις Πιθηκούσες, το οποίο συνδέεται με την ηρωολατρεία. Η μοναδική διαφορά μεταξύ των δύο ηρώων έγκειται στο γεγονός ότι, ενώ στο σύνολο των

---

<sup>164</sup> Hågg 1983, 189-193.

<sup>165</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 189.

<sup>166</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 189.

Πιθηκούσων βρέθηκαν και ανθρώπινα οστά, στον Ωρωπό εντοπίστηκαν αποκλειστικά ζωικά οστά<sup>167</sup>. Τα δεδομένα αυτά αναδεικνύουν τον ρόλο του Ωρωπού ως έναν χώρο που συνδέεται με τελετουργίες μνημονικού και λατρευτικού χαρακτήρα, ενισχύοντας περαιτέρω τη σύνδεσή του με τις θρησκευτικές πρακτικές της Εύβοιας, και ειδικότερα της σύγχρονης με αυτόν Ερέτριας.

Το εύρημα της λίθινης κυκλικής τράπεζας στον Ωρωπό αποτελεί μια ιδιαίτερα σημαντική ανακάλυψη, καθώς επιτρέπει την ένταξη του Ωρωπού σε μια ευρύτερη συγκριτική ανάλυση με άλλες σημαντικές θέσεις, όσον αφορά τη λατρεία των ηρώων και των προγόνων. Η τράπεζα αυτή συνδέεται με τις πρακτικές των συλλογικών λατρευτικών δείπνων, τα οποία διοργανώνονταν προς τιμήν των ηρώων ή των ιδρυτών των πόλεων. Αν και δεν έχουμε την παρουσία ενός ορατού ηρώου στον Ωρωπό, η ύπαρξη της κυκλικής τράπεζας και άλλων αρχαιολογικών ενδείξεων καθιστά σαφή τη σύνδεση με λατρευτικές πρακτικές που σχετίζονται με την τιμή των προγόνων και την προγονολατρεία. Σημειώνεται ότι αντίστοιχες κατασκευές έχουν εντοπιστεί και σε άλλους χώρους λατρείας, συνήθως προγόνων, όπως το «ηρώο» στην Τούμπα του Λευκαντίου, (αλλά και το ΥΕ ΙΙΙΓ σύνολο στην Ξερόπολη – βλ. παρακάτω) ενισχύοντας την εκτίμηση ότι ο Ωρωπός ακολουθεί παρόμοιες θρησκευτικές πρακτικές με εκείνες άλλων σημαντικών περιοχών της Εύβοιας.

Συμπερασματικά, οι θέσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω συνδυάζουν κοινά χαρακτηριστικά, καθώς η ηρωολατρεία και η προγονολατρεία αποτέλεσαν βασικούς άξονες πριν από την ανάπτυξη των οργανωμένων ιερών. Αυτές οι πρακτικές λειτούργησαν ως σύνδεσμοι με τις παλαιότερες λατρείες, δημιουργώντας μια αίσθηση συνέχειας για τους απογόνους. Στις ίδιες θέσεις, επιφανείς άνδρες θάβονταν σύμφωνα με ομηρικές πρακτικές και τιμούνταν για αιώνες από τις επόμενες γενιές.

Η ηρωολατρεία δεν ήταν απλώς μια θρησκευτική πρακτική, αλλά ένα πολυδιάστατο φαινόμενο με βαθιές κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτουν τρία βασικά συμπεράσματα: πρώτον, ότι η ηρωολατρεία λειτούργησε ως μέσο πολιτικής νομιμοποίησης· δεύτερον, ότι συνδέθηκε άμεσα με τη γέννηση της πόλης και την εδαφική της οργάνωση· και τρίτον, ότι τα Ομηρικά έπη έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην εδραίωση αυτής της πρακτικής. Πιο συγκεκριμένα τόσο στο Λευκαντί, η κατασκευή του τύμβου πάνω από το «ηρώο» διασφάλισε την ανάμνηση των επιφανών νεκρών που κάλυπτε, διαμορφώνοντας έτσι

---

<sup>167</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 189, σημ. 594.

ένα χώρο συλλογικής μνήμης. Όσο και στην Ερέτρια, η σταδιακή μετατροπή του ταφικού χώρου σε ιερό, δείχνει ότι η ηρωολατρεία δεν αποτέλεσε μόνο μέσω ενίσχυσης της εξουσίας αλλά και εργαλείο συγκρότησης μιας συλλογικής ταυτότητας. Ουσιαστικά, όπως αναφέρει και ο Μαζαράκης Αινιάν (υπό έκδοση άρθρο), τα λατρευτικά κέντρα ελίτ εξελίχθηκαν σε τοπόσημα και επηρέασαν την κοινωνική συνοχή και την ιδεολογία της κοινότητας.

Από την άλλη η ηρωολατρεία αποτέλεσε βασικό στοιχείο για την γέννηση της πόλης-κράτους, μάλιστα το γεγονός ότι ορισμένες από τις ηρωικές ταφές βρίσκονταν στα όρια των οικισμών, μάς κάνει να πιστεύουμε ότι λειτουργούσαν ως σημεία αναφοράς. Έτσι στην Ερέτρια αλλά και στον Ωρωπό, τα ηρώα βρέθηκαν στις παρυφές των αρχικών οικισμών, γεγονός που υποδηλώνει ότι οι ηρωικές λατρείες συνδέονταν με τις διαδικασίες όχι μόνον πολιτικής αλλά και χωροταξικής οργάνωσης. Ωστόσο, στον Ωρωπό η διαδικασία αυτή δεν ολοκληρώθηκε, καθώς ο οικισμός δεν εξελίχθηκε σε μια σταθερή πόλη-κράτος, κάτι που πιθανώς επηρέασε και την τύχη των λατρευτικών πρακτικών.

Τα Ομηρικά έπη έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην εδραίωση της ηρωολατρείας, καθώς ενίσχυσαν την εικόνα των ηρώων ως προτύπων ανδρείας και ηγεσίας, μετατρέποντας την ηρωολατρεία από τοπική πρακτική σε πανελλήνιο φαινόμενο. Σε περιοχές όπως το Λευκαντί και η Ερέτρια, έχουν εντοπιστεί ταφικές πρακτικές που παρουσιάζουν ομοιότητες με τις περιγραφές των επών, γεγονός που υποδηλώνει μια σύνδεση μεταξύ αφηγηματικής παράδοσης και λατρευτικών πρακτικών. Ωστόσο, το ζήτημα αυτό είναι πολυσύνθετο: παραμένει ανοιχτό το ερώτημα εάν οι ταφικές πρακτικές διαμορφώθηκαν υπό την επίδραση των ομηρικών προτύπων ή εάν ο Όμηρος και η προφορική παράδοση από την οποία αντλεί περιγράφουν ένα ταφικό έθος της εποχής τους. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις δείχνουν ότι τα ταφικά έθιμα που περιγράφει ο Όμηρος δεν ταυτίζονται πλήρως με τις πρακτικές της ΥΕΠ-ΙΙΙ περιόδου, γεγονός που υποδηλώνει είτε μια εξελικτική διαδικασία είτε διαφορετικές ταφικές παραδόσεις που συνυπήρχαν<sup>168</sup>.

Τέλος, η περίπτωση της νησίδας Μήτρου δείχνει μια εναλλακτική εκδοχή του φαινομένου. Η μακροχρόνια λατρεία των νεκρών στον Ταφικό Θάλαμο 73 (περίπου 400 χρόνια) υποδηλώνει μια σύνδεση με την προγονολατρεία, όμως η πρακτική αυτή δεν εξελίχθηκε σε δημόσια ηρωολατρεία, όπως στην Ερέτρια. Αυτό δείχνει ότι η

---

<sup>168</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 197.



ηρωολατρεία δεν είχε μια ενιαία και γραμμική εξέλιξη, αλλά προσαρμοζόταν ανάλογα με τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες κάθε κοινότητας<sup>169</sup>.

Επομένως, η ηρωολατρεία λειτούργησε ως εργαλείο πολιτικής, εδαφικής και ιδεολογικής οργάνωσης στις πρώιμες ελληνικές κοινωνίες. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στην Ερέτρια και το Λευκαντί, ενσωματώθηκε επιτυχώς στη δημόσια ζωή, ενώ σε άλλες, όπως στον Ωρωπό και τη Μήτρου, φαίνεται να παρέμεινε περιορισμένη σε οικογενειακά και τοπικά πλαίσια. Η εξέλιξή της δεν ήταν παντού η ίδια, αλλά εξαρτιόταν από το αν η κοινότητα είχε τις κατάλληλες πολιτικές και κοινωνικές προϋποθέσεις για να τη μετατρέψει σε κεντρικό θεσμό της πόλης-κράτους<sup>170</sup>.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 : Χώροι οικιακής λατρείας

Το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται στη μελέτη των χώρων οικιακής λατρείας, εξετάζοντας τις περιπτώσεις της Ερέτριας και του Ωρωπού. Εξετάζει πώς τα πρώιμα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, όπως το κτίριο Ed1, συνδέονται με λατρευτικές πρακτικές και πώς οι αρχαίοι Έλληνες συνδύαζαν την οικιακή ζωή με τη λατρεία των προγόνων και των θεών. Στόχος του κεφαλαίου είναι να αναδείξει τη μετάβαση από την οικιακή λατρεία σε πιο οργανωμένες θρησκευτικές δομές, εξετάζοντας παράλληλα τις κοινωνικές και πολιτικές διαστάσεις αυτών των χώρων<sup>171</sup>. Παράλληλα, αναλύεται η σημασία της αριστοκρατίας στη διατήρηση και ανάπτυξη αυτών των λατρευτικών πρακτικών, καθώς και η εξέλιξη των θρησκευτικών χώρων προς πιο θεσμοθετημένες μορφές λατρείας.

Παρόλο που το κτίριο Ed1 της Ερέτριας θα μπορούσε να ενταχθεί στην κατηγορία της προγονολατρείας ή της ηρωολατρείας, εντούτοις, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, καθώς και οι ερμηνείες που προέκυψαν κατά τη διάρκεια της

---

<sup>169</sup> Mazarakis Ainian 2022, υπο έκδοση.

<sup>170</sup> Μαζαράκης Αινιάν 2000, 196.

<sup>171</sup> Verdan 2012, 181-183.

ανασκαφής και της μελέτης του, το καθιστούν μια ιδιαίτερη περίπτωση<sup>172</sup>. Για τον λόγο αυτό, αντιμετωπίζεται ως μια αυτόνομη περίπτωση.

Πρόκειται για ένα από τα αρχαιότερα οικοδομήματα της Ερέτριας, το οποίο χρονολογείται στις αρχές του 8ου αι. π.Χ. Στα πρώτα στάδια μελέτης του κτιρίου, ο Claude Bérard διατύπωσε τη θεωρία ότι ο αρχιτεκτονικός του σχεδιασμός αποτελεί αναπαραγωγή του πρώτου μυθικού ναού του Απόλλωνα στους Δελφούς, ταυτίζοντάς τον με το «Δαφνηφόρειο». Σύμφωνα με τον μύθο, ο ίδιος ο θεός έκτισε τον ναό χρησιμοποιώντας κλαδιά και φύλλα δάφνης που είχε φέρει από τα Τέμπη. Με βάση αυτή την παράδοση, οι πρώτοι ανασκαφείς θεώρησαν ότι οι τοίχοι του κτιρίου ήταν κατασκευασμένοι από πλέγμα φύλλων και κλαδιών δάφνης, ακολουθώντας έτσι τη μυθική αφήγηση<sup>173</sup>. Η άποψη αυτή στηρίχθηκε κυρίως στην φαινομενική απουσία υπολειμμάτων πλίνθινης ανωδομής. Το θεμέλιο, σε σχήμα πετάλου, περιβαλλόταν από ξύλινους στύλους, που θα στήριζαν στέγη κατασκευασμένη από άχυρο. Επιπλέον, επηρεασμένοι από τον μύθο, οι ανασκαφείς υπέθεσαν ότι οι τοίχοι του οικοδομήματος ήταν κατασκευασμένοι από οργανικά υλικά, όπως πλέγμα φύλλων και κλαδιών δάφνης.

Η θεωρία αυτή δέχθηκε έντονη κριτική, καθώς μεταγενέστερες ανασκαφές αποκάλυψαν κατάλοιπα πλίνθινης ανωδομής, γεγονός που αποκλείει την πιθανότητα να επρόκειτο για μια πρόχειρη κατασκευή. Αργότερα, ο Μαζαράκης-Αινιάν πρότεινε μια αναθεωρημένη ερμηνεία, απορρίπτοντας την ταύτιση του Ed1 με το «Δαφνηφόρειο», όπως την είχε θέσει ο Bérard. Σύμφωνα με τον ίδιο, το πεταλόσχημο οικοδόμημα πιθανώς αποτελούσε την κατοικία του ηγεμόνα της Ερέτριας, μπροστά από την οποία υπήρχε βωμός. Στην ουσία, πρόκειται για ένα πολυλειτουργικό κτίριο.

Όταν κατασκευάστηκε ο πρώτος ναός του Δαφνηφόρου Απόλλωνα, το Ed1 φαίνεται πως διατηρήθηκε, πιθανώς ως μέσο ενίσχυσης της αριστοκρατικής καταγωγής των ηγετών και της σύνδεσής τους με τους προγενέστερους ηγεμόνες. Με αυτόν τον τρόπο, το οικοδόμημα λειτούργησε ως σύμβολο κύρους και πολιτισμικής συνέχειας<sup>174</sup>.

Το Κτίριο Ed150 χρονολογείται στην ίδια περίοδο με το Κτίριο Ed1. Από το επίπεδο χρήσης του κτιρίου ανακτήθηκαν ελάχιστα κινητά ευρήματα, με ιδιαίτερα σημαντικό τον ΜΓ II Αττικό κρατήρα που εντοπίστηκε πάνω στην ορθογώνια πλήλινη βάση και πρόκειται για ένα αντικείμενο ιδιαίτερης σημασίας, που πιθανώς αποτελούσε

---

<sup>172</sup> Bérard 1971, 59-73.

<sup>173</sup> Ομηρικός Ύμνος του Απόλλωνα, στ. 220-221.

<sup>174</sup> Mazarakis Ainian 1987, 3-24.

κεντρικό στοιχείο στις τελετουργικές δραστηριότητες του χώρου. Ενώ σε απόσταση μόλις ενός μέτρου από το βορειοδυτικό τμήμα του εντοπίστηκε ένας αποθέτης (Fo 44 = νέο Fo 197) με διαστάσεις 1,2 x 0,60 μ., ο οποίος περιείχε απανθρακωμένα οστά καθώς και όστρακα κεραμικής της Γεωμετρικής περιόδου.

Η ανάλυση των κτιρίων Ed150 και Ed1, σε συνδυασμό με τον βωμό St 12, προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για τις πρώιμες λατρευτικές πρακτικές κατά τη Γεωμετρική περίοδο. Κατά την εποχή αυτή, πριν από την κατασκευή των πρώτων ναών στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ., η λατρεία τελούνταν όπως φαίνεται κυρίως σε υπαίθριους χώρους, με κεντρικό σημείο έναν βωμό, όπως ο St 12. Η ύπαρξη αριστοκρατικών κατοικιών, όπως το κτίριο Ed1, σε άμεση γειτνίαση με τους λατρευτικούς χώρους, υποδηλώνει τον στενό δεσμό μεταξύ θρησκείας και αριστοκρατικής εξουσίας. Οι ηγεμονικές αυτές οικίες φαίνεται να διαδραμάτιζαν ρόλο όχι μόνο στη λατρεία, αλλά και στις κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως τα συμπόσια, στα οποία συμμετείχαν μέλη της αριστοκρατίας.

Προς το τέλος της Γεωμετρικής περιόδου, παρατηρείται μια σημαντική αλλαγή στη μορφή και τη λειτουργία των θρησκευτικών χώρων. Τα πρώιμα πολυλειτουργικά ιερά εντός οικισμών σταδιακά αποκτούν σαφέστερη δομή και εξειδίκευση, με τη δημιουργία αυτόνομων κτισμάτων, όπως ναούς και εστιατόρια, που εξυπηρετούσαν συγκεκριμένες ανάγκες της λατρείας<sup>175</sup>. Η μετάβαση αυτή αντικατοπτρίζει τη θεσμοθέτηση των θρησκευτικών πρακτικών και την εδραίωση των ιερών ως κεντρικών σημείων της κοινωνικής, θρησκευτικής και πολιτισμικής ζωής.

Η πρώτη αυτή περίοδος, κατά την οποία εντοπίζονται παραδείγματα προγονολατρείας και ηρωολατρείας, αποτελεί τον προάγγελο της διαμόρφωσης των ιερών που συνδέονται με τη γέννηση της πόλης-κράτους. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και ο Ωρωπός, όπου, αν και μέχρι στιγμής δεν έχει εντοπιστεί σαφής λατρευτικός χώρος, αρχαιολογικά δεδομένα καταδεικνύουν την παρουσία λατρευτικών δραστηριοτήτων σε σχέση με τα κύρια οικιστικά συγκροτήματα. Ειδικότερα, τα πρώιμα τεκμήρια λατρείας προέρχονται από τον Κεντρικό Τομέα και σχετίζονται με το κυκλικό κτίριο ΣΤ, διαμέτρου 3,85 μ., το οποίο διέθετε κεντρική εστία και έναν ανεξάρτητο λίθινο θρανίο στη βόρεια πλευρά του. Μπροστά από το θρανίο βρέθηκαν τρία αντικείμενα με σαφή λατρευτική σημασία: ένα πήλινο ειδώλιο αλόγου, ένας σκαρβαίος από φαγεντιανή και μία χάλκινη περόνη. Τα αντικείμενα αυτά προφανώς

---

<sup>175</sup> Verdan 2012, 184.

κάποτε ήταν τοποθετημένα πάνω στο θρανίο. Παράλληλα, τεκμήρια κοινών γευμάτων εντοπίζονται στο εσωτερικό του επιβλητικού κτιρίου Θ, καθώς και στο επίσης επιβλητικό κτίριο ΛΕ στον Δυτικό Τομέα, αν και για την ίδια περίοδο δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία που να υποδηλώνουν την ύπαρξη οργανωμένων λατρευτικών χώρων σε αυτή την περιοχή.

Μετά το 700 π.Χ., ο αστικός χαρακτήρας του οικισμού και της κοινότητας μεταβάλλεται, καθώς τα εναπομείναντα τμήματα των προηγούμενων κτιρίων αποκτούν πλέον περισσότερο λατρευτικό χαρακτήρα. Κατά την περίοδο αυτή, ο κεντρικός τομέας εγκαταλείπεται, με εξαίρεση το κτίριο Θ3 και μια νέα λατρευτική περιοχή στα δυτικά, η οποία φαίνεται να οργανώνεται γύρω από το κενοτάφιο του «ήρωα» που πιθανώς χάθηκε στη θάλασσα (βλ. προηγούμενο Κεφάλαιο). Οι σχετικές λατρευτικές δραστηριότητες, όπως προαναφέραμε, επικεντρώνονται σε ένα χαμηλό ορθογώνιο βωμό, ένα πιθανό κενοτάφιο και μια υπερυψωμένη κυκλική πλατφόρμα. Η λατρεία ενδέχεται να απευθυνόταν στον κύριο του οίκου, τον «Πειθάλειμο», ο οποίος, σύμφωνα με την ερμηνεία του ανασκαφέα, πιθανώς ήταν ναυτικός και εξέχων μεταλλουργός. Ενισχυτικό αυτού του ισχυρισμού αποτελεί ο λίθινος δίσκος με το χαραγμένο όνομά του, το οποίο, βάσει του γράμματος Μ με τις πέντε χαρακιές, υποδηλώνει καταγωγή από την Ερέτρια<sup>176</sup>.

Την ίδια περίοδο, στην Περιοχή Ι του δυτικού τομέα, τεκμηριώνονται λατρευτικές δραστηριότητες που συνδέονται με μια κυκλική, κυλινδρική κατασκευή διαμέτρου 0,80 μ., καθώς και με το κυκλικό κτίριο ΚΖ στα ανατολικά. Η πρώτη παρουσίαζε ίχνη καύσης στην επιφάνειά της, ενώ ένα μικρό αγγείο βρέθηκε τοποθετημένο δίπλα στην εσωτερική όψη της βάσης του κυκλικού κτίσματος, γεγονός που υποδηλώνει τη χρήση του σε συγκεκριμένες τελετουργικές πρακτικές.

Δυτικότερα, κατά τον 7ο αι. π.Χ., εντοπίζεται το μεγάλο ελλειψοειδές κτίριο ΛΔ/ΛΕ, το οποίο διατηρείται πρακτικά αμετάβλητο καθ' όλη τη διάρκεια της Αρχαϊκής περιόδου. Το κτίριο αυτό φαίνεται να είχε ιδιαίτερη σημασία για την κοινότητα, καθώς συντηρήθηκε ευλαβικά και επισκευάστηκε επανειλημμένα. Επιπλέον, προστατεύθηκε από πλημμυρικούς κινδύνους με την κατασκευή ενός «μανδύα» από ισχυρούς περιμετρικούς τοίχους, ενώ κατά τη διάρκεια της ανέγερσής του τελέστηκαν σπονδές «θεμελίων». Στη μικρή χαλικωτή αυλή μπροστά από το κτίριο βρέθηκαν

---

<sup>176</sup> Μαζαράκης κ.ά 1999,143-153. Μαζαράκης 2021, 441-454.

μικρογραφικές κοτύλες, στοιχείο που υποδηλώνει την τέλεση λατρευτικών πρακτικών σε ανοιχτό χώρο.

Ενδεχομένως, δεν είναι τυχαίο ότι λίγα μέτρα νοτιότερα, το μικρό ελλειψοειδές οικοδόμημα M/MA αναδείχθηκε σε σημαντικό σημείο θρησκευτικών τελετών την ίδια περίοδο. Τα ερείπιά του φαίνεται πως λειτούργησαν ως εσκεμμένο σημείο αναφοράς καθ' όλη τη διάρκεια της Αρχαϊκής περιόδου, ενδεχομένως έχοντας μετατραπεί σε ένα «τύμβο», σε συνδυασμό με το κτίριο ΛΔ, που έστεκε όρθιο ακόμα, γεγονός που υποδηλώνει τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης και της λατρευτικής σημασίας του χώρου.

Παρότι το ελλειψοειδές οικοδόμημα στον λόφο Βιγλατούρι έχει ήδη αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο, η σύνδεσή του με την προγονολατρεία δεν είναι απολύτως τεκμηριωμένη. Ωστόσο, οι ενδείξεις λατρευτικής τελετουργίας επιτρέπουν την ένταξή του και στο παρόν κεφάλαιο, εφόσον ερμηνευθεί στο πλαίσιο της οικιακής λατρείας.

Η αψιδωτή κάτοψη του ελλειψοειδούς κτιρίου Α, σε συνδυασμό με τον εσωτερικό διαχωριστικό τοίχο, αποτελεί στοιχείο που απαντά σε πρώιμες οικιστικές και λατρευτικές κατασκευές της ΠΕΣ.

Επιπλέον, τα κινητά ευρήματα εντός του οικοδομήματος ενισχύουν την υπόθεση της τελετουργικής του χρήσης. Συγκεκριμένα, οι αποθέσεις αγγείων, μεταξύ των οποίων εντοπίστηκαν κρατήρες, σκύφοι και ληκύθοι, συχνά σε άμεση συσχέτιση με καμένη γη, υποδηλώνει τη διεξαγωγή τελετουργικών πρακτικών στο εσωτερικό του οικοδομήματος. Ιδιαίτερης σημασίας είναι η συγκέντρωση ζωικών οστών κάτω από λίθινο θρανίο στην ανατολική πλευρά του κτίσματος, εύρημα που πιθανώς συνδέεται με θυσιαστικές τελετές ή συμποσιακές εκδηλώσεις. Επιπλέον, η παρουσία εσχάρας σε κεντρικό σημείο του οικισμού ενισχύει την υπόθεση ότι στο Βιγλατούρι τελούνταν καθιερωμένες λατρευτικές πρακτικές στο πλαίσιο της κοινότητας<sup>177</sup>.

Η συνύπαρξη αυτών των στοιχείων υποδηλώνει τη στενή αλληλεπίδραση μεταξύ οικιστικών και λατρευτικών λειτουργιών, καταδεικνύοντας ότι το Βιγλατούρι θα μπορούσε να ενταχθεί στην κατηγορία των χώρων όπου η οικιακή λατρεία διαδραμάτιζε κεντρικό ρόλο στην κοινωνική και θρησκευτική ζωή της κοινότητας.

Επομένως, σύμφωνα με την παραπάνω ανάλυση, η μελέτη των χώρων οικιακής λατρείας στην Ερέτρια τον Ωρωπό αλλά και το Βιγλατούρι κατά την ΠΕΣ αποκαλύπτει τη στενή αλληλεπίδραση μεταξύ θρησκευτικών πρακτικών και κοινωνικών δομών. Τα

---

<sup>177</sup> Sapouna-Sakellarakis 1998, 59-64.

αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, όπως το κτίριο Ed1 στην Ερέτρια και οι λατρευτικές εγκαταστάσεις που αναλύθηκαν παραπάνω στον Ωρωπό αλλά και το ελλειψοειδές κτίριο στο Βιγλατούρι, καταδεικνύουν ότι η λατρεία ενσωματωνόταν στην καθημερινή ζωή και αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της οικιακής και κοινοτικής δραστηριότητας.

Στα πρώιμα αυτά στάδια, η λατρεία λάμβανε χώρα σε κατοικίες ή σε μικρής κλίμακας λατρευτικούς χώρους εντός των οικισμών. Το κτίριο Ed1, αρχικά θεωρούμενο ως το «Δαφνηφόρειο», αντικατοπτρίζει αυτήν την περίοδο μετάβασης, καθώς η χρήση του αποτυπώνει μια σύνθετη λειτουργία, που συνδυάζει λατρευτικά και κοινωνικά στοιχεία.

Η μετάβαση από την οικιακή λατρεία σε πιο οργανωμένες μορφές λατρευτικής έκφρασης διαφαίνεται στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ., όταν οι υπαίθριοι βωμοί και οι λατρευτικές εστίες αρχίζουν να δίνουν τη θέση τους σε πιο θεσμοθετημένες δομές, όπως ιερά και ναοί. Η αλλαγή αυτή αντικατοπτρίζει τη διαμόρφωση νέων μορφών κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, όπου η θρησκεία αποκτά δημόσιο χαρακτήρα και συνδέεται με την ταυτότητα των αναδυόμενων πόλεων-κρατών.

Η περίπτωση του Ωρωπού παρουσιάζει ανάλογες εξελίξεις, όπου οι λατρευτικές πρακτικές οργανώνονται σταδιακά γύρω από κεντρικά σημεία των οικισμών. Η ερμηνεία του Μαζαράκη Αινιάνος, σχετικά με την κοινωνική οργάνωση της Εύβοιας και τη διαμόρφωση μιας ευρύτερης κοινής πολιτισμικής ταυτότητας ενισχύει την κατανόηση της λατρείας ως εργαλείου κοινωνικής συνοχής.

Συνολικά, η μελέτη της οικιακής λατρείας στην Εύβοια δείχνει ότι η θρησκεία δεν ήταν αποκομμένη από την κοινωνική και πολιτική ζωή, αλλά αποτελούσε μέσο οργάνωσης και έκφρασης των κοινοτήτων. Η σταδιακή εξέλιξή της από την οικιακή σφαίρα σε πιο εξειδικευμένους λατρευτικούς χώρους αντικατοπτρίζει τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές δομές και τη συγκρότηση των πρώτων πόλεων-κρατών.

### ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 : Τα ιερά της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου

Τα ιερά που θα αναλυθούν στο παρόν κεφάλαιο χρονολογούνται από τον 8ο έως και τον 7ο αιώνα π.Χ., εντάσσοντάς τα στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και την αρχή της Αρχαϊκής περιόδου. Σε αυτή την περίοδο, η Εύβοια, με τη στρατηγική γεωγραφική της θέση και τη σημαντική ναυτική της δραστηριότητα, αποτέλεσε κομβικό σημείο πολιτισμικών και θρησκευτικών εξελίξεων. Σε αυτό το κεφάλαιο θα εξετάσουμε τη γέννηση, την οργάνωση, καθώς και τα βασικά χαρακτηριστικά αυτών των ιερών (εικ. 53), μέσα στο στενό περιβάλλον της Εύβοιας.

Κατά τον 8ο αιώνα, παρατηρείται η μετατροπή ορισμένων θέσεων, που είχαν εγκαταλειφθεί από το τέλος της μυκηναϊκής περιόδου, σε χώρους αφιερωμένους στη λατρεία. Η αλλαγή αυτή αντικατοπτρίζεται έντονα στους πρώτους αποθέτες που περιλαμβάνουν μαζικές προσφορές, κυρίως από τερακότα και χαλκό, παρουσιάζοντας μια εντελώς διαφορετική εικόνα σε σύγκριση με την κατάσταση που φαίνεται να επικρατούσε. Ο ανασχηματισμός αυτός διαφαίνεται κυρίως μέσα από την αύξηση των αναθημάτων, όπως επισημαίνει ο Polignac<sup>178</sup>. Η εξέλιξη της κατασκευής μνημειακών ναών, ως κατοικιών των θεών, είναι ένα ιδιαίτερα σύνθετο φαινόμενο, το οποίο φαίνεται να ξεκινά κατά τον 8ο αιώνα, αν και οι απαρχές του παραμένουν σε κάποιο βαθμό ασαφείς. Για μεγάλο χρονικό διάστημα, οι μελετητές θεωρούσαν ότι οι πρώτες ενδείξεις για την ύπαρξη ιερών σχετίζονταν με τα πήλινα λίθινα ομοιώματα οικίσκων που αφιέρωναν οι πιστοί. Αυτά αναπαριστούσαν πλίνθινα και ξύλινα οικοδομήματα, και ίσως αναπαριστούν σύγχρονους ναούς<sup>179</sup>.

Η αρχιτεκτονική των πρώτων ναών φαίνεται να κινείται σε ένα ενδιάμεσο στάδιο μεταξύ της οικιακής και της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ενδέχεται να προέρχεται από τις μεγάλες κοινές αίθουσες ή τις κατοικίες των αρχόντων της Γεωμετρικής εποχής, που χρησιμοποιούνταν για τελετουργικά γεύματα. Ενδεικτικά, ο πρώτος ναός του Δαφνηφόρου Απόλλωνα παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με το «Ηρώο» στο Λευκαντί, γεγονός που υποδηλώνει ότι τα πρώτα ιερά στην Εύβοια πιθανόν να εμπνέονταν από πρωιμότερα αρχιτεκτονικά πρότυπα, όπως το προαναφερθέν. Επιπλέον, εάν θεωρηθεί βάσιμη η υπόθεση ότι το Λευκαντί επανιδρύθηκε στην Ερέτρια, τότε μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι κάτοικοί του

---

<sup>178</sup> Polignac 2007,35.

<sup>179</sup> Schattner 1990.

μετέφεραν αυτήν την αρχιτεκτονική παράδοση στην νέα πόλη, όπου και ανέπτυξαν ένα νέο λατρευτικό κέντρο βασισμένο σε αυτό το πρότυπο.

## Ερέτρια

Η Ερέτρια, ως μία από τις σημαντικότερες πόλεις της Εύβοιας, παρουσίασε ένα πολύπλοκο δίκτυο ιερών και λατρευτικών πρακτικών που αντικατοπτρίζουν την εξέλιξη της θρησκευτικής δραστηριότητας από την ΠΕΣ και εξής. Τα ιερά της πόλης οργανώνονταν τόσο στον αστικό ιστό όσο και στην ύπαιθρο, αντανακλώντας την κοινωνική, πολιτική και γεωγραφική διάσταση της Ερετριακής κοινότητας.

Οι πρώτες ενδείξεις λατρευτικής δραστηριότητας στην Ερέτρια εντοπίζονται στον 8ο αιώνα π.Χ., με το ιερό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου να αποτελεί ένα από τα παλαιότερα και σημαντικότερα κέντρα λατρείας. Το ιερό αυτό περιλάμβανε έναν μεγάλο βωμό (St12) και έναν χώρο θυσιών που χρονολογούνται από το δεύτερο τέταρτο του 8ου αιώνα π.Χ. Παράλληλα, το ιερό της Αθηνάς στην ακρόπολη της πόλης πιθανώς ιδρύθηκε στον 7ο αιώνα π.Χ., υποδεικνύοντας την αυξανόμενη σημασία της λατρείας της θεάς ως προστάτιδας της πόλης.

### Α) Ιερό Απόλλωνα Δαφνηφόρου

#### **Η οργάνωση του χώρου :**

Η οργάνωση των ιερών χώρων στην αρχαία Εύβοια, όπως και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, δεν ακολουθούσε πάντοτε το τυπικό μοντέλο ενός αυστηρά περιφραγμένου τεμένους. Αντίθετα, η έννοια του ιερού συχνά σχετιζόταν περισσότερο με την παρουσία του βωμού ως κεντρικού στοιχείου των λατρευτικών πρακτικών, παρά με την ύπαρξη υλικών ορίων<sup>180</sup>. Στην περίπτωση του ιερού του Απόλλωνα στην Ερέτρια, η απουσία ξεκάθαρης οριοθέτησης τεμένους και η οργανική του σύνδεση με τον ευρύτερο αστικό ιστό υποδεικνύουν μια διαφορετική αντίληψη του ιερού χώρου, η

---

<sup>180</sup> Sourvinou-Inwood 1990.



οποία αντικατοπτρίζει τις κοινωνικές και θρησκευτικές πρακτικές της Γεωμετρικής περιόδου<sup>181</sup>.

Στα πρώτα στάδια της ανάπτυξής του, το ιερό χαρακτηρίζεται από μια συγκέντρωση απλών κατασκευών, που χρησίμευαν για λατρευτικές και τελετουργικές πρακτικές (εικ. 2). Η ύπαρξη του Ed1 και άλλων μικρότερων δομών καταδεικνύει ότι η διαμόρφωση του ιερού βασίστηκε αρχικά στην ικανοποίηση πρακτικών θρησκευτικών αναγκών<sup>182</sup>. Ο βωμός (St12) κατείχε κεντρική θέση στον χώρο, λειτουργώντας ως ο βασικός άξονας γύρω από τον οποίο δομούνταν οι υπόλοιπες εγκαταστάσεις, ενώ η χρήση των γειτονικών κτιρίων για συμποσιακές δραστηριότητες υποδηλώνει την ύπαρξη συλλογικών τελετών<sup>183</sup>.

Η κατασκευή του κτηρίου Ed2 σηματοδοτεί μια νέα φάση στη χωρική οργάνωση του ιερού (εικ. 3). Πρόκειται για μια επιβλητική κατασκευή, η οποία όχι μόνο διαφοροποιείται από τα προηγούμενα κτίσματα λόγω του μεγέθους και της αρχιτεκτονικής της διάρθρωσης, αλλά αντανακλά και τη σταδιακή επισημοποίηση της λατρείας του Απόλλωνα στην πόλη<sup>184</sup>. Η ανέγερση του Ed2 συνέβαλε στην καλύτερη οριοθέτηση του ιερού χώρου, χωρίς όμως να τον απομονώνει πλήρως από τις υπόλοιπες χρήσεις της πόλης, γεγονός που αποδεικνύει την αλληλεπίδραση μεταξύ θρησκευτικής και κοινωνικής ζωής<sup>185</sup>.

Στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ., το ιερό γνωρίζει σημαντικές μεταβολές με την ανέγερση ενός νέου μνημειακού ναού, ο οποίος αντικαθιστά τον προγενέστερο εκατόμπεδο ναό. Ο ναός αυτός (Ed3) ακολουθεί την παράδοση των εκατόμπεδων ναών και διαθέτει μήκος 34,80 μέτρων και πλάτος 7 μέτρων, με περίσταση ξύλινων κιόνων που αναδεικνύει ιωνικές επιρροές. Η κατασκευή του πάνω σε διαμορφωμένο επίχωμα, το οποίο κάλυψε προγενέστερα οικοδομήματα, δείχνει τη σημασία που απέδιδαν οι Ερετριείς στο νέο αυτό μνημείο. Η προσθήκη του ναού του 7ου αιώνα στην αρχιτεκτονική διάρθρωση του ιερού σηματοδοτεί μία νέα φάση μνημειακής λατρείας, στην οποία η λατρεία του Απόλλωνα αποκτά πλέον πιο σταθερές και επιβλητικές μορφές. Ο ναός διατηρεί τη σύνδεση του με τον κεντρικό βωμό (St12), διασφαλίζοντας

---

<sup>181</sup> Mazarakis Ainian 2003, 935 . Verdan 2012, 185-186

<sup>182</sup> Verdan 2013, 173-180.

<sup>183</sup> Verdan 2012, 186-187.

<sup>184</sup> Verdan 2013, 200-204.

<sup>185</sup> Verdan 2012, 186.

τη συνέχιση της λατρευτικής πρακτικής, ενώ η ύπαρξη περιμετρικών κιόνων μαρτυρεί την εξέλιξη της ναοδομίας στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο.

Η χωρική διάρθρωση του ιερού διατηρεί την ευθυγράμμιση των βασικών αρχιτεκτονικών στοιχείων του, με το Ed2 και το Ed150 να παραμένουν σε άξονα προς τον βωμό (εικ. 4)<sup>186</sup>. Τα ευρήματα αγγείων πόσης και οστών ζώων στον χώρο του Ed2 επιβεβαιώνουν τη χρήση του για συμποσιακές πρακτικές, ενταγμένες στη λατρευτική ζωή της κοινότητας<sup>187</sup>. Επιπλέον, η ανεύρεση εξωτικών μεταλλικών αντικειμένων και μικρογραφικών ειδωλίων εντός του κτηρίου υποδηλώνει ότι το Ed2 λειτουργούσε και ως χώρος απόθεσης αναθημάτων, ενισχύοντας τη σημασία του ιερού ως κέντρου προσφοράς και συλλογικής ευλάβειας<sup>188</sup>.

Συνολικά, η εξέλιξη της οργάνωσης του ιερού αντικατοπτρίζει τις μεταβαλλόμενες κοινωνικές και θρησκευτικές δομές της Γεωμετρικής περιόδου. Η αρχική ευελιξία και η απουσία αυστηρού περιβόλου υποδηλώνουν ένα μοντέλο ιερού άμεσα συνδεδεμένου με την πόλη και τους κατοίκους της. Στη δεύτερη φάση, η κατασκευή του Ed2 αναδιαμόρφωσε τον χώρο, σηματοδοτώντας την αυξανόμενη σημασία της λατρείας του Απόλλωνα. Ενώ με την πάροδο του χρόνου, το ιερό αναπτύσσεται σε ένα πιο οργανωμένο κέντρο λατρείας, χωρίς ωστόσο να αποκοπεί πλήρως από τον κοινωνικό ιστό της Ερέτριας<sup>189</sup>.

### **Λατρεία και τυπολογία ευρημάτων :**

Η θρησκευτική δραστηριότητα στην Ερέτρια της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου παρουσιάζει μια σταδιακή εξέλιξη, η οποία αντικατοπτρίζεται τόσο στην αρχιτεκτονική του ιερού όσο και στις λατρευτικές πρακτικές<sup>190</sup>. Στα αρχικά στάδια, η λατρεία φαίνεται πως ασκούνταν σε υπαίθριους χώρους, με τον βωμό να αποτελεί το κεντρικό σημείο των τελετουργιών. Η κατασκευή του πρώτου μνημειώδους κτιρίου (Ed2), σηματοδοτεί μια νέα φάση στη διαμόρφωση του ιερού. Το κτίριο αυτό, αν και διατηρούσε την απλοϊκή αρχιτεκτονική της εποχής, χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη του κλίμακα και την ευθυγράμμισή του με τον βωμό (St12), γεγονός που καταδεικνύει την ιδιαίτερη σημασία των θυσιών ως κεντρικής πρακτικής λατρείας.

---

<sup>186</sup> Verdan 2013, 201-204.

<sup>187</sup> Huber & Méniel 2013, 243-254.

<sup>188</sup> Verdan 2013, 211-212.

<sup>189</sup> Verdan 2012, 186-187.

<sup>190</sup> Verdan 2013, 173-198.

Η κύρια μορφή λατρευτικής πρακτικής ήταν οι θυσίες ζώων, οι οποίες πραγματοποιούνταν στον βωμό και συνοδεύονταν από τελετουργικά γεύματα. Οι ανασκαφές στο ιερό αποκάλυψαν μεγάλο αριθμό ζωικών οστών, κυρίως από αιγοπρόβατα, που φέρουν ίχνη καύσης, στοιχείο που συνδέεται με τις καθιερωμένες πρακτικές θυσίας. Επιπλέον, η παρουσία μεγάλων ποσοτήτων αγγείων πόσης και αποθηκευτικών αγγείων στο κτίριο Ed150 υποδηλώνει ότι οι θυσίες συνοδεύονταν από συμποσιακές τελετές. Ο εντοπισμός κρατήρων μεγάλης χωρητικότητας, καθώς και επιτραπέζιων σκευών, επιβεβαιώνει ότι οι συμμετέχοντες μοιράζονταν το κρέας και κατανάλωναν κρασί στο πλαίσιο συλλογικών γιορτών.

Παράλληλα, οι προσφορές και οι αναθηματικές πρακτικές αποτελούσαν επίσης βασική πτυχή της λατρείας στο ιερό της Ερέτριας. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως αντικείμενα με σαφή λατρευτική χρήση όπως, πλήθος μικρογραφικών υδριών, πήλινων ειδωλίων, χάλκινων αντικειμένων και όπλων, τα οποία κατατέθηκαν πιθανότατα ως αφιερώματα στους θεούς<sup>191</sup>. Οι υδρίες φαίνεται πως χρησιμοποιούνταν σε τελετουργίες καθαρμού και σπονδών, ενώ τα αναθήματα ενισχύουν την άποψη ότι το ιερό λειτουργούσε ως χώρος συλλογικής ευλάβειας.

Συμπερασματικά, η κατασκευή των νέων κτισμάτων σε διαφορετικές φάσεις δείχνει μια συνεχή διαδικασία μετασχηματισμού, ενισχύοντας την άποψη ότι η σημασία του ιερού αυξανόταν με την πάροδο του χρόνου<sup>192</sup>. Το γεγονός ότι η κοινότητα συμμετείχε ενεργά στις θρησκευτικές δραστηριότητες ενισχύει την ιδέα ότι το ιερό της Ερέτριας διαδραμάτιζε κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση της κοινωνικής και πολιτικής ταυτότητας της πόλης.

## B) Βόρεια περιοχή θυσιών

### Η οργάνωση του χώρου:

Η Βόρεια Περιοχή Θυσιών της Ερέτριας, που εντοπίζεται βόρεια του Ιερού του Απόλλωνα Δαφνηφόρου, αποτελεί έναν ιδιαίτερο χώρο λατρείας, όπου κυριαρχούν οι τελετουργικές αποθέσεις αναθημάτων και οι θυσιαστικές πρακτικές. Η Βόρεια Περιοχή Θυσιών εκτείνεται σε έναν χώρο 42 τ.μ. (7 x 6 μ.), με όρια που επεκτείνονται

---

<sup>191</sup> Verdan 2013, 201.

<sup>192</sup> Verdan 2013, 153-172.

πέρα από το ανασκαφικό πεδίο (εικ. 42 )<sup>193</sup> . Κύριο στοιχείο της περιοχής αποτελεί η κατασκευή 45, που ερμηνεύεται ως βωμός, πιθανώς υπερυψωμένος, καθώς με την πάροδο του χρόνου καλύφθηκε από διαδοχικές αποθέσεις θυσιών. Η κατασκευή αυτή φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε αδιάλειπτα από το β' μισό του 8ου αιώνα έως τον 7ο αιώνα π.Χ., αποτελώντας το σημείο εστίασης των τελετουργιών<sup>194</sup>.

Γύρω από τον βωμό εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός μικρογραφικών υδριών όπως και στο ιερό του Απόλλωνα, οι οποίες ήταν διασκορπισμένες είτε στο έδαφος είτε σε λάκκους προσφορών<sup>195</sup>. Οι περισσότερες βρέθηκαν σε αποσπασματική κατάσταση, γεγονός που υποδηλώνει ότι πρόκειται για τελετουργική θραύση κατά την απόθεσή τους. Επιπλέον, έχουν αναγνωριστεί και άλλα στοιχεία λατρευτικών προσφορών, όπως πήλινα ειδώλια, μικρογραφικά αγγεία, καθώς και λίγα μεταλλικά αντικείμενα

### **Λατρεία :**

Τα αρχαιολογικά δεδομένα υποδηλώνουν ότι η Βόρεια Περιοχή Θυσιών χρησιμοποιείται ήδη από τα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ., όπως καταδεικνύουν οι παλαιότερες στρωματογραφικές αποθέσεις<sup>196</sup>. Η λατρεία φαίνεται να συνεχίζεται αδιάλειπτα καθ' όλη τη διάρκεια της Γεωμετρικής και της Αρχαϊκής περιόδου, με την περιοχή να αποκτά ολοένα και πιο σύνθετη διαμόρφωση.

Ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα αποτελεί η υδρία 16599 (εικ. 43-44 ), η οποία φέρει παράσταση τελετουργικών σκηνών και παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για τις θυσιαστικές πρακτικές της περιοχής. Η χρονολόγηση της υδρίας τοποθετείται γύρω στο 690-680 π.Χ., προσφέροντας ένα κρίσιμο σημείο αναφοράς για την πρώιμη φάση της λατρείας στη Βόρεια Περιοχή Θυσιών.

Αν συγκρίνουμε με τις τελετουργικές πρακτικές με το ιερό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου, η Βόρεια Περιοχή Θυσιών παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τη λειτουργία της. Ενώ το ιερό του Απόλλωνα αποτελεί έναν μνημειακό χώρο με σαφή πολεοδομική οργάνωση, η Βόρεια Περιοχή Θυσιών είχε έναν ανεπίσημο χαρακτήρα, εστιάζοντας σε θυσίες και τελετουργίες καθαισμού, σε αντίθεση με το ιερό του Απόλλωνα, όπου κυριαρχούσαν οι ζωικές θυσίες και τα συμπόσια. Η εκτεταμένη

---

<sup>193</sup>Huber, 2017,161.

<sup>194</sup>Huber, 2017,165.

<sup>195</sup>Huber, 2017,164.

<sup>196</sup>Huber, 2017,162.

χρήση υδριών στη Βόρεια Περιοχή Θυσιών υποδηλώνει ότι το νερό και οι σπονδές έπαιζαν κεντρικό ρόλο στη λατρεία. Η τοπογραφική σχέση των δύο ιερών δείχνει ότι ίσως λειτουργούσαν συμπληρωματικά, προσφέροντας διαφορετικές λατρευτικές δραστηριότητες. Συνολικά, η ανάλυση των τελετουργιών αποκαλύπτει τις ποικίλες μορφές λατρείας στην Ερέτρια της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, αναδεικνύοντας τον πολυδιάστατο χαρακτήρα της θρησκευτικής ζωής<sup>197</sup>.

|                             | <b>Ιερό του Απόλλωνα<br/>Δαφνηφόρου</b>                                 | <b>Βόρεια Περιοχή Θυσιών</b>                                            |
|-----------------------------|-------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------|
| <b>Χαρακτήρας<br/>Ιερού</b> | Μνημειακότητα με αρχιτεκτονικές<br>επεμβάσεις και ναϊκό οικοδόμημα      | Υπαίθριος χώρος με βωμό και μικρές<br>τελετουργικές προσφορές           |
| <b>Τελετουργίες</b>         | Θυσίες ζώων<br>&<br>συμποσιακές πρακτικές                               | Σπονδές, καθαρμοί,<br>θυσίες μικρής κλίμακας                            |
| <b>Αναθήματα</b>            | Μείγμα κεραμικών, μεταλλικών<br>αντικειμένων, ειδωλίων                  | Υδρίες, πήλινα ειδώλια.                                                 |
| <b>Χρήση Υδριών</b>         | Περιορισμένη χρήση,<br>διάσπαρτες υδρίες σε διάφορα<br>σημεία του ιερού | Κεντρικό τελετουργικό αντικείμενο,<br>εναποτεθειμένες γύρω από τον βωμό |

**Πίνακας 1:** Σύγκριση της Χωρικής Οργάνωσης και των Λατρευτικών Πρακτικών μεταξύ του Ιερού του Απόλλωνα Δαφνηφόρου και της Βόρειας Περιοχής Θυσιών στην Ερέτρια.

<sup>197</sup> Huber, 2017, 171.

## Γ) Το ιερό της Αθηνάς

### Χωρική οργάνωση ιερού:

Το ιερό της Αθηνάς στην Ερέτρια βρίσκεται στην κορυφή της ακρόπολης, σε μια εξαιρετικά περίοπτη θέση, γεγονός που αντικατοπτρίζει τον ρόλο της θεάς ως προστάτιδας της πόλης και της οχύρωσης. Η τοποθεσία του επέτρεπε την οπτική επαφή με το Αηλάντιο πεδίο, τη Βοιωτία και τη νότια Εύβοια, προσδίδοντάς του έναν ισχυρό συμβολισμό ως σημείο ελέγχου και προστασίας. Το ιερό περιλάμβανε διάφορες λατρευτικές κατασκευές, αν και οι πρώιμες φάσεις του δεν είναι πλήρως κατανοητές λόγω μεταγενέστερων επεμβάσεων<sup>198</sup>.

### Λατρεία :

Η λατρεία της Αθηνάς στην Ερέτρια φαίνεται να ξεκινά κατά την Αρχαϊκή περίοδο, γύρω στα τέλη του 7ου ή τις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. Σε αντίθεση με άλλες θεότητες της πόλης, η Αθηνά δεν φαίνεται να έχει καταγεγραμμένη παρουσία στην Ερέτρια κατά την περίοδο της Γεωμετρικής εποχής, καθώς δεν υπάρχουν επιγραφικές ή αναθηματικές μαρτυρίες που να συνδέονται με αυτήν πριν από τον 7ο αιώνα π.Χ.<sup>199</sup>.

Η λατρεία της θεάς συνδέεται με τις στρατιωτικές και πολιτικές λειτουργίες της Ερέτριας, τονίζοντας τον ρόλο της ως προστάτιδας της πόλης. Η θέση του ιερού στην ακρόπολη ενισχύει αυτήν την ιδέα, παρόμοια με άλλες ελληνικές πόλεις (εικ. 45).

Το ιερό της Αθηνάς παρουσίαζε πλούσια λατρευτικά αναθήματα. Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά είναι ένα λιοντάρι από ασβεστόλιθο (εικ. 46), το οποίο φέρει εγχάρακτη αφιέρωση στην Αθηνά. Το αντικείμενο αυτό, που κατατάσσεται στη λεγόμενη "κυπρο-ιωνική" μικροπλαστική, εντοπίστηκε σε στρώματα που χρονολογούνται στο τέλος του 7ου έως τις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. και αποτελεί μία από τις πρώτες επιβεβαιωμένες αφιερώσεις προς τη θεά<sup>200</sup>.

Επίσης, έχουν βρεθεί αναθηματικά ανάγλυφα και θραύσματα από γλυπτά που αναπαριστούν τη θεά Αθηνά. Ένα ιδιαίτερα σημαντικό κομμάτι είναι ένα τμήμα μαρμάρινου αγάλματος που απεικονίζει την Αθηνά φορώντας την αιγίδα, διακοσμημένη με το γοργόνειο. Επιπλέον, εντοπίστηκαν πήλινα ειδώλια, τα οποία αποτελούν μία από τις πολυπληθέστερες κατηγορίες αναθημάτων στο ιερό. Ανάμεσά

<sup>198</sup> Ducrey κ.ά 2007, 129-134.

<sup>199</sup> Arjona-Perez 2007, 374.

<sup>200</sup> Ducrey κ.ά 2007, 125.

τους, έχουν εντοπιστεί χαρακτηριστικές μορφές της Αρχαϊκής και Κλασικής περιόδου, μεταξύ των οποίων γυναικείες μορφές, πιθανώς αναπαραστάσεις της ίδιας της θεάς ή των λατρευτών της.

Εκτός από τα γλυπτά και τα ειδώλια, το ιερό απέδωσε και αντικείμενα που σχετίζονται άμεσα με τις τελετουργίες που τελούνταν σε αυτό. Μεταξύ αυτών, ξεχωρίζουν τα επίνητρα τα οποία συνδέονται με τη λατρεία της Αθηνάς ως θεάς της υφαντικής και των γυναικείων δεξιοτήτων. Επίσης, έχουν βρεθεί αγνύθες και σφονδύλια, τα οποία πιθανώς αφιερώνονταν από γυναίκες ως ένδειξη ευλάβειας προς τη θεά, αντανakλώντας έναν τομέα της λατρείας που απαντάται και σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου, όπου η Αθηνά λατρεύεται ως προστάτιδα της οικιακής οικονομίας και της παραγωγής υφασμάτων.

Η κατανομή των ευρημάτων υποδηλώνει ότι ο χώρος δεν χρησιμοποιούνταν μόνο για θυσίες, αλλά και για δημόσιες τελετές και πιθανώς για την ανάθεση πολιτικών ή στρατιωτικών όρκων. Η παρουσία κεραμικής από διάφορες χρονικές περιόδους δείχνει τη συνεχή λειτουργία του ιερού από την Αρχαϊκή έως και την Ελληνιστική περίοδο (εικ. 47).

Το ιερό της Αθηνάς στην Ερέτρια είχε κυρίως τοπικό ρόλο, επικεντρωμένο στην προστασία της πόλης, σε αντίθεση με το ιερό του Απόλλωνα, που είχε πανευβοϊκή και διεθνή διάσταση, και το ιερό της Αρτέμιδος στην Αμάρυνθο, το οποίο εξελίχθηκε σε ένα σημαντικό περιφερειακό κέντρο λατρείας. Ωστόσο, η χωροθέτησή του στην ακρόπολη και η συνεχής χρήση του καταδεικνύουν τη σπουδαιότητά του για την ερετριακή κοινότητα.

Συμπερασματικά το ιερό της Αθηνάς στην Ερέτρια αποτελεί ένα σημαντικό παράδειγμα λατρευτικού χώρου με σαφή στρατηγική και πολιτική σημασία. Η ίδρυσή του κατά την Αρχαϊκή περίοδο αντικατοπτρίζει τις εξελίξεις στη θρησκευτική τοπογραφία της Ερέτριας και την ανάγκη της πόλης να διαμορφώσει μια ισχυρή θεϊκή προστάτιδα<sup>201</sup>. Αν και δεν κατείχε τον ίδιο κεντρικό ρόλο με το ιερό του Απόλλωνα ή της Αρτέμιδος, η σημασία του για την ερετριακή κοινωνία είναι αναμφισβήτητη.

---

<sup>201</sup> Ducrey κ.ά 2007, 138.

## Αμάρυνθος

### Χωρική οργάνωση Ιερού:

Το εξωαστικό ιερό της Αρτέμιδος στην Αμάρυνθο<sup>202</sup> βρίσκεται ανατολικά της Ερέτριας και αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα ιερά της Εύβοιας. Οι πρόσφατες ανασκαφές έχουν αποκαλύψει μια διαδοχική ανάπτυξη του χώρου, με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που εκτείνονται από τη Μυκηναϊκή έως και την Κλασική περίοδο<sup>203</sup>. Ο κεντρικός ναός του ιερού είναι το κύριο λατρευτικό οικοδόμημα και ακολουθεί την τυπική μορφή των πρώιμων ελληνικών ναών<sup>204</sup>. Οι ανασκαφές έδειξαν ότι αποτελείται από τρεις κύριους χώρους, στοιχείο που συνδέεται με πρώιμες λατρευτικές πρακτικές (εικ. 48).

Στο ανατολικό τμήμα του ιερού εντοπίστηκε ένας ημικυκλικός βωμός, ο οποίος χρησιμοποιούνταν για τις θυσίες, καθώς οι ανασκαφές αποκάλυψαν στρώματα τέφρας, οστών και καμένων υλικών γύρω από αυτόν, επιβεβαιώνοντας τη λειτουργία του ως κύριου λατρευτικού σημείου<sup>205</sup>. Επιπλέον, στο εσωτερικό του ναού αναγνωρίστηκαν τουλάχιστον τρεις εστίες, που πιθανώς σχετίζονται με διαφορετικά στάδια των λατρευτικών τελετουργιών. Η μία από αυτές εντοπίστηκε στην κεντρική αίθουσα του ναού και παρουσίαζε ίχνη επαναλαμβανόμενης χρήσης, στοιχείο που υποδηλώνει τη σημασία της φωτιάς στις λατρευτικές πρακτικές του ιερού.

Η διαρρύθμιση του ιερού περιλαμβάνει διακριτές λατρευτικές ζώνες, με κεντρικό ναό, βωμό και αναθηματικούς χώρους. Η ύπαρξη προγενέστερων κατασκευών κάτω από τον Αρχαϊκό ναό (κτίριο 15 & 18) υποδηλώνει ότι η λατρεία της Αρτέμιδος ήταν συνεχής ήδη από την Μυκηναϊκή περίοδο, ενώ οι προσθήκες στον ναό και οι αλλαγές στη διαμόρφωση του ιερού μαρτυρούν τη σημασία του ως περιφερειακού κέντρου λατρείας στην Εύβοια<sup>206</sup>.

Επιπρόσθετα, ο χώρος του ιερού περιβαλλόταν από έναν περίβολο, ο οποίος όριζε τα όρια του ιερού και πιθανώς λειτουργούσε ως μέσο ελέγχου της πρόσβασης

---

<sup>202</sup> Polignac 2007, 63.

<sup>203</sup> Fachard κ.ά. 2024, 95-96.

<sup>204</sup> Fachard κ.ά. 2024, 97.

<sup>205</sup> Fachard κ.ά. 2024, 98.

<sup>206</sup> Fachard κ.ά. 2024, 104.



στον χώρο. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως μεγάλες λίθινες κατασκευές, που πιθανώς αποτελούσαν μέρος των εισόδων του ιερού ιδιαίτερα στη φάση του τέλους του 6<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. Εκτός από τον κύριο ναό και τον βωμό, έχουν εντοπιστεί και βοηθητικά κτίρια, πιθανώς αποθήκες για τη φύλαξη αναθημάτων και αντικειμένων που χρησιμοποιούνταν στις τελετουργίες. Σε αυτά τα κτίρια έχουν βρεθεί μεγάλοι αριθμοί κεραμικών σκευών, πιθανώς χρησιμοποιούμενα στις συμποσιακές και λατρευτικές δραστηριότητες.

### **Λατρεία:**

Η λατρεία της Αρτέμιδος στην Αμάρυνθο χαρακτηρίζεται από έντονη θυσιαστική δραστηριότητα, όπως και στην Ερέτρια. Τα αρχαιολογικά ευρήματα, όπως οστά και στάχτη υποδηλώνουν τη διεξαγωγή ζωικών θυσιών. Σημαντικά κατάλοιπα προσφορών βρέθηκαν σε λάκκους τέφρας κοντά στον βωμό<sup>207</sup>. Επιπλέον, στον ναό εντοπίστηκαν τρεις εστίες (εικ. 49), μία εκ των οποίων πιθανώς χρησιμοποιούνταν για θυσίες γεγονός που υποδηλώνει ότι οι θυσίες δεν τελούνταν αποκλειστικά στον βωμό, αλλά και σε κλειστούς χώρους εντός του ναού, πιθανώς για συγκεκριμένες τελετουργίες<sup>208</sup>.

Οι πρόσφατες ανασκαφές έχουν αποδώσει ένα εντυπωσιακό σύνολο αναθημάτων. Ξεχωρίζουν τα χάλκινα και πήλινα ειδώλια, μεταξύ των οποίων απεικονίσεις ζώων και ανθρώπινων μορφών. Ένα ιδιαίτερο εύρημα είναι ένας πήλινος ταύρος της Μυκηναϊκής περιόδου, γεγονός που μαρτυρεί τη χρήση του χώρου ήδη από τα προϊστορικά χρόνια. Τα αναθήματα (εικ. 50) περιλαμβάνουν επίσης αιγυπτιακό σκαραβαίο, ελεφαντοστέινα αντικείμενα και χρυσά κοσμήματα, γεγονός που καταδεικνύει τις επαφές του ιερού με τον ευρύτερο μεσογειακό κόσμο. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα αναθήματα φαίνεται να ήταν ταξινομημένα σε διαφορετικούς χώρους του ναού, με τα μεταλλικά και πολύτιμα αντικείμενα να βρίσκονται κυρίως στο οπίσθιο τμήμα<sup>209</sup>.

Το Κτίριο 15 εντοπίστηκε στο εσωτερικό του ναού της Αρτέμιδος στην Αμάρυνθο. Αρχικά αποδόθηκε στη Γεωμετρική περίοδο, αλλά οι ανασκαφές του 2024 απέδειξαν ότι ανήκει στο τέλος της Μυκηναϊκής περιόδου, συγκεκριμένα στην ΥΕ ΙΙΙΓ φάση (1200-1050 π.Χ.). Πρόκειται για ένα μεγάλο ορθογώνιο οικοδόμημα, για το

---

<sup>207</sup> Fachard κ.ά. 2024, 108.

<sup>208</sup> Fachard κ.ά. 2024, 111.

<sup>209</sup> Fachard κ.ά. 2024, 116.

οποίο τα μόνα ευρήματα που μπορούν να συσχετιστούν με τη χρήση του είναι ένας μεγάλος κρατήρας. Επιπλέον, Δοκιμαστικές τομές κάτω από το Κτίριο 15 αποκάλυψαν την ύπαρξη ενός ακόμη παλαιότερου κτιρίου, το Κτίριο 18. Εκτιμάται πως πρόκειται για ένα οικοδόμημα μήκους τουλάχιστον 10 μ, που χρονολογείται το αργότερο στον 12ο αιώνα π.Χ. Οι ανακαλύψεις αυτές είναι σημαντικές, καθώς τα κατάλοιπα της Μυκηναϊκής περιόδου, τα οποία αναζητούσαν οι αρχαιολόγοι στις πλαγιές του λόφου Παλαιοεκκλησιές, βρέθηκαν απροσδόκητα στην περιοχή του ναού της Αρτέμιδος. Παρόλα αυτά η ακριβής λειτουργία των κτιρίων δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί.

Σύμφωνα με τα νεότερα ανασκαφικά δεδομένα, η πρώτη οικοδομική φάση του ιερού εντοπίζεται στα τέλη του 8ου ή τις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. Το 2024, εντοπίστηκαν τα θεμέλια ενός στρογγυλεμένου προστώου μπροστά από την ανατολική του είσοδο, γεγονός που ενισχύει τη μνημειακότητα του. Έτσι το Κτίριο 14 συγκαταλέγεται ανάμεσα στους αρχαιότερους μνημειακούς ναούς του ελληνικού κόσμου, μαζί με εκείνους του Απόλλωνα στην Ερέτρια, της Ήρας στη Σάμο και της Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι Αχαΐας<sup>210</sup>. Ο ναός λειτούργησε για περίπου 150 χρόνια, πριν καταστραφεί από φωτιά προς το τελευταίο τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ.

Μετά την καταστροφή του, ο ναός αντικαταστάθηκε από τον μεγαλύτερο Ναό 6 στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., δείχνοντας τη συνεχή σημασία του ως λατρευτικό κέντρο στην Εύβοια. Οι διαφορετικές φάσεις κατασκευής και η χρήση πλούσιων υλικών μαρτυρούν την αυξανόμενη σημασία της λατρείας της Αρτέμιδος. Συνολικά, τα ανασκαφικά δεδομένα αποκαλύπτουν τη φύση της λατρείας και τις θυσιαστικές πρακτικές, επιβεβαιώνοντας τον ρόλο του ιερού ως ένα από τα σημαντικότερα θρησκευτικά κέντρα της Εύβοιας<sup>211</sup>.

## Ζάρακες

### Χωρική οργάνωση ιερού :

---

<sup>210</sup> Mazarakis Ainian 1997, 72.

<sup>211</sup> Polignac 2007, 67.

Η οργάνωση του ιερού στους Ζάρακες ακολουθεί τα πρότυπα των πρώιμων ευβοϊκών ιερών, με ένα κεντρικό λατρευτικό οικοδόμημα και περιμετρικές εγκαταστάσεις. Το κύριο κτίριο (εικ. 28) αποτελεί ένα επίμηκες περίστυλο οικοδόμημα, που πιθανότατα είχε διαστάσεις εκατόμπεδου ναού<sup>212</sup>. Το ιερό χαρακτηρίζεται από τη χρήση ξύλινων κιόνων, οι οποίοι τοποθετούνταν σε λίθινες βάσεις, όπως καταδεικνύουν οι κυκλικές οπές που βρέθηκαν κατά μήκος της δυτικής πλευράς του κτιρίου<sup>213</sup>.

Η θεμελίωση του κτιρίου πραγματοποιήθηκε με λαξεύσεις στον φυσικό βράχο, ενώ οι τοίχοι του διατηρούνται σε ύψος από 0,10 έως 0,90 μ.<sup>214</sup>. Η περίπτωση του ναού ακολουθεί την τυπική αρχιτεκτονική των πρώιμων ελληνικών ναών και συγκρίνεται με το επίμηκες κτίριο της Τούμπας στο Λευκαντί<sup>215</sup>. Η ύπαρξη λάκκων και κοιλοτήτων δυτικά του κτιρίου υποδηλώνει ότι χρησιμοποιούνταν για τελετουργικές πρακτικές<sup>216</sup>.

### **Λατρεία:**

Η λατρεία στο ιερό των Ζαρακών ήταν αφιερωμένη στον Απόλλωνα, όπως αποδεικνύεται από τα ευρήματα επιγραφών, όπως ένα χάλκινο σταθμίο του 4ου αιώνα π.Χ. με την επιγραφή "*ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΔΗΛΙΟ*"<sup>217</sup>. Η λατρεία ξεκίνησε πιθανότατα κατά την ΥΓ περίοδο, όπως δείχνουν τα αναθήματα και η κεραμική που έχουν βρεθεί<sup>218</sup>.

Οι λατρευτικές πρακτικές περιλάμβαναν προσφορές αναθημάτων, όπως πήλινα ειδώλια, καθώς και τελετουργικές σπονδές. Ένα σημαντικό εύρημα που συνδέεται με τη λατρεία είναι ένα θραύσμα ανάγλυφου πίθου του δεύτερου μισού του 7ου αιώνα π.Χ. με την επιγραφή "*ΙΕΡΟΣ*" (εικ. 29), το οποίο μαρτυρά την ιερότητα του χώρου<sup>219</sup>. Το ιερό πιθανώς φιλοξενούσε θυσίες και άλλες τελετές, ενώ η χωροθέτησή του και η μνημειακή του μορφή καταδεικνύουν τη σημασία του για την ευρύτερη περιοχή. Η οργάνωση του ιερού και η συνέχεια της λατρείας μέχρι και την Κλασική περίοδο

---

<sup>212</sup> Mazarakis Ainian 1997, 278.

<sup>213</sup> Coulton 1993, σ. 38-39.

<sup>214</sup> Χατζηδημητρίου 2015, 268.

<sup>215</sup> Herdt 2015, 207-211.

<sup>216</sup> Χατζηδημητρίου 2015, 270.

<sup>217</sup> Χατζηδημητρίου 2015, 272.

<sup>218</sup> Mazarakis Ainian 1997, 278-279.

<sup>219</sup> Χατζηδημητρίου 2015, 273.

αποδεικνύουν την εξέλιξη της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής και πρακτικής στην περιοχή<sup>220</sup>.

## Πλακαρή

### Χωρική οργάνωση ιερού:

Ο ιερός χώρος στην Πλακαρή, κοντά στην Κάρυστο στη νότια Εύβοια, αποκαλύπτει συνεχή χρήση από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου έως το τέλος της Κλασικής περιόδου<sup>221</sup>. Ο χώρος οργανώνεται σε άνδηρα, με κεντρικό το Άνδηρο 2, όπου δεσπόζουν ο περίβολος και μία ημικυκλική λίθινη κατασκευή, πιθανώς βωμός (εικ. 51). Τα όρια του ιερού καθορίζονται από έναν ισχυρό περίβολο, κατασκευασμένο από σχιστόλιθο και ασβεστολιθικές πέτρες, που διαχωρίζει τον ιερό χώρο από τον περιβάλλοντα κοσμικό χώρο, δημιουργώντας σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στο ιερό και το κοσμικό<sup>222</sup>. Η χωροθέτηση αξιοποιεί την τοπογραφία του λόφου και δημιουργεί επίπεδα για λατρευτικές δραστηριότητες, ενώ η στρατηγική θέση του με θέα προς τη θάλασσα υπογραμμίζει τον ρόλο του στις θαλάσσιες διασυνδέσεις.

### Λατρεία:

Η λατρεία στην Πλακαρή αρχίζει από την ΠΕΣ, όπως καταδεικνύεται από τα ευρήματα του χώρου απόρριψης θυσιών, τα οποία περιλαμβάνουν οστά ζώων, αγγεία και μεταλλικά αντικείμενα<sup>223</sup>. Τα ευρήματα αυτά, υποδεικνύουν ότι οι τελετουργίες περιλάμβαναν και σε αυτή την περίπτωση, θυσίες ζώων, τελετουργικά γεύματα, καθώς και τη χρήση σιδερένιων μαχαιριών και χάλκινων αγγείων, ανάμεσά τους μια μεσόμοφαλη φιάλη (εικ. 52).

Η παρουσία ανοικτών χώρων με ίχνη καύσης υποδηλώνει τη χρήση βωμών χωρίς περίτεχνα αρχιτεκτονικά στοιχεία<sup>224</sup>. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη οργανωμένων ιεραρχικών δομών, γεγονός που πιθανόν αντανακλά μια πιο κοινοτική μορφή λατρείας, με την ενεργό συμμετοχή των μελών της κοινότητας στις τελετουργικές διαδικασίες. Η κοινωνική διάσταση αυτής της λατρείας ενισχυόταν

---

<sup>220</sup> Χατζηδημητρίου 2015, 275.

<sup>221</sup> Crielaard κ.ά. 2013, 117.

<sup>222</sup> Crielaard κ.ά. 2015, 119.

<sup>223</sup> Chidioglou, 2014, 56

<sup>224</sup> Crielaard κ.ά. 2013, 120

μέσω κοινών συμποσίων και προσφορών, που λειτούργησαν ως μέσα ενδυνάμωσης των κοινωνικών δεσμών.

Κατά την Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο, οι τελετές αποκτούν μεγαλύτερη ποικιλία, γεγονός που αποδεικνύεται από τις επιγραφές σε αγγεία, οι οποίες δηλώνουν αναθήματα σε θεότητες, καθώς και από τα πολύτιμα αντικείμενα όπως χρυσά στολίδια και αρωματοδοχεία από γυαλί <sup>225</sup>. Η ύπαρξη του Κτιρίου Α, με τα κτιστά κιονόκρανα και τους χώρους αποθήκευσης, υποδηλώνει μια πιο οργανωμένη μορφή λατρείας και μια δομημένη διαχείριση των λατρευτικών δραστηριοτήτων<sup>226</sup>. Αν και δεν υπάρχουν άμεσες αρχαιολογικές αποδείξεις για την παρουσία ειδικών λειτουργών ή ιερέων, η πιθανότητα ύπαρξής τους βασίζεται σε αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά και τη διάταξη του χώρου, που υποδηλώνουν την ανάγκη για συντονισμό των τελετουργικών διαδικασιών. Οι τελετουργίες περιλάμβαναν επίσης συμπόσια, όπου χρησιμοποιούνταν αγγεία όπως κύλικες και σκύφοι, ενισχύοντας την κοινωνική διάσταση της λατρείας και προάγοντας τη συλλογική συμμετοχή.

Συμπερασματικά, σε σύγκριση με άλλα σημαντικά ιερά της Εύβοιας, η Πλακαρή παρουσιάζει ομοιότητες στη χρήση ανοικτών χώρων για θυσίες και στη θαλάσσια διασύνδεση. Παρ' όλα αυτά, η ποικιλία στις λατρευτικές πρακτικές και η έντονη παρουσία μεταλλικών αντικειμένων καταδεικνύουν τοπικές ιδιαιτερότητες, οι οποίες αντανakλούν τη μοναδική κοινωνική και πολιτιστική δυναμική της περιοχής. Επιπλέον, η εύρεση επιγραφών με αναφορές σε θεότητες, καθώς και οι μεταλλικές προσφορές, αποτελούν στοιχεία που διαφοροποιούν την Πλακαρή από τα υπόλοιπα ευβοϊκά ιερά, προσφέροντας μια ξεχωριστή ματιά στην τοπική λατρευτική και πολιτιστική παράδοση.

## Συμπέρασμα

Η συγκριτική ανάλυση των ιερών στην Ερέτρια της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου αποκαλύπτει σημαντικές διαφοροποιήσεις τόσο στη δομή όσο και στις λατρευτικές πρακτικές. Ειδικότερα, σε αντίθεση με το ιερό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου, το οποίο χαρακτηρίζεται από μνημειακή αρχιτεκτονική και συμποσιακές

---

<sup>225</sup> Chidiroglou, 2014, 59

<sup>226</sup> Crielaard κ.ά., 2015,123

πρακτικές, η Βόρεια Περιοχή Θυσιών λειτουργούσε περισσότερο ως ένας χώρος ανοιχτής λατρείας, επικεντρωμένος κυρίως σε προσφορές και καθαρισμούς. Επιπλέον, το ιερό της Αθηνάς φαίνεται να είχε σαφή πολιτικό-στρατιωτική λειτουργία, ενώ το ιερό της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος εξελίχθηκε σε ένα περιφερειακό κέντρο λατρείας με πανευβοϊκή σημασία, διαφοροποιούμενο από το ιερό του Απόλλωνα, το οποίο διατηρούσε έναν περισσότερο τοπικό χαρακτήρα.

Η αρχιτεκτονική των ιερών αντικατοπτρίζει την εξέλιξη από απλές λατρευτικές εγκαταστάσεις σε οργανωμένα θρησκευτικά κέντρα. Οι πρώιμοι ναοί, όπως ο αρχικός ναός του Δαφνηφόρου Απόλλωνα, φαίνεται να εμπνέονται από κοινά οικοδομήματα της Γεωμετρικής εποχής, όπως το "Ηρώο" του Λευκαντιού. Τα πρόσφατα ανασκαφικά ευρήματα στην Ερέτρια και στην Αμάρυνθο (Ed1, Κτίριο 15 & 18) επιβεβαιώνουν τη σταθερότητα και τη μακροχρόνια χρήση αυτών των χώρων λατρείας. Η διερεύνηση των ιερών της Ερέτριας αναδεικνύει τον κοινωνικοπολιτικό ρόλο τους, αποκαλύπτοντας ότι αυτά δεν λειτουργούσαν αποκλειστικά ως χώροι λατρείας, αλλά και ως κόμβοι κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών δραστηριοτήτων. Οι τελετουργίες που τελούνταν, όπως τα κοινά συμπόσια, οι θυσίες και οι σπονδές, συμβάλλουν στην κατανόηση της σημασίας των ιερών στη διαμόρφωση της συλλογικής ταυτότητας και της κοινωνικής συνοχής των κοινοτήτων.

Η χωρική κατανομή των ιερών, είτε εντός του αστικού ιστού (όπως στην Ερέτρια και στους Ζάρακες) είτε σε περιφερειακές τοποθεσίες (όπως στην Αμάρυνθο και στην Πλακαρή), αντανakλά τις διαφοροποιημένες λειτουργίες τους και τη σχέση τους με την πολιτική κοινωνία. Η επιλογή της τοποθέτησής τους δεν αποτελεί απλώς χωροταξική απόφαση, αλλά αντανakλά τις κοινωνικές, πολιτικές και θρησκευτικές δυναμικές της εκάστοτε κοινότητας, αποκαλύπτοντας τον τρόπο με τον οποίο τα ιερά εντάσσονται και διαμορφώνουν τον δημόσιο και συμβολικό χώρο.

## ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η μνημειακότητα των ιερών στην Εύβοια : Ο ρόλος των εκατόμπεδων ναών στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου

Οι εκατόμπεδοι ναοί αποτελούν ένα ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό και λατρευτικό φαινόμενο της Εποχής του Σιδήρου, το οποίο παρατηρείται σε διάφορες περιοχές του ελληνικού κόσμου, με ιδιαίτερη συγκέντρωση στην Εύβοια. Ο όρος «εκατόμπεδος» συνδέεται με τη μνημειακή διάσταση των ναών, καθώς το μήκος τους προσεγγίζει ή υπερβαίνει τους εκατό πόδες, χωρίς να αποτελεί αυστηρή κατηγορία αρχιτεκτονικών τύπων αλλά περισσότερο μια γενική περιγραφή μνημειακών κατασκευών<sup>227</sup>. Το κεφάλαιο αυτό διερευνά τη σημασία αυτών των ναών στην ευβοϊκή κοινωνία, την πιθανή σχέση τους με την κοινωνική ιεραρχία και την πολιτική οργάνωση, καθώς και την εξέλιξή τους μέσα στον χρόνο, εστιάζοντας στα παραδείγματα του Ηρώου στο Λευκαντί, του ναού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα στην Ερέτρια, του ιερού της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος και των Ζαράκων.

Τα μνημειακά αυτά οικοδομήματα δεν αποτελούν απλώς μεγάλης κλίμακας κατασκευές· αντίθετα, εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο μετάβασης από μικρότερους λατρευτικούς χώρους σε μνημειακά ιερά, γεγονός που υποδηλώνει κοινωνικές και θρησκευτικές εξελίξεις<sup>228</sup>. Η αρχιτεκτονική τους χαρακτηρίζεται από μετρολογική συνέπεια και πιθανώς τυποποιημένες διαστάσεις, κάτι που ενδέχεται να αντανakλά κοινές κατασκευαστικές παραδόσεις και επιρροές<sup>229</sup>.

Ένα από τα πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα πρώιμης μνημειακής αρχιτεκτονικής στην Εύβοια αποτελεί το επονομαζόμενο «Ηρώο» στο Λευκαντί, που χρονολογείται στο β' μισό του 10ου αιώνα π.Χ. Το μνημειακό κτίσμα είχε μήκος περίπου 50 μ., αλλά συχνά συγκρίνεται με τους εκατόμπεδους ναούς λόγω της επιβλητικής του παρουσίας και της ενδεχόμενης λατρευτικής χρήσης του<sup>230</sup>. Ειδικότερα, το οικοδόμημα συνδέεται άμεσα με την ελίτ της περιόδου και πιθανότατα λειτουργούσε παράλληλα και ως χώρος λατρείας, αλλά και ταφής ενός ηγεμόνα. Η αρχιτεκτονική του, με την επιμήκη μορφή και την αψιδωτή απόληξη, θυμίζει μεταγενέστερες μορφές ναών. Η σχέση του με την κοινωνική δομή της περιοχής εντοπίζεται στη σύνδεσή του με την ελίτ των πρώιμων ευβοϊκών κοινοτήτων, που

---

<sup>227</sup> Verdan 2012, 162-163

<sup>228</sup> Mazarakis Ainian 2016, 16-19.

<sup>229</sup> Hulstsch 1871, 30 υποσ.2. Tölle-Kastenbein 1993, 45.

<sup>230</sup> Mazarakis Ainian, 2016, 16-17.

φαίνεται να επένδυναν στη μνημειακή κατασκευή για την ενίσχυση του κύρους τους. Επιπλέον η ανακάλυψη πλούσιων κτερισμάτων στο εσωτερικό των τάφων επιβεβαιώνει το ρόλο του ηγεμόνα ως κεντρικής φυσιογνωμίας στη διαμόρφωση της κοινωνικής οργάνωσης<sup>231</sup>. Τέλος η κατασκευή παρουσιάζει στοιχεία που υιοθετήθηκαν σε μεταγενέστερους ναούς, όπως η χρήση εξωτερικών ξύλινων υποστυλωμάτων, δηλ. ενός περιστυλίου, και η παρουσία ενός ευρύχωρου εσωτερικού χώρου, χαρακτηριστικά που αργότερα ενσωματώθηκαν στους ναούς του 8ου και 7ου αιώνα π.Χ.

Επιπλέον, χαρακτηριστικά αντίστοιχα με τον ναό της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος συναντώνται στο ιερό της Άρτεμης Αοντίας στο Άνω Μαζαράκι Αχαΐας. Ο ναός, πιθανόν του 8ου αιώνα π.Χ., έχει αψιδωτή κάτοψη και περίστυλο με ανεξάρτητες λίθινες βάσεις για τους κίονες, διαφοροποιούμενο από τα ευβοϊκά παραδείγματα<sup>232</sup>. Αν και αποδίδεται σε εκατόμπεδο κτίριο, το μήκος του (27,50 μ.) αντιστοιχεί σε περίπου 90-95 πόδες, δείγμα ευρύτερης χρήσης του όρου.

Αντίστοιχα, το «Ηρώο» στο Λευκαντί (β' μισό 10ου αιώνα π.Χ.) αποτελεί πρώιμο μνημειακό κτίσμα με αψιδωτή απόληξη και συνδυασμό ταφικής και πιθανής λατρευτικής χρήσης. Όπως και στο Άνω Μαζαράκι, διακρίνεται σύνδεση με την ελίτ, στρατηγική χωροθέτηση και πλούσια αναθήματα. Το Λευκαντί, ωστόσο, προηγείται χρονικά και εισάγει αρχιτεκτονικά στοιχεία, όπως το εξωτερικό περίστυλο και τον ευρύχωρο εσωτερικό χώρο που επηρέασαν τη ναοδομία των επόμενων αιώνων

Ακόμη ένα σημαντικό παράδειγμα αποτελεί ο ναός του Δαφνηφόρου Απόλλωνα στην Ερέτρια, ο οποίος κατασκευάστηκε στα τέλη του 8ου αιώνα π.Χ. και συγκαταλέγεται μεταξύ των πρώτων τυπικών εκατόμπεδων ναών στην Εύβοια. Το πρώτο οικοδομικό του στάδιο (Ed2), έχει μήκος περί τα 35 μ., το οποίο πλησιάζει τους εκατό πόδες<sup>233</sup>. Ο ναός φαίνεται να συνδέεται άμεσα με την εδραίωση της πολιτικής εξουσίας στην Ερέτρια. Η ανακατασκευή του στον 7ο αιώνα π.Χ. με προσθήκη περίστασης και αύξηση του μεγέθους του υποδηλώνει την αυξανόμενη σημασία του ιερού ως κέντρου λατρείας και πολιτικής προβολής<sup>234</sup>. Ο ναός χαρακτηρίζεται από μια επιβλητική πρόσοψη με κιονοστοιχία. Η εξέλιξη της κάτοψης από τον απλό μακρόστενο τύπο προς τη χρήση περίστασης είναι εμφανής εδώ.

---

<sup>231</sup> Whitley 2001. Lemos 2002.

<sup>232</sup> Mazarakis Ainian 1997, 72.

<sup>233</sup> Mazarakis Ainian 1997, 233.

<sup>234</sup> Mazarakis Ainian 1997, 233. Gruben 2001, 39.



Επιπλέον, ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζει ο ναός της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος. Αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα ιερά της περιοχής και παρουσιάζει τρεις διακριτές οικοδομικές φάσεις. Ο πρώτος ναός (τέλη 8ου - αρχές 7ου αιώνα π.Χ.) είχε αψιδωτή μορφή και διαστάσεις 32x8 μ. και χωριζόταν σε τρεις χώρους: πρόδομο, κεντρικό θάλαμο και αψιδωτό οπισθόδομο. Στον σηκό του ναού υπήρχε κεντρική εστία, η οποία επαναδιαμορφώθηκε πολλές φορές, ενώ ανατολικά βρέθηκαν τα θεμέλια ημικυκλικού βωμού. Ο δεύτερος ναός (τέλη 6ου αιώνα π.Χ.) παρουσίαζε πιο Γεωμετρική κατασκευή, με διαστάσεις 30,5x10,8 μ. και περιλάμβανε επιπλέον χώρο στη δυτική πλευρά, πιθανότατα το άδυτο. Η αρχιτεκτονική του ναού αντανακλά την εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής ναοδομίας, ενώ η χρήση του συνεχίστηκε έως τους κλασικούς χρόνους.

Οι εκατόμπεδοι ναοί, όπως αυτός της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος, αποτελούν κομβικά σημεία θρησκευτικής και πολιτικής σημασίας, καθώς αντικατοπτρίζουν την ικανότητα των κοινοτήτων να οργανώνουν και να υλοποιούν μεγάλα οικοδομικά έργα και να διαχειρίζονται λατρευτικούς χώρους υψηλού κύρους. Ο ναός της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος, καθώς η θέση και το ιερό συνδεόνταν άρρηκτα με την Ερέτρια, πιθανότατα επηρεάστηκε από την κατασκευαστική παράδοση του ιερού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα, υιοθετώντας και προσαρμόζοντας αρχιτεκτονικές τεχνικές και λατρευτικές πρακτικές. Το παράδειγμα φανερώνει τη μετάδοση της ναοδομικής τεχνογνωσίας και της πολιτιστικής επιρροής μεταξύ των ευβοϊκών πόλεων, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση μιας ενιαίας θρησκευτικής ταυτότητας στην περιοχή<sup>235</sup>.

Θα μπορούσαμε να συγκρίνουμε τα παραπάνω παραδείγματα και με άλλα ιερά του ελληνικού κόσμου. Ειδικότερα σε σύγκριση με το Ηραίο της Σάμου και το Ιερό στο Άνω Μαζαράκι Αχαΐας. Το Ηραίο της Σάμου αποτελεί ένα από τα αρχαιότερα ιερά του αρχαίου ελληνικού κόσμου, και πρόκειται για έναν εκατόμπεδο ναό όπως και αυτοί στην Ερέτρια και την Αμάρυνθο, γεγονός που υποδηλώνει μια κοινή τάση προς την μνημειακή αρχιτεκτονική. Επιπλέον, το Ηραίο χαρακτηρίζεται από τη διαχρονική ύπαρξη μνημειωδών βωμών, στοιχείο που συναντάται και στα ευβοϊκά ιερά, όπου η ύπαρξη βωμών είχε καθοριστικό ρόλο στις λατρευτικές τελετουργίες. Το Ηραίο της Σάμου απέκτησε πανελλήνιο χαρακτήρα κυρίως κατά την Αρχαϊκή και Κλασική περίοδο, γεγονός που το κάνει συγκρίσιμο με τον Ναό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα και

---

<sup>235</sup>Knoepfler 2001, 45.

το διαφοροποιεί από τον Ναό της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος, ο οποίος είχε πανευβοϊκό χαρακτήρα.

Κάτι αντίστοιχο προφανώς παρατηρείται και στους Ζάρακες, στην νότια Εύβοια, καθώς τόσο οι εκτιμώμενες μνημειακές διαστάσεις του ναού στην ΥΓ περίοδο, όσο και η στοά με ξύλινους κίονες παρέχουν μια πιθανή έμμεση σύνδεση με το πολύ παλαιότερο «ηρώο» της Τούμπας Λευκαντίου<sup>236</sup>. Ο ναός εκεί διαθέτει αρχιτεκτονικά στοιχεία που υποδηλώνουν τη σχέση του με την παράδοση των εκατόμπεδων ναών. Η γεωγραφική του τοποθέτηση, καθώς και η πιθανή σύνδεσή του με άλλα λατρευτικά κέντρα της περιοχής, ενισχύουν την υπόθεση ότι διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στη θρησκευτική και κοινωνική ζωή της κοινότητας<sup>237</sup>. Παρόλο που οι διαθέσιμες πληροφορίες είναι περιορισμένες, ο ναός στους Ζάρακες φαίνεται να ακολουθεί τα ίδια μετρικά πρότυπα και χωροταξικές αρχές με άλλους εκατόμπεδου ναούς της Εύβοιας. Η ύπαρξη ενός τέτοιου ναού σε μία μικρότερη κοινότητα υποδηλώνει ότι η μνημειακότητα δεν αποτελούσε αποκλειστικό χαρακτηριστικό των μεγάλων αστικών κέντρων, όπως η Ερέτρια, αλλά λειτούργησε ως εργαλείο εδραίωσης της τοπικής ταυτότητας και εξουσίας.

Συγκρίνοντας τα προαναφερθέντα ιερά (πίν. 2), προκύπτουν τόσο κοινά στοιχεία όσο και διαφοροποιήσεις. Ειδικότερα, οι ναοί του Δαφνηφόρου Απόλλωνα και της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος συνιστούν τα πλέον αντιπροσωπευτικά παραδείγματα εκατόμπεδων ναών, ενώ το «Ηρώο» στο Λευκαντί διαφοροποιείται λόγω της ταφικής του χρήσης. Ωστόσο, δεν αποκλείεται το Λευκαντί να αποτέλεσε πρότυπο για τους μεταγενέστερους ναούς, καθώς αποτελεί μία από τις πρώτες μεγάλες μνημειακές κατασκευές της περιοχής, θέτοντας τις βάσεις για την ανάπτυξη της μνημειακής αρχιτεκτονικής στην Εύβοια. Ωστόσο, το κενό των σχεδόν 300 ετών που μεσολαβεί ανάμεσα στο κτίριο εκεί και τα ΥΓ κτίρια που ακολούθησαν, δεν επιτρέπει την επιβεβαίωση της σκέψης αυτής.

Η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού εκατόμπεδων ναών στην Εύβοια κατά την πρώιμη ιστορική περίοδο αποτελεί μια εξαιρετικά σημαντική ένδειξη για την ανάπτυξη της μνημειακής ναοδομίας και τη διαμόρφωση των λατρευτικών πρακτικών στον ελλαδικό χώρο. Η ανέγερση αυτών των μνημειακών οικοδομημάτων στα τέλη του 8<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. σηματοδοτεί τη μετάβαση από πιο πρώιμες, μη μνημειακές μορφές

---

<sup>236</sup> Mazarakis Ainian 2016, 22-23.

<sup>237</sup> Mazarakis Ainian 2017. Paspalas 2019.

λατρείας προς την καθιέρωση οργανωμένων ιερών, τα οποία λειτούργησαν ως κεντρικοί χώροι λατρείας και κοινωνικής συνοχής<sup>238</sup>. Η επιλογή του συγκεκριμένου τύπου ναού, με μήκος που προσεγγίζει τους εκατό πόδες, υποδηλώνει τόσο την ύπαρξη κοινών μετρολογικών και αρχιτεκτονικών προτύπων όσο και την αναζήτηση ενός ενιαίου μορφολογικού προτύπου για την κατασκευή λατρευτικών κτηρίων μεγάλης κλίμακας.

Η εύρεση αντίστοιχων ναών σε άλλες περιοχές του ελληνικού κόσμου, όπως στη Μικρά Ασία και τη Σικελία<sup>239</sup>, υποδηλώνει ότι το φαινόμενο των εκατόμπεδων ναών δεν αποτελεί ένα απομονωμένο τοπικό αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό, αλλά εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό και τεχνοτροπικό ρεύμα της Αρχαϊκής περιόδου. Παράλληλα, η συγκέντρωση τέτοιων μνημείων στην Εύβοια ενισχύει την άποψη ότι η περιοχή διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των πρώιμων θρησκευτικών και αρχιτεκτονικών εξελίξεων, αποτελώντας πιθανώς έναν κόμβο καινοτομίας στην ανάπτυξη της μνημειακής λατρευτικής αρχιτεκτονικής. Συνεπώς, η μελέτη των εκατόμπεδων ναών της Εύβοιας συμβάλλει όχι μόνο στην κατανόηση της τοπικής αρχιτεκτονικής εξέλιξης, αλλά και στην ευρύτερη συζήτηση για την εμφάνιση και την εξέλιξη του ελληνικού ναού κατά την πρώιμη ιστορική περίοδο<sup>240</sup>.

| Ναός                   | Χρονολογία            | Διαστάσεις | Αρχιτεκτονικά Χαρακτηριστικά                         | Λειτουργία                            | Ιδιαιτερότητες                             |
|------------------------|-----------------------|------------|------------------------------------------------------|---------------------------------------|--------------------------------------------|
| <b>Λευκαντί (Ηρώο)</b> | Ύστερος 10ος αι. π.Χ. | ~50 μ.     | Επιμήκης μορφή, αψιδωτή απόληξη, ξύλινα υποστυλώματα | Οικιστική ή λατρευτική & ταφική χρήση | Συνδέεται με την ελίτ, πιθανώς πρότυπο για |

<sup>238</sup> Mazarakis Ainian 2016.

<sup>239</sup> Coulton 1974, 81 υποσ. 58.

<sup>240</sup> Mazarakis Ainian 2016.

| Ναός                                                     | Χρονολογία                          | Διαστάσεις                                                 | Αρχιτεκτονικά Χαρακτηριστικά                                           | Λειτουργία                                                                                            | Ιδιαιτερότητες                                                                         |
|----------------------------------------------------------|-------------------------------------|------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------|
|                                                          |                                     |                                                            |                                                                        |                                                                                                       | μεταγενέστερους ναούς                                                                  |
| <b>Ναός<br/>Δαφνηφόρου<br/>Απόλλωνα<br/>(Ερέτρια)</b>    | 8ος - 7ος αι.<br>π.Χ.               | ~35 μ.<br>αρχικά,<br>αυξήθηκε<br>αργότερα                  | Κιονοστοιχία στην<br>πρόσοψη,<br>περίσταση<br>(μεταγενέστερα)          | Κέντρο<br>λατρείας και<br>πολιτικής<br>προβολής                                                       | Πρώιμο<br>παράδειγμα<br>εκατόμπεδου ναού                                               |
| <b>Ναός<br/>Αμαρυνθίας<br/>Αρτέμιδος<br/>(Αμάρυνθος)</b> | Τέλη 8ου -<br>αρχές 7ου αι.<br>π.Χ. | 32x8 μ.<br>(πρώτος<br>ναός),<br>30,5x10,8 μ.<br>(δεύτερος) | Αψιδωτός σηκός<br>αρχικά, μετεξέλιξη<br>σε πιο Γεωμετρική<br>κατασκευή | Λατρεία της<br>Αρτέμιδος,<br>διατήρηση ως<br>λατρευτικός<br>χώρος έως<br>τους<br>κλασικούς<br>χρόνους | Σύνδεση με την<br>Ερέτρια, κεντρική<br>εστία στον σηκό                                 |
| <b>Ζάρακες ιερό</b>                                      | Άγνωστη<br>ακριβής<br>χρονολογία    | Άγνωστες<br>ακριβείς<br>διαστάσεις                         | Τμήματα θεμελίων<br>υποδηλώνουν<br>μεγάλου μεγέθους<br>κατασκευή       | Λατρευτικός<br>χώρος τοπικής<br>σημασίας                                                              | Μνημειακότητα<br>σε μικρότερη<br>κοινότητα, πιθανή<br>επιρροή από άλλα<br>ευβοϊκά ιερά |

Πίνακας 2: Συγκριτικός Πίνακας εκατόμπεδων ναών της Εύβοιας: Αρχιτεκτονικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά.

## ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η μελέτη των ιερών της Εύβοιας κατά την ΠΕΣ αποκαλύπτει κρίσιμες πτυχές της κοινωνικής, θρησκευτικής και πολιτικής οργάνωσης των πρώιμων ελληνικών κοινοτήτων. Τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν ότι η λατρεία δεν ήταν μόνο θρησκευτική πρακτική, αλλά είχε ενεργό ρόλο στη διαμόρφωση της πολιτικής και κοινωνικής ταυτότητας των πόλεων-κρατών.

Η ηρωολατρεία και η προγονολατρεία αποτέλεσαν βασικούς άξονες πριν από την ανάπτυξη των ιερών, διαμορφώνοντας έναν σύνδεσμο με το παρελθόν. Οι επιφανείς ταφές, όπως αυτές στο Λευκαντί, την Ερέτρια, τη Νησίδα Μήτρου και τον Ωρωπό, λειτούργησαν ως τοπόσημα συλλογικής μνήμης, ενώ η σταδιακή μετατροπή τους σε ιερούς χώρους υποδεικνύει ότι οι ήρωες δεν τιμούνταν απλώς ως πρότυπα αρετής, αλλά και ως παράγοντες ενίσχυσης της κοινωνικής συνοχής<sup>241</sup>.

Κατά τη Γεωμετρική περίοδο, τα ιερά αρχίζουν να αποκτούν μνημειακή αρχιτεκτονική, σηματοδοτώντας τη θεσμοθέτηση της λατρείας. Η εξέλιξη αυτή είναι εμφανής στην Ερέτρια<sup>242</sup>, όπου η ανέγερση του Ιερού του Απόλλωνα Δαφνηφόρου, του ιερού της Αθηνάς και του ιερού της Αμαρυνθίας Αρτέμιδος δείχνει την ενίσχυση της δημόσιας λατρείας. Η αρχιτεκτονική διαφοροποίηση των ιερών αντανακλά τις διαφοροποιημένες λειτουργίες τους: το ιερό του Απόλλωνα συνδέεται με κοινωνικές εκδηλώσεις και συμποσιακές πρακτικές, το ιερό της Αθηνάς είχε πολιτικο-στρατιωτική σημασία, ενώ η Αμάρυνθος εξελίχθηκε σε ένα πανευβοϊκής σημασίας θρησκευτικό κέντρο<sup>243</sup>.

Παράλληλα, η λατρεία παρέμενε παρούσα και στην οικιακή σφαίρα. Οι αρχαιολογικές ενδείξεις από τον Ωρωπό και την Ερέτρια δείχνουν ότι κατά την ΠΕΣ, η λατρεία εκδηλωνόταν σε κατοικίες ή μικρής κλίμακας λατρευτικούς χώρους, οι οποίοι σταδιακά εξελίχθηκαν σε θεσμοθετημένα ιερά. Η μετάβαση από την οικιακή λατρεία στη δημόσια θρησκευτική πρακτική συνοδεύεται από τη δημιουργία

---

<sup>241</sup> Mazarakis Ainian 2020, 223.

<sup>242</sup> Verdan 2012, 186.

<sup>243</sup> Fachard et al. 2023b, 8.

κεντρικών ιερών, τα οποία αντανakλούν την ανάπτυξη των κοινωνικών και πολιτικών δομών.

Η επιλογή της τοποθέτησης των ιερών υποδηλώνει ότι δεν αποτελούσαν απλώς θρησκευτικούς χώρους, αλλά και μέσα έκφρασης πολιτικής ισχύος και κοινωνικής οργάνωσης. Τα ιερά τοποθετούνται είτε στον αστικό ιστό, όπως το ιερό του Απόλλωνα στην Ερέτρια, είτε σε περιφερειακές περιοχές με υπερτοπική σημασία, όπως το ιερό της Αμαρύνθου. Αυτή η χωρική κατανομή αντανakλά τη σχέση των ιερών με τις κοινότητες και τη στρατηγική σημασία τους στη διαμόρφωση της πολιτικής και θρησκευτικής ταυτότητας των πόλεων.

Επιπλέον, η εμφάνιση μνημειακών ιερών στην Εύβοια συμπίπτει χρονικά με τη συγκρότηση των πρώτων πόλεων-κρατών. Η ανέγερση ναών και η υιοθέτηση μνημειακής αρχιτεκτονικής σηματοδοτούν τη συνειδητή προσπάθεια των κοινοτήτων να εδραιώσουν τη δημόσια λατρεία και να ενισχύσουν τη συλλογική ταυτότητα. Παράλληλα, η χρήση πολυτελών αναθημάτων στα ιερά καταδεικνύει τη συμμετοχή της Εύβοιας στις πανελλήνιες θρησκευτικές και πολιτισμικές εξελίξεις, γεγονός που υπογραμμίζει τον διασυνδεδεμένο χαρακτήρα των ευβοϊκών πόλεων με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο.

Συνολικά, η μελέτη των ιερών της Εύβοιας δείχνει ότι η θρησκεία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την κοινωνική και πολιτική ζωή. Τα ιερά λειτούργησαν ως κέντρα λατρείας, αλλά και ως σημεία διαμόρφωσης της συλλογικής ταυτότητας, εδραίωσης της πολιτικής εξουσίας και ενίσχυσης των κοινωνικών δεσμών. Η σταδιακή μετάβαση από τις ταφικές και οικιακές λατρευτικές πρακτικές σε οργανωμένα ιερά αντικατοπτρίζει τη δυναμική αλληλεπίδραση μεταξύ θρησκευτικής παράδοσης, κοινωνικής εξέλιξης και πολιτικής συγκρότησης στις πρώιμες ελληνικές κοινότητες της Εύβοιας. Επιπλέον, η περίπτωση του Ωρωπού αναδεικνύει την αλληλεπίδραση οικογενειακών λατρειών με τις συλλογικές πρακτικές, αλλά και το γεγονός ότι ορισμένες λατρείες δεν μετατράπηκαν σε πολιτιστικές, πιθανώς λόγω της εγκατάλειψης ή της αναδιοργάνωσης του οικισμού<sup>244</sup>.

---

<sup>244</sup> Mazarakis Ainian 2020, 211-230.

## ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

*ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον.*

*ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς.*

*AntK: Antike Kunst.*

*AJA: American Journal of Archaeology.*

*BSA: Annual of the British School at Athens.*

*Eretria XIV: Sandrine Huber, L'Aire sacrificielle au nord du Sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros. Un rituel des époques géométrique et archaïque. 2003.*

*Eretria XXII: Samuel Verdan, Le Sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros à l'époque géométrique. 2013.*

*Eretria III: Claude Bérard, L'Hérôon à la Porte de l'Ouest. 1970.*

*Hesperia: Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens.*

*ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήνας Αρχαιολογικής Εταιρείας.*

*SMEA: Studi micenei ed egeo-anatolici.*

## ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

*ΠΕΣ: Πρώιμη εποχή του Σιδήρου*

*ΠΓ: Πρωτογεωμετρική εποχή*

*ΜΓ: Μεσογεωμετρική εποχή*

*ΥΓ: Υστερογεωμετρική εποχή*

*ΥΕ: Υστεροελλαδική εποχή*

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Antonaccio, C.M 1994, Placing the Past: The Bronze Age in Cultic Topography of Early Greece, στο SE Alcock & R Osborne (επίμ.), *Placing the Gods*, Oxford, σελ. 79-104.
- Arjona Pérez, M., 2007. *Λατρείες και Ιερά των Ευβοέων: Γεωμετρική-Αρχαϊκή εποχή*, Βόλος.
- Auberson, P. & Schefold, K., 1968, *Eretria Fouilles et recherches I, Le temple d'Apollon Daphnephoros*. Berne.
- Auberson, P. & Schefold, K., 1972. *Führer durch Eretria*, Berne.
- Auberson, P. & Schefold, K., 1973. *Ερέτρια. Αρχαιολογικός Όδηγος*, Αθήνα.
- Bérard, C., 1967. *L'Hérôon géométrique*. *ADelt*, 22B, σελ. 273-277.
- Bérard, C., 1970. *Eretria III. Fouilles et recherches. L'Hérôon à la Porte de l'Ouest*. Bern-Lausanne.
- Bérard, C., 1971. *Architecture érétienne et mythologie delphique*. *AntK*, 14, σελ. 9-73.
- Bérard, C., 2007. *Les pratiques funéraires d'époque géométrique à Érétrie. Espace des vivants, demeures des morts*, τόμ. 1. Gollion.
- Betteli, M., 2001. *A supposed Mycenaean spearhead from Eretria*. *SMEA*, 43(2), σελ. 229-240.
- Blandin, B., 1998. *Recherches sur les tombes à inhumation de l'Hérôon d'Érétrie*. Στο B. D'Agostino & M. Bats, επιμ. *Euboica*. Naples: Publications du Centre Jean Bérard.
- Boardman, J., 1952. *Pottery from Eretria*. *BSA*, 47, σελ. 1-48.



Βλάχου, Β., 2010. *Γεωμετρικός Ωρωπός. Η τροχήλατη κεραμική και οι φάσεις της εγκατάστασης*. Αδ. διδ. διατριβή. Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Coldstream, J.N., 1977. *Geometric Greece*. London.

Coldstream, J.N., 1995. Euboean Geometric Imports from the Acropolis of Pithekoussai, *BSA*, 90, σελ. 251-267.

Coulton, J.J., Popham, M.R., Sackett, L.H. & Catling, H.W., 1993. *Lefkandi II, Part 2: The Protogeometric Building at Toumba*. London: *BSA Suppl.* 23.

Crielaard, J.P., 1998. Cult and death in early 7th-Century Euboea: the Aristocracy and the Polis, στο S. Marchegay, M.Th. Le Dinahet & J.Fr. Salles, επιμ. *Nécropoles et pouvoir. Idéologies, pratiques et interprétations*. Paris: De Boccard, σελ. 43-58.

Crielaard, J.P., Barbetsea, E., Charalambidou, X., Chidioglou, M., Groenhuijzen, M.R., Kosma, M. & Songu, F., 2013. 'The Plakari Archaeological Project: Preliminary report on the first field season (2010)', *Pharos: Journal of the Netherlands Institute at Athens*, 18(2), σελ. 83-106.

Coulton, J., 1993. 'The Toumba Building: Description and Analysis of the Architecture', στο *Lefkandi II: The Protogeometric Building at Toumba. Part II: The Excavation, Architecture and Finds*. London, σελ. 33-70.

Δραγώνα, Α., 1994. *Η αρχαιότητα τοπογραφία του Ωρωπού*. *ArchEph*, 43-45.

Ducrey, P. & Rendall, S., 2004. *Eretria: a guide to the ancient city*. Lausanne.

Ducrey, A., κ.ά., 2004. Geophysical surveys in the Amarynthos region, 2003-2004. *Excavation Report*, σελ. 89-90.

Farnell, L.R., 1921. *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality*. Oxford.

Ζαφειροπούλου, Ν., 2003. *Ζάρακες*. *ΑΔ*, τόμ. 52 (1997), Χρονικά Β'2, Αθήνα, σελ. 407-409.

- Fachard, S., κ.ά., 2024. The Artemision at Amarynthos: The 2023 season. *AntK*, 67, σελ. 95–109.
- Fachard, S., κ.ά., 2023. The Artemision at Amarynthos: The 2022 season. *AntK*, 66, σελ. 93–100.
- Fachard, S., κ.ά., 2022. The Artemision at Amarynthos: The 2021 season. *AntK*, 65, σελ. 128–142.
- Friedemann, P., 1994. De la carrière au sanctuaire: investigations archéologiques sur l'acropole d'Érétrie. *AntK*, 37, σελ. 93-99.
- Friedemann, P., 1995. Nouvelles données sur la préhistoire d'Érétrie. *AntK*, 38, σελ. 108-119.
- Gruben, G., 2001. *Griechische Tempel und Heiligtümer*. München: Hirmer Verlag.
- Hale, C.M., 2023. Pottery imports from the southern Aegean islands at Middle Bronze Age Mitrou. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 51.
- Huber, S., 2003. *L'Aire sacrificielle au Nord du Sanctuaire d'Apollon Daphnéphoros. Eretria XIV, Fouilles et recherches*. Gollion.
- Huber, S., 2010. L'Aire sacrificielle Nord. Στο C. Martin-Privot, K. Reber & T. Theurillat, επιμ. *Cité sous terre: Des archéologues suisses explorent la cité grecque d'Érétrie*. Gollion, σελ. 211–214.
- Huber, S., 2010. Ο Βόρειος Χώρος Θυσιών. Στο N. Kaltsas κ.ά., επιμ. *Ερέτρια: ματιές σε μια αρχαία πόλη*. Αθήνα, σελ. 256-260.
- Huber, S., 2007. Un mystère résolu: Athéna sur l'acropole d'Érétrie. *AntK*, 50, σελ. 120-129.
- Huber, S., 2013. Le cratère, l'hydrie και la cruche à haut col. Στο M. Tuffreau-Libre & M. Denti, επιμ. *La céramique dans les contextes rituels*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, σελ. 75-93.

- Herd, G., 2015. On The Architecture of the Toumba Building at Lefkandi. *BSA*, 110, σελ. 203-212.
- Knoepfler, D., 1985. Oropos, colonie d'Érétrie, *DossAParis* 94, σελ. 50-55.
- Knoepfler, D., 2001. Amarynthos et l'Artémision d'Érétrie. *Kernos*, 14, σελ. 45.
- Kourou, N., 1992. Λευκαντί και η Γεωμετρική Ελλάδα. *Αρχαιολογία*, 44, σελ. 50-63.
- Krapf, T. and Reber, K., 2018. À la recherche du sanctuaire d'Artémis Amarysia : dix ans de fouilles à Amarynthos (Eubée). *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 162(2), σελ. 453-481.
- Κωνσταντίνου, Ι., 1955. Ανασκαφή εν Ερέτρια. *ΠΑΕ*, 110, σελ. 125-131.
- Κωνσταντίνου, Ι., 1952. Έκθεσις Εργασιών εν Ερετρία. *ΠΑΕ*, 107, σελ. 153-163.
- Κουρουνιώτης, Κ., 1899. Ανασκαφαί Ερέτριας. *ΠΑΕ*, 54, σελ. 34-37.
- Κουρουνιώτης, Κ., 1900. Ανασκαφαί εν Ερέτρια. *ΠΑΕ*, 55, σελ. 53-56.
- Knoepfler, D., 1972. Les Artemisies d'Énvia. *Revue archéologique*, σελ. 281-301.
- Lemos, I., 2002. *The Protogeometric Aegean: The Archaeology of the Late Eleventh and Tenth Centuries BC*. Oxford.
- Leake, W.M., 1835. *Travels in Northern Greece II*. London.
- Ματθαίου, Π.Α., 2004-2009. Θραύσμα ενεπίγραφου πίθου από τους Ζάρακες της Καρυστίας. *Horos*, 17-21, σελ. 541-544.
- Mazarakis Ainian, A., 1997. *From Rulers' Dwellings to Temples: Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 BC)*. *Studies in Mediterranean Archaeology* 121. Jonsered: Paul Åströms Förlag.
- Mazarakis Ainian, A., 1998. Geometric Eretria. *AntK*, 30, σελ. 3-24.
- Mazarakis Ainian, A., 2000. *Όμηρος και Αρχαιολογία*. Αθήνα.

Mazarakis Ainian, A., 2004. Η συμβολή του Ωρωπού στη μελέτη των οικισμών. Στο Ν.Χ. Σταμπολίδης & Α. Γιαννικούρη, επιμ. *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*. Αθήνα, σελ. 369-389.

Mazarakis Ainian, A., 2020. Thirty-five Years of Excavations and Research at Homeric Graia (Oropos). Στο T.E. Cinquantaquattro & M. D'Acunto, επιμ. *Euboica II. Pithekoussai and Euboea between East and West. AION, Annali di Archeologia e Storia Antica*, Università degli Studi di Napoli L'Orientale, n.s. 27, 2020 [2021], σελ. 211-230.

Μαζαράκης Αινιάν, Α., 2008. Ανασκαφή στη Σκάλα Ωρωπού. *ΠΑΕ*, 2008, σελ. 7-22.

Μαζαράκης Αινιάν, Α., 2023. Ανασκαφή στη Σκάλα Ωρωπού. *ΠΑΕ*, 2023, σελ. 21-49.

Μαζαράκης Αινιάν, Α. & Ματθαίου, Ά., 1999. Ενεπίγραφο αλιευτικό βάρος των γεωμετρικών χρόνων. *ΑΕ*, σελ. 143–153.

Μαζαράκης Αινιάν, Α., 2021. Η βιογραφία ενός αντικειμένου: Πειθάλιμος και πάλι. Στο V. Lambrinoudakis κ.ά., επιμ. *ΕΞΟΧΟΣ ΑΛΛΩΝ. Τιμητικός τόμος για την Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά*. Αθήνα, σελ. 441–454.

Michaud, J.P., 1970. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1968 et 1969. *BCH*, 94, σελ. 1105.

Müller, S., 1996. Fouille de l'acropole d'Érétrie en 1995. *AntK*, 39, σελ. 107-111.

Whitley, J., 1988. Early States and Hero Cult: A Re-appraisal. *JHS*, 108, σελ. 173-182.

Paspalas, S.A., 2019. Cult and Society in Archaic and Classical Euboea. *Hesperia*, 88(1), σελ. 112.

Polignac, F. de, 2007. *Η γέννηση της αρχαίας Ελληνικής πόλης*. Αθήνα.

Popham, M.R., Calligas, P.G., Sackett, L.H., Catling, R.W.V. & Lemos, I.S., 1990. *Lefkandi II. The Protogeometric Building at Toumba. Part I: The Pottery*. London.

Popham, M.R., Sackett, H., Themelis, P., Boardman, J., Price, M.J., Catling, H.W., Catling, E.A., Desborough, V.R., Dickinson, O., Higgins, R.A. & Jeffrey, H., 1979-80. *Lefkandi I: The Iron Age. The settlement. The cemeteries*. London: Thames and Hudson.

Popham, M.R., Sackett, L.H. & Touloupa, E., 1982. The hero of Lefkandi. *Antiquity*, 56, σελ. 169–174.

Popham, M.R., Calligas, P.G., Sackett, L.H., Coulton, J. & Catling, H.W., 1993. *Lefkandi II. The Protogeometric Building at Toumba. Part 2: The Excavation, Architecture and Finds*. Supplementary Volume 23. London: The British School at Athens.

Lemos, I., 2019. The “Ritual Zone” on Xeropolis at Lefkandi: some preliminary thoughts. Στο *Beyond the Polis: Rituals, Rites and Cults in Early and Archaic Greece (12th-6th Centuries BC)*, σελ. 75-90. Bruxelles.

Reber, M., κ.ά., 2008. Excavations at the foot of Paleokklisia hill: Discoveries from 2007. *Excavation Journal*, σελ. 180–190.

Schefold, K., 1969. Eretria-Untersuchungen im Frühjahr. *AntK*, 7.

Sampson, A., 1981. *Ευβοϊκή Κύμη I*. Αθήνα.

Sapouna-Sakellarakis, E., 1984. Η Ευβοϊκή Κύμη της εποχής των αποικισμών. *ΑΔ*, σελ. 151 κ.έ.

Sapouna-Sakellarakis, E., 1998. Geometric Kyme: The Excavation at Viglatouri, Kyme. Στο *Euboica*. Naples: Publications du Centre Jean Bérard, σελ. 59-104.

Schattner, T.G., 1990. *Griechische Hausmodelle: Untersuchungen zur frühgriechischen Architektur*. AM Bh. Berlin.

Sourvinou-Inwood, C., 1990. What is Polis Religion?. Στο O. Murray & S. Price, επιμ. *The Greek City: From Homer to Alexander*. Oxford: Oxford University Press.

Σταμπολίδης, Ν. 1994. *Ελεύθερνα. Από τη γεωμετρική και αρχαϊκή νεκρόπολη: Ταφικές πυρές και Ομηρικά έπη*. Ρέθυμνο, σελ. 26–28.

Τουλούπα, Ε., 2002. *Τα εναέτια γλυπτά του ναού του Απόλλωνος Δαφνηφόρου στην Ερέτρια*. Αθήνα.

Verdan, S., 2010. The Genesis of Eretria. Στο *Eretria: Glimpses of an Ancient City*. Αθήνα, σελ. 60-74.

Verdan, S., 2013. *The Sanctuary of Apollo Daphnephoros in the Geometric Period*. Gollion.

Χαραλαμπίδου, Π., 2008. *Ωρωπός και Εύβοια κατά την αρχαϊκή εποχή (700 π.Χ. – αρχές του 5ου αι. π.Χ.). Η μελέτη της τροχήλατης κεραμεικής και των στρωματογραφικών δεδομένων από τον Ωρωπό*. Πανεπιστήμιο της Αθήνας.

Charalambidou, X., 2023. Settlement Changes, Material Culture and Communal Identity at the Border-zone Settlement of Skala Oropou (Attica) during the Archaic Period. Στο A. Esposito & Ai. Pollini, επιμ. *Cités Nouvelles, villes des marges. Fondations, formes urbaines, espaces ruraux et frontières de l'archaïsme à l'Empire*. Pisa, σελ. 495-534.

Χατζηδημητρίου, Α., 2015. Τα πορίσματα από την αρχαιολογική έρευνα στους Ζάρακες Καρυστίας. Στο *Αρχαιολογικές συμβολές. Τόμος Γ: Βοιωτία και Εύβοια*. Εφορείες Αρχαιοτήτων Βοιωτίας & Εύβοιας, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Αθήνα, σελ. 265-282.

Χιδίρογλου, Μ., 2012. *Η αρχαία Καρυστία. Συμβολή στην ιστορία και αρχαιολογία της περιοχής*. (Διδ. Διατριβή), Αθήνα.

Χιδίρογλου, Μ., 2015. Τα πορίσματα από την αρχαιολογική έρευνα στους Ζάρακες Καρυστίας. Στο *Αρχαιολογικές συμβολές. Τόμος Γ: Βοιωτία και Εύβοια*. Εφορείες

Αρχαιοτήτων Βοιωτίας & Εύβοιας, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Αθήνα, σελ. 245-264.

## **ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ**

**Εικόνα 1:** Το Πρωτογεωμετρικό κτίριο και το νεκροταφείο της Τούμπας στο Λευκαντί (Porpham κ.ά 1990, πίν. 2).

**Εικόνα 2:** Λευκαντί. Τελετουργική ζώνη από τα Δυτικά. (Lemos 2019, 76 εικ 1).

**Εικόνα 3:** Λευκαντί. Τελετουργική ζώνη. Η κατασκευή Α από τον Βορρά. (Lemos 2019, 76 εικ. 2).

**Εικόνα 4:** Λευκαντί. Τελετουργική Ζώνη. Η κατασκευή Β & Γ. (Lemos 2019, 76 εικ. 3).

**Εικόνα 5:** Κάτοψη της 1ης φάσης του ιερού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα στην Ερέτρια (Verdan 2013, 58, πίν. 7).

**Εικόνα 6:** Κάτοψη της 2ης φάσης του ιερού του Δαφνηφόρου Απόλλωνα στην Ερέτρια (Verdan 2013, 59, πίν. 8).

**Εικόνα 7:** Ιερό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου, σχηματική κάτοψη των Γεωμετρικών καταλοίπων κατά την 3η φάση (Verdan 2013, 60, πίν. 9).

**Εικόνα 8:** Ερέτρια. Πλήρης σχεδιαστική αποκατάσταση της κάτοψης του ναού του 7<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ (Auberson, 1968, πίν. IV).

**Εικόνα 9:** Ερέτρια. Σύμπλεγμα Θησέα και Αντιόπης (Τουλούπα 2002, πίν.3)

**Εικόνα 10:** Ερέτρια. Αγγείο με εγχάρακτη επιγραφή σε σημειτική γραφή (Verdan 2013, 154, πίν. 101, 390).

**Εικόνα 11:** Ερέτρια. Χάλκινες παρωπίδες αλόγων από τον ναό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα (Verdan 2013, πίν. 102, 391-392).

**Εικόνα 12:** Σχέδιο των λειψάνων της Γεωμετρικής Εποχής στον αρχαιολογικό χώρο γνωστός ως «το ιερό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου»: ιερό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου και βόρειος θυσιαστήριος χώρος (Huber 2013, 81, εικ. 4).

**Εικόνα 13:** Τριγωνικό μνημείο. Κάτοψη των τάφων της νεκρόπολης (Ducrey κ.ά., 2004, 173).

**Εικόνα 14:** Κάτοψη του τριγωνικού μνημείου καθώς και των κτιρίων και των αποθετών της περιοχής (Ducrey κ.ά., 2004, 173).

**Εικόνα 15:** Κάτοψη κτιρίων στο Ηρώον στα τέλη του 7<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. (Ducrey κ.ά., 2004, 174).

**Εικόνα 16:** Κάτοψη των κτιρίων στο Ηρώον στα μέσα του 6<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ. (Ducrey κ.ά., 2004, 175).

**Εικόνα 17:** Ο χάλκινος λέβητας του Τάφου 6 (Bérard 1970, εικ. 8-11).

**Εικόνα 18:** Σχέδιο του Κεντρικού Τομέα του Γεωμετρικού οικισμού (Mazarakis-Ainian 2020, 218, εικ. 10).

**Εικόνα 19:** Κτίριο Μ/ΜΑ (από βόρεια) στον Ωρωπό (Μαζαράκης-Αινιάν 2023, 16).

**Εικόνα 20:** Κάτοψη κτιρίου Θ στον Ωρωπό (Μαζαράκης-Αινιάν 1996, 75 εικ. 15).

**Εικόνα 21:** Ενσφράγιση κεραμίδα με το όνομα της Αρτέμιδος (Knoepfler 2020, 17).

**Εικόνα 22:** Οι φάσεις του ναού της Αρτέμιδος στην Αμάρυνθο (Fachard κ.ά, 2023, 98).

**Εικόνα 23:** Γυναικεία πήλινη μορφή (Reber κ.ά 2020, 148, εικ. 8).

**Εικόνα 24:** Χάλκινο κάτοπτρο (Reber κ.ά 2020, 149, εικ. 9).

**Εικόνα 25:** Αμάρυνθος. Αγαλματίδιο από ασβεστόλιθο, Κυπρο-Ιωνικής τεχνοτροπίας - Γυναικεία μορφή με νεαρό ελάφι (Fachard κ.ά, 2022, σελ. 11)

**Εικόνα 26:** Κεφάλι από ελεφαντόδοντο (Fachard κ.ά, 2023, πίν 12).

**Εικόνα 27:** Μυκηναϊκή πήλινη μορφή ταύρου (Fachard κ.ά, 2023, πίν 12).

**Εικόνα 28:** Κάτοψη του τμηματικά σωζόμενου κτίριου ΙΙ από τους Ζάρακες (Χατζηδημητρίου 2015, 266 εικ. 3β).

**Εικόνα 29:** Θραύσμα ανάγλυφου πίθου στον οποίο διακρίνεται η λέξη *ιερός* (Χατζηδημητρίου 2015, 268 εικ. 7α).

**Εικόνα 30:** Θραύσμα πήλινης πλάκας με παράσταση αντωπών ζώων (Χατζηδημητρίου 2015, 270 εικ. 9α).

**Εικόνα 31:** Θραύσμα αγγείου με ανάγλυφη παράσταση πολεμιστή (Χατζηδημητρίου 2015, 270. εικ. 10α).

**Εικόνα 32:** Σχεδιαστική αποτύπωση του οικοδομικού συγκροτήματος του ιερού. (Crielaard κ.ά 2013, 122 εικ. 4).

**Εικόνα 33:** Η ηρωική ταφή του πολεμιστή και της συζύγου του στην Τούμπα Λευκαντίου (Coulton κ.ά 1993, πίν. 13).

**Εικόνα 34 :** Η Ταφή της γυναίκας στην Τούμπα Λευκαντίου. (Porpham κ.ά 1982, πίν. 23<sup>α</sup>)



**Εικόνα 35:** Αναπαράσταση της ταφής των αλόγων.  
(<https://www.efaeuv.gr/sites/lefkadi/lefkadi-gr.html>).

**Εικόνα 36:** Χάλκινος τεφροδόχος λέβητας του τάφου του Πρίγκιπα, στην Δυτική πύλη της Ερέτριας (Bérard 1970, πίν 14).

**Εικόνα 37 :** Δύο ορθοστάτες από ψαμμίτη του Θολωτού Ταφικού Θαλάμου 73 στη θέση τους (Anderson 2016, εικ.35, 124).

**Εικόνα 38 :** Χάρτης Αρχαιολογικών χώρων στον Νότιο Ευβοικό κόλπο (Μαζαράκης Αινιάν 1996, 22, εικ.1).

**Εικόνα 39:** Βιγλατούρι. Ελλειψοειδές κτίριο ( Sapouna-Sakellarakis, 1998, εικ. 4).

**Εικόνα 40:** Κάτοψη «Ηρώου» στην Σκάλα Ωρωπού ( Μαζαράκης-Αινιάν 2000, 391 εικ. 258).

**Εικόνα 41:** Κατασκευή XXXIV: α. Πήλινο ομόιομα πλοίου. β. Πιθηκόμορφο μυροδοχείο. γ. Υδρία με παράσταση υδρόβιων πτηνών εκατέρωθεν του δένδρου της ζωής. δ. Ευβοϊκός σκύφος (Μαζαράκης Αινιάν 1996, πίν. 36).

**Εικόνα 42:** Ερέτρια. Σχέδιο Χωρικής Οργάνωσης της Βόρειας Περιοχής Θυσιών (Huber 2017, 163, εικ. 3).

**Εικόνα 43:** Ερέτρια. Υδρία 16599 (Huber 2017, 167, εικ. 4).

**Εικόνα 44:** Ερέτρια. Υδρία 16599 (Huber 2017, 162, εικ. 2 a-c).

**Εικόνα 45:** Ερέτρια. Κάτοψη/σχέδιο των καταλοίπων που αποκαλύφθηκαν στο ανώτατο πλάτωμα της ακρόπολης. (Ducrey κ.ά 2007, 121, εικ. 1).

**Εικόνα 46:** Αγαλματίδιο λιονταριού από ασβεστόλιθο με αφιέρωση στην Αθηνά (Ducrey p., κ.ά 2007, 127, εικ. 4).

**Εικόνα 47:** Ερέτρια. Εύρημα πίθου του 7ου αιώνα π.Χ. (Ducrey κ.ά 2007, εικ. 19.6).

**Εικόνα 48:** Κάτοψη της ανασκαφής στην Αμάρυνθο (Fachard κ.ά. 2024, 9).

**Εικόνα 49:** Εστίες και βωμοί, στην Αμάρυνθο (Fachard κ.ά. 2024, 101, εικ. 6).

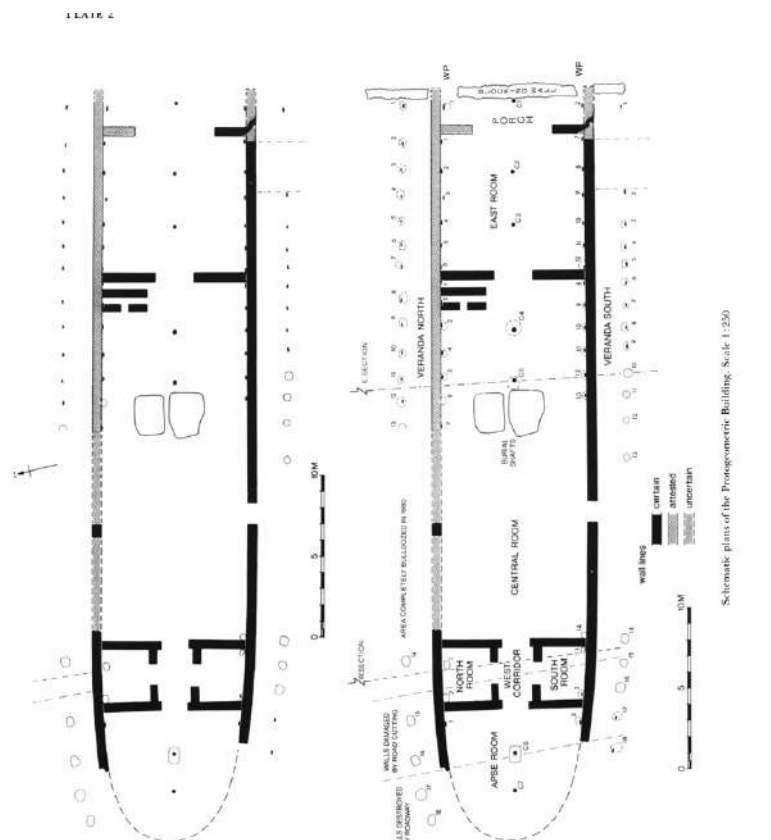
**Εικόνα 50:** Αμάρυνθος. Ευρήματα που ανακαλύφθηκαν στην περιοχή του ναού (Fachard κ.ά. 2024, 109, εικ. 12).

**Εικόνα 51:** Πλακαρή. Ημικυκλικός λίθινος βωμός (Crielaard κ.ά. 2015, 125, εικ. 7).

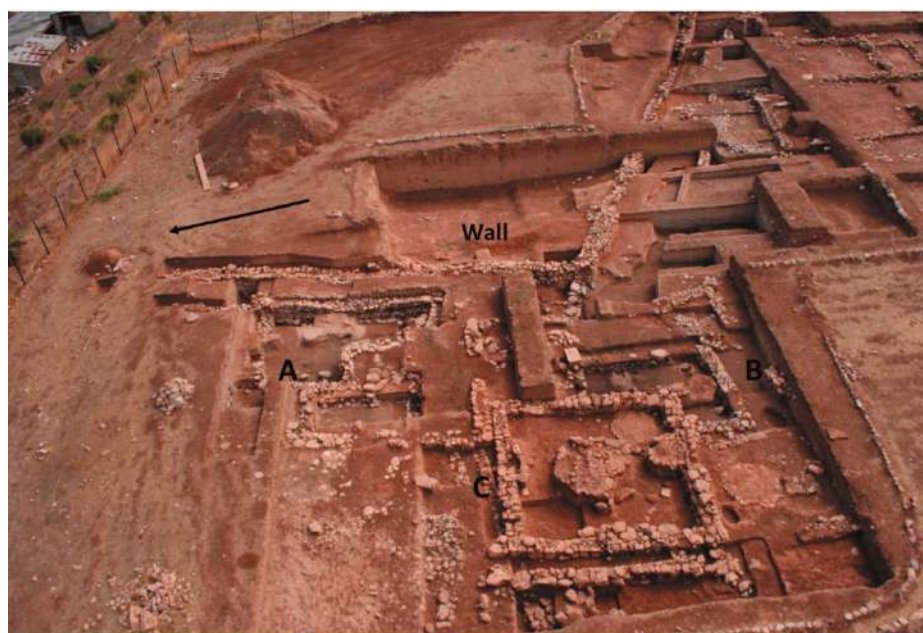
**Εικόνα 52:** Πλακαρή. Χάλκινη μεσόμφαλη φιάλη (Crielaard κ.ά 2016, 125, εικ. 8).

**Εικόνα 53:** Χάρτης των Ιερών της Εποχής του Σιδήρου στην Εύβοια.

# ΕΙΚΟΝΕΣ



**Εικόνα 1:** Το Πρωτογεωμετρικό κτίριο και το νεκροταφείο της Τούμπας στο Λευκαντί



**Εικόνα 2:** Λευκαντί. Τελετουργική ζώνη από τα Δυτικά.



**Εικόνα 3:** Λευκαντί. Τελετουργική ζώνη. Η κατασκευή Α από τον Βορρά.

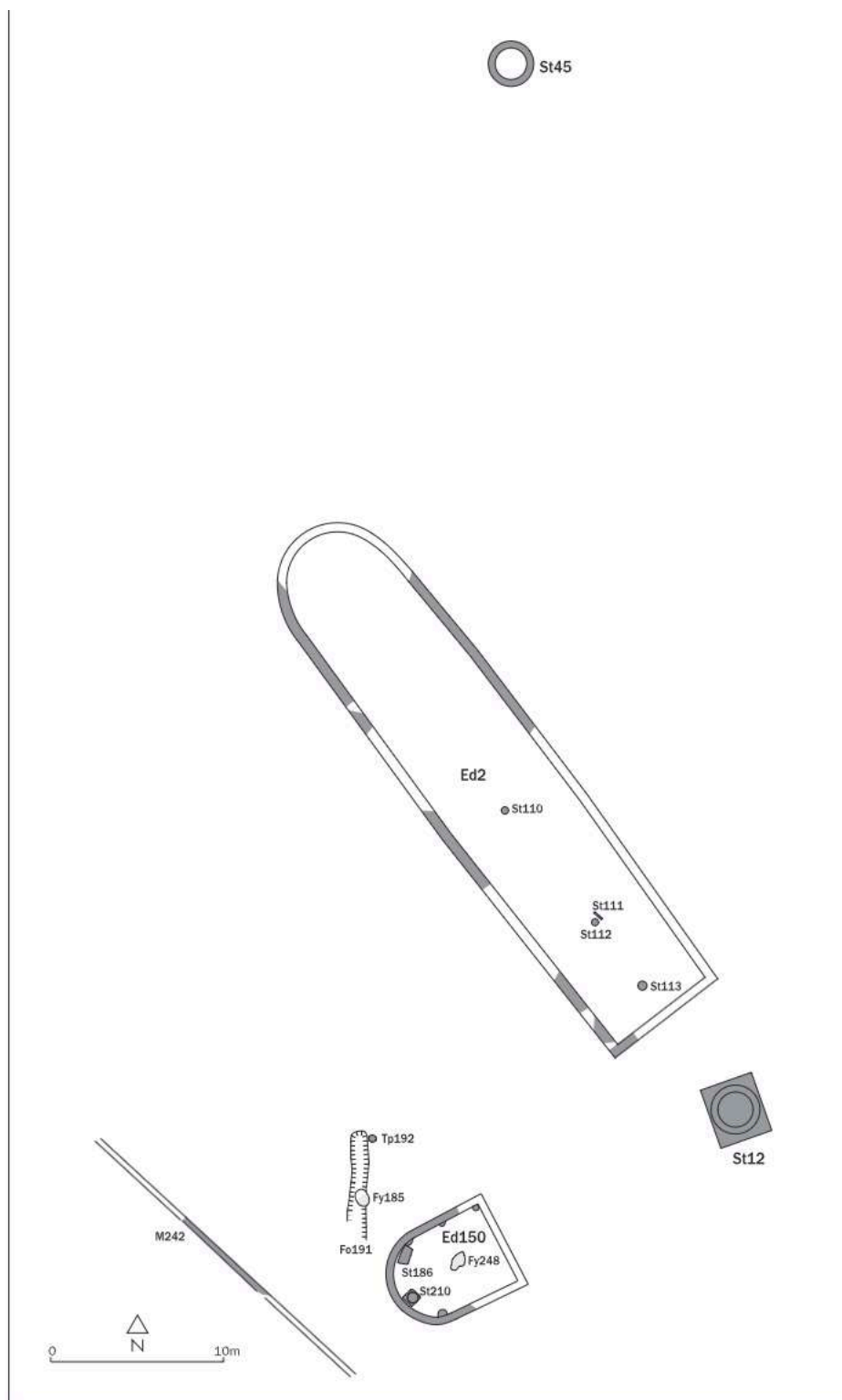


**Εικόνα 4:** Λευκαντί. Τελετουργική Ζώνη. Η κατασκευή Β & Γ.

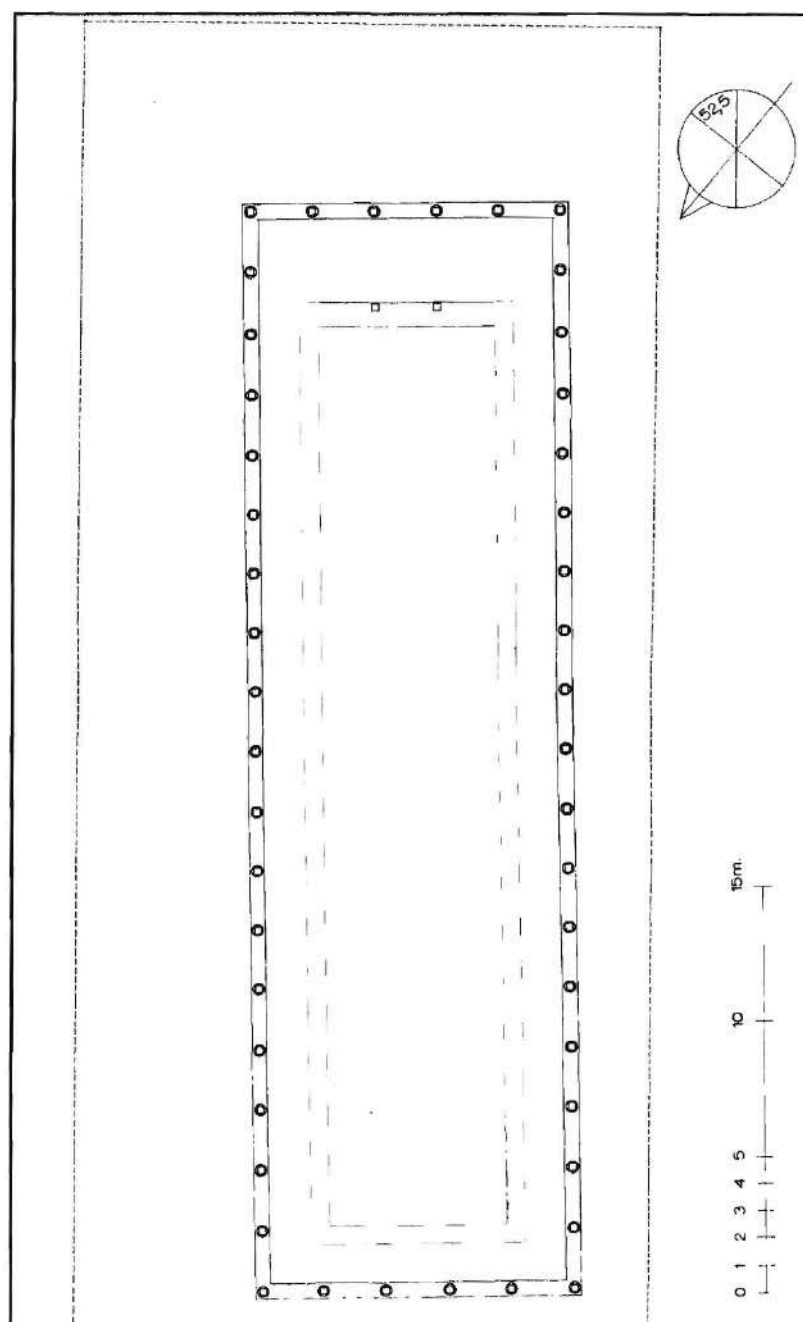








**Εικόνα 7:** Ιερό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου, σχηματική κάτοψη των Γεωμετρικών καταλοίπων κατά την 3η φάση .

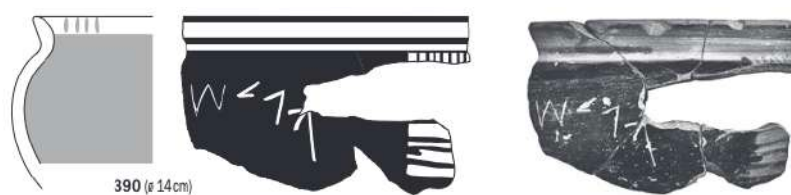


**Εικόνα 8:** Ερέτρια. Πλήρης σχεδιαστική αποκατάσταση της κάτοψης του ναού του 7<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ

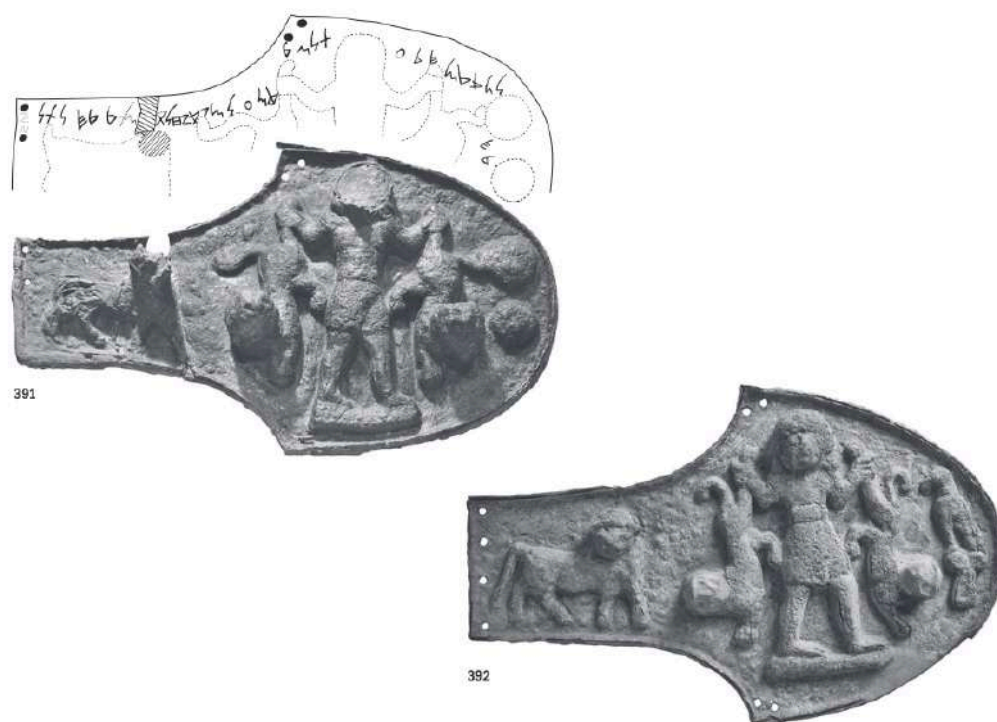




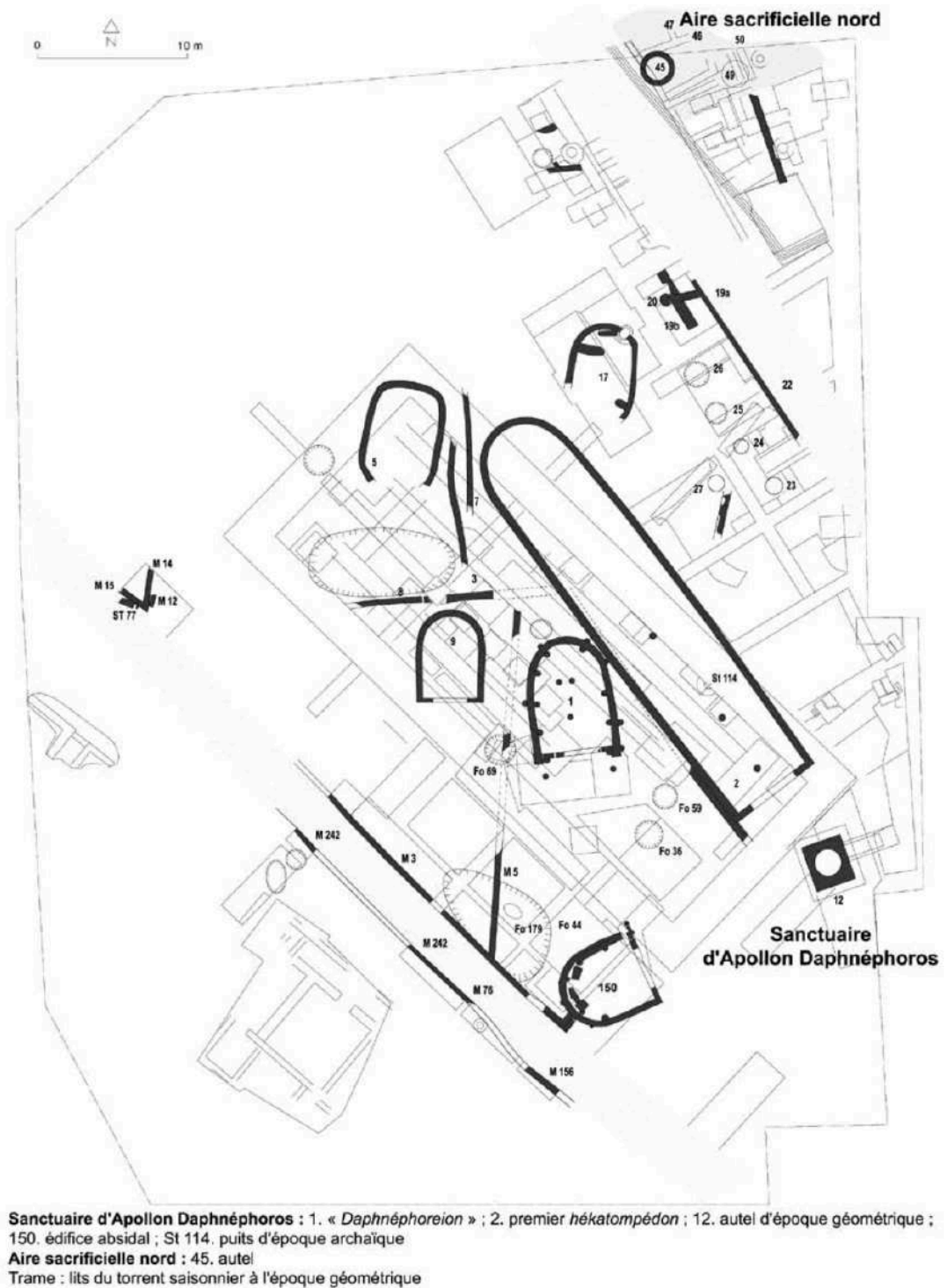
**Εικόνα 9:** Ερέτρια. Σύμπλεγμα Θησέα και Αντιόπης.



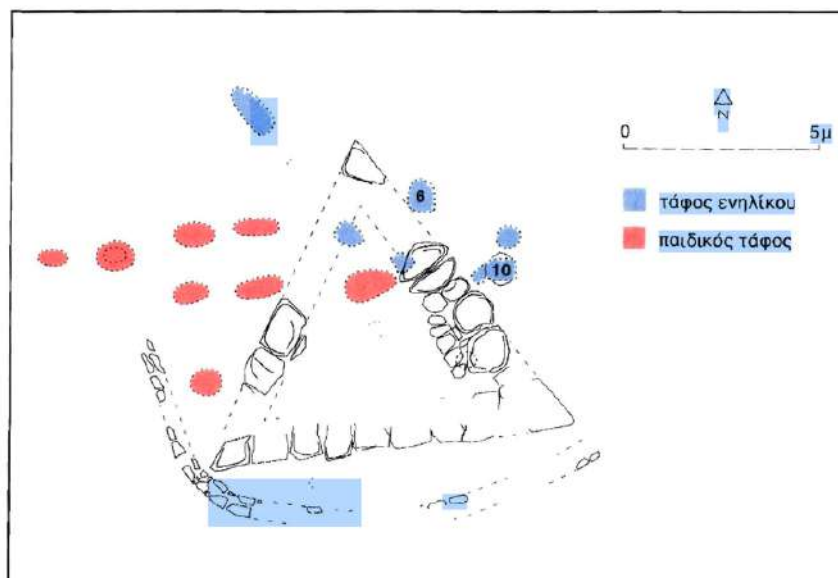
**Εικόνα 10:** Ερέτρια. Αγγείο με εγχάρακτη επιγραφή σε σημιτική γραφή.



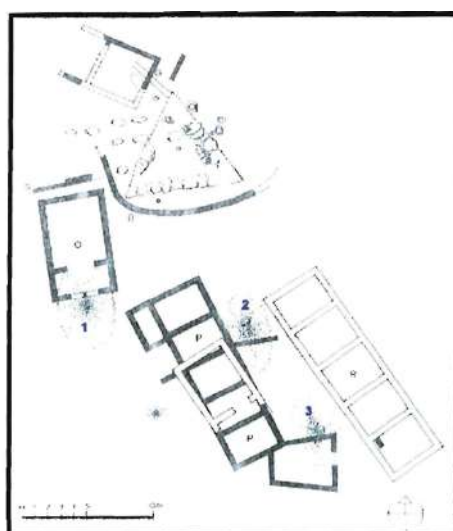
**Εικόνα 11:** Ερέτρια. Χάλκινες παρωπίδες αλόγων από τον ναό του Δαφνηφόρου Απόλλωνα.



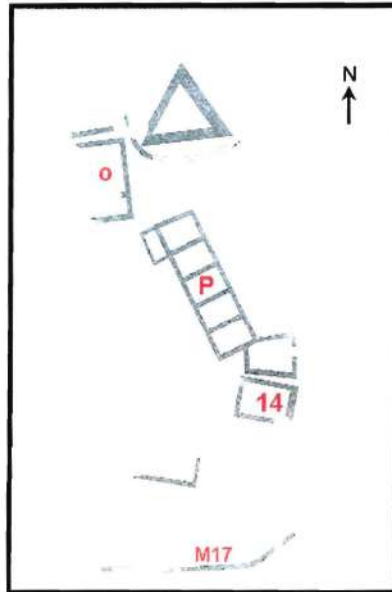
**Εικόνα 12:** Σχέδιο των λειψάνων της Γεωμετρικής Εποχής στον αρχαιολογικό χώρο γνωστός ως «το ιερό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου»: ιερό του Απόλλωνα Δαφνηφόρου και βόρειος θυσιαστήριος χώρος .



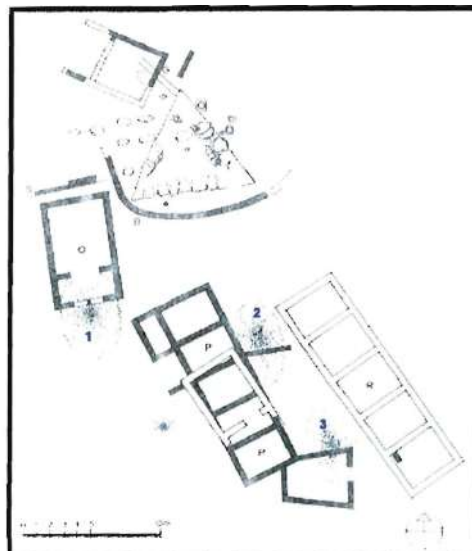
**Εικόνα 13:** Τριγωνικό μνημείο. Κάτοψη των τάφων της νεκρόπολης.



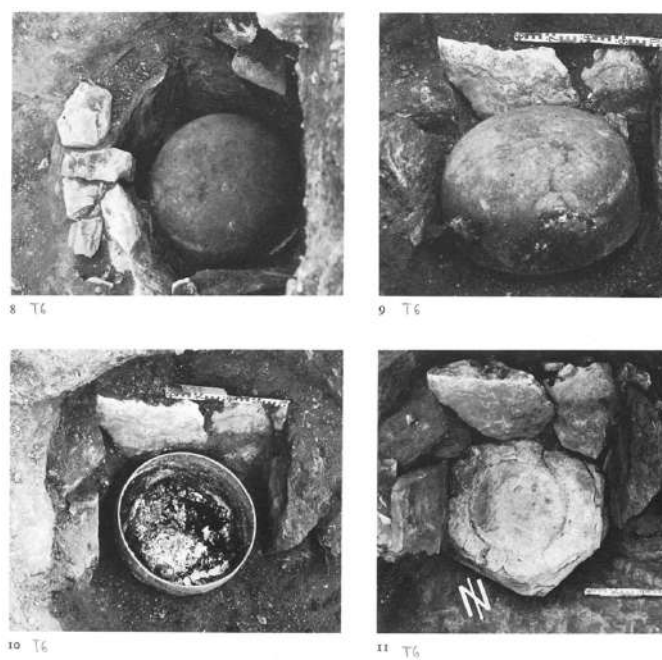
**Εικόνα 14:** Κάτοψη του τριγωνικού μνημείου καθώς και των κτιρίων και των αποθετών της περιοχής .



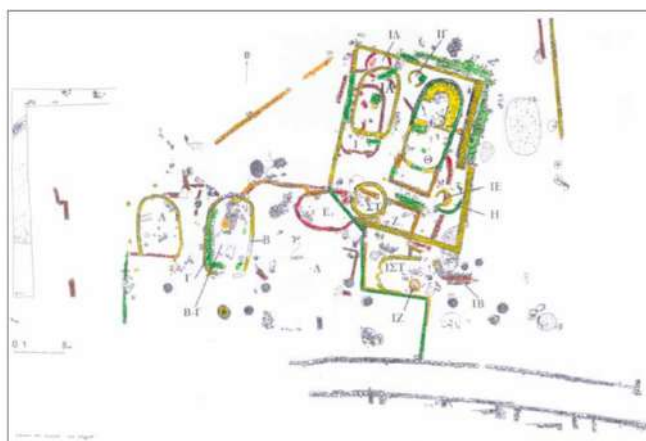
**Εικόνα 15:** Κάτοψη κτιρίων στο Ηρώον στα τέλη του 7<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ.



**Εικόνα 16:** Κάτοψη των κτιρίων στο Ηρώον στα μέσα του 6<sup>ου</sup> αιώνα π.Χ.



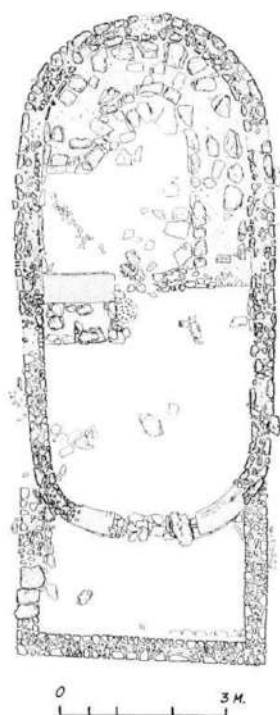
**Εικόνα 17:** Ο Χάλκινος λέβητας του Τάφου 6.



**Εικόνα 18:** Σχέδιο το κεντρικού τομέα του γεωμετρικού οικισμού.



**Εικόνα 19:** Κτίριο Μ/ΜΑ (από βόρεια) στον Ωρωπό.

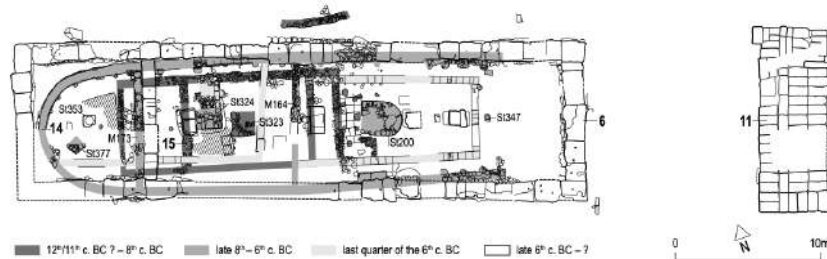


**Εικόνα 20:** Κάτοψη κτιρίου Θ στον Ωρωπό





**Εικόνα 21:** Ενσφράγιση Κεραμίδα με το όνομα της Αρτέμιδος.



**Εικόνα 22:** Οι φάσεις του ναού της Αρτέμιδος στην Αμάρυνθο.



**Εικόνα 23:** Γυναικεία πήλινη μορφή.





**Εικόνα 24:** Χάλκινο Κάτοπτρόν.



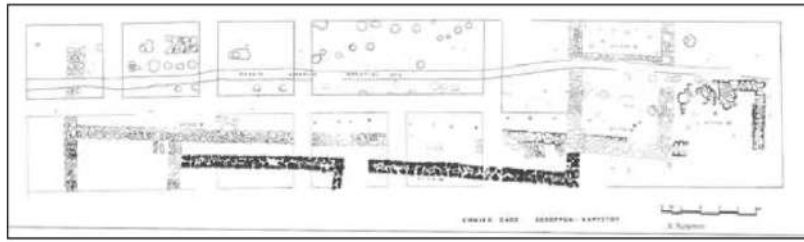
**Εικόνα 25:** Αμάρυνθος- Αγαλματίδιο από ασβεστόλιθο, Κυπρο-Ιωνικής τεχνοτροπίας- Γυναικεία μορφή με νεαρό ελάφι.



**Εικόνα 26:** Κεφάλι από ελεφαντόδοντο.



**Εικόνα 27:** Μυκηναϊκή πήλινη μορφή ταύρου.



**Εικόνα 28:** Κάτοψη του τμηματικά σωζόμενου κτίριού II από τους Ζάρακες.



**Εικόνα 29:** Θραύσμα ανάγλυφου πίθου στον οποίο διακρίνεται η λέξη *ιερός*.



**Εικόνα 30:** Θραύσμα πήλινης πλάκας με παράσταση αντωπών ζώων.

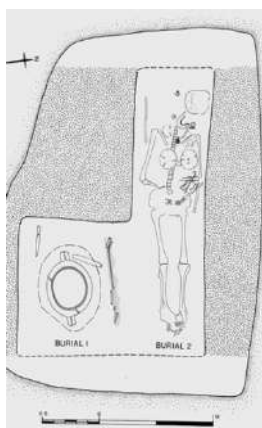


**Εικόνα 31:** Θραύσμα αγγείου με ανάγλυφη παράσταση πολεμιστή.



**Εικόνα 32:** Σχεδιαστική αποτύπωση του οικοδομικού συγκροτήματος του Ιερού.

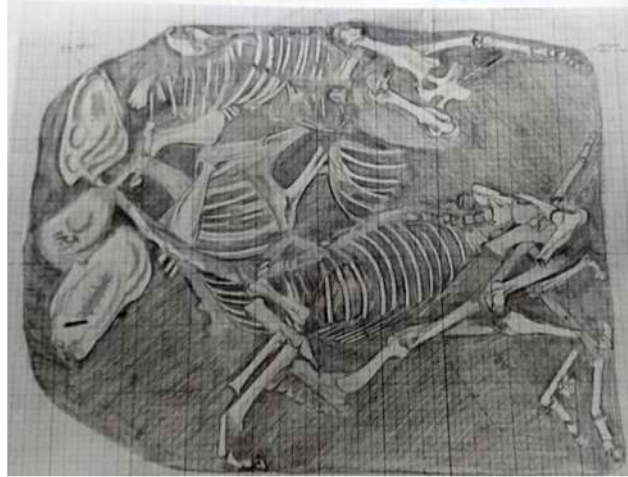




**Εικόνα 33:** Η ηρωική ταφή του πολεμιστή και της συζύγου του στην Τούμπα Λευκαντίου.



**Εικόνα 34 :**Η Ταφή της γυναίκας στην Τούμπα Λευκαντίου. **(Porpham κ.ά 1982, πίν. 23<sup>ο</sup>)**



Εικόνα 35 : Αναπαράσταση της ταφής των αλόγων.  
(<https://www.efaeuv.gr/sites/lefkadi/lefkadi-gr.html>)

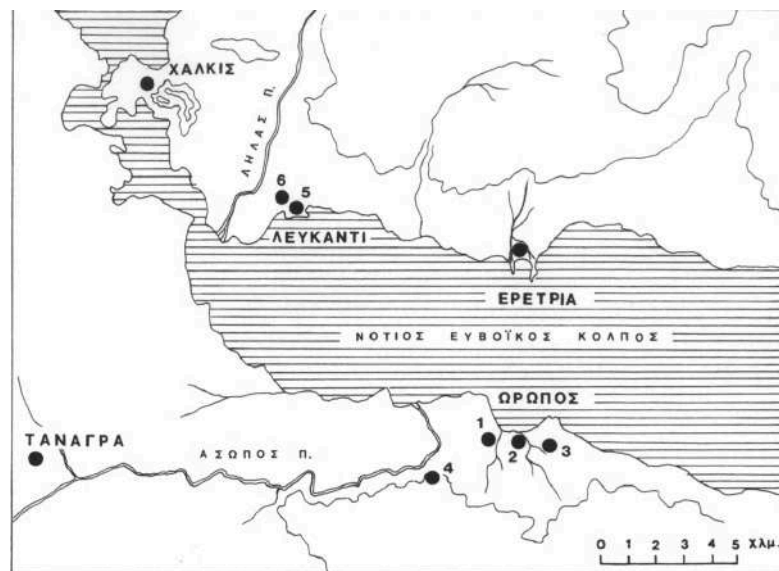


**Εικόνα 36:** Χάλκινος τεφροδόχος λέβητας του τάφου του Πρίγκιπα, στην Δυτική πύλη της Ερέτριας.





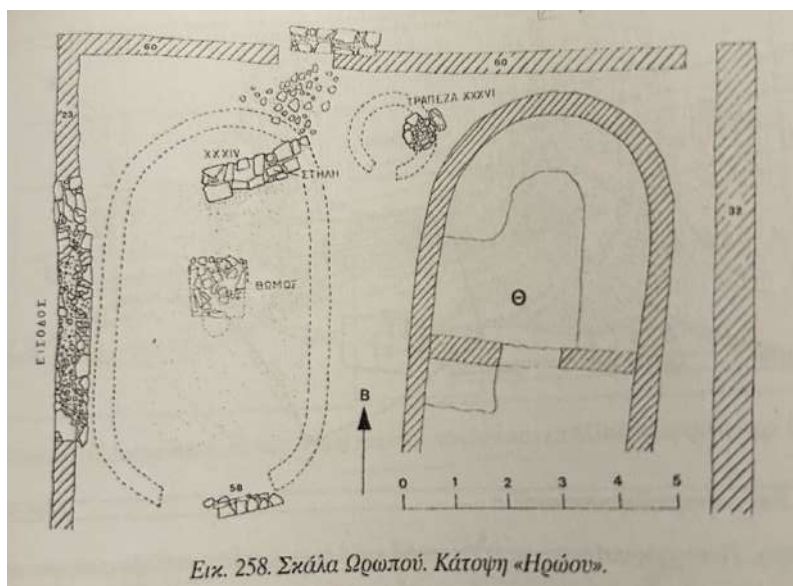
Εικόνα 37 : Δύο ορθοστάτες από ψαμμίτη του Θολωτού Ταφικού Θαλάμου 73 στη θέση τους. Anderson 2016, εικ.35, 124.



Εικόνα 38 : Χάρτης Αρχαιολογικών χώρων στον Νότιο Ευβοϊκό κόλπο.



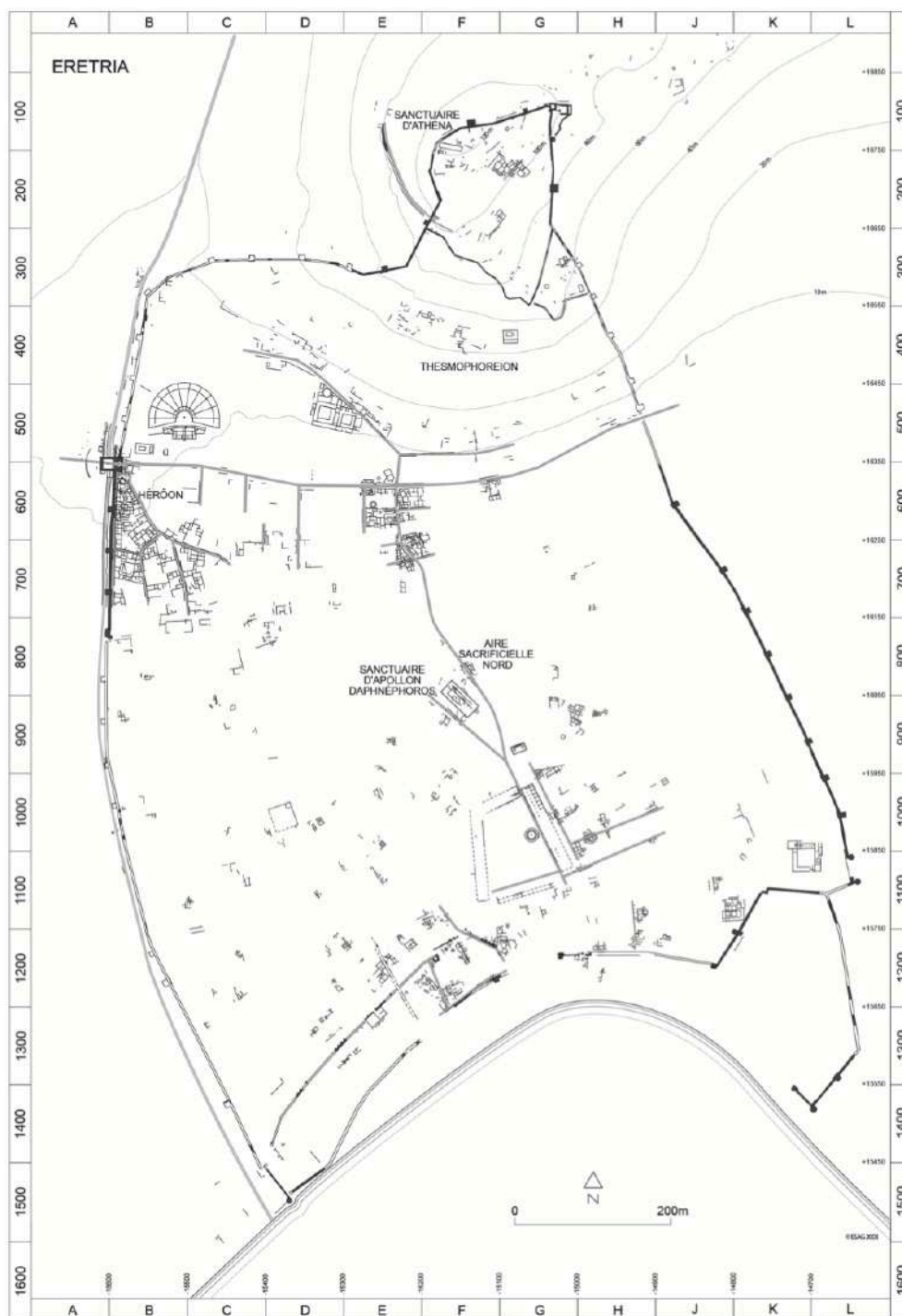
**Εικόνα 39:** Βιγλατούρι. Ελλειψοειδές κτίριο.



**Εικόνα 40:** Κάτοψη «Ηρώου» στην Σκάλα Ωρωπού.



Εικόνα 41 : Κατασκευή XXXIV: α. Πήλινο ομόιομα πλοίου.  
β. Πιθηκόμορφο μυροδοχείο. γ. Υδρία με παράσταση υδρόβιων πτηνών εκατέρωθεν  
του δένδρου της ζωής. δ. Ευβοϊκός σκύφος.



**Εικόνα 42:** Ερέτρια. Σχέδιο Χωρικής Οργάνωσης της Βόρειας Περιοχής Θυσιών .

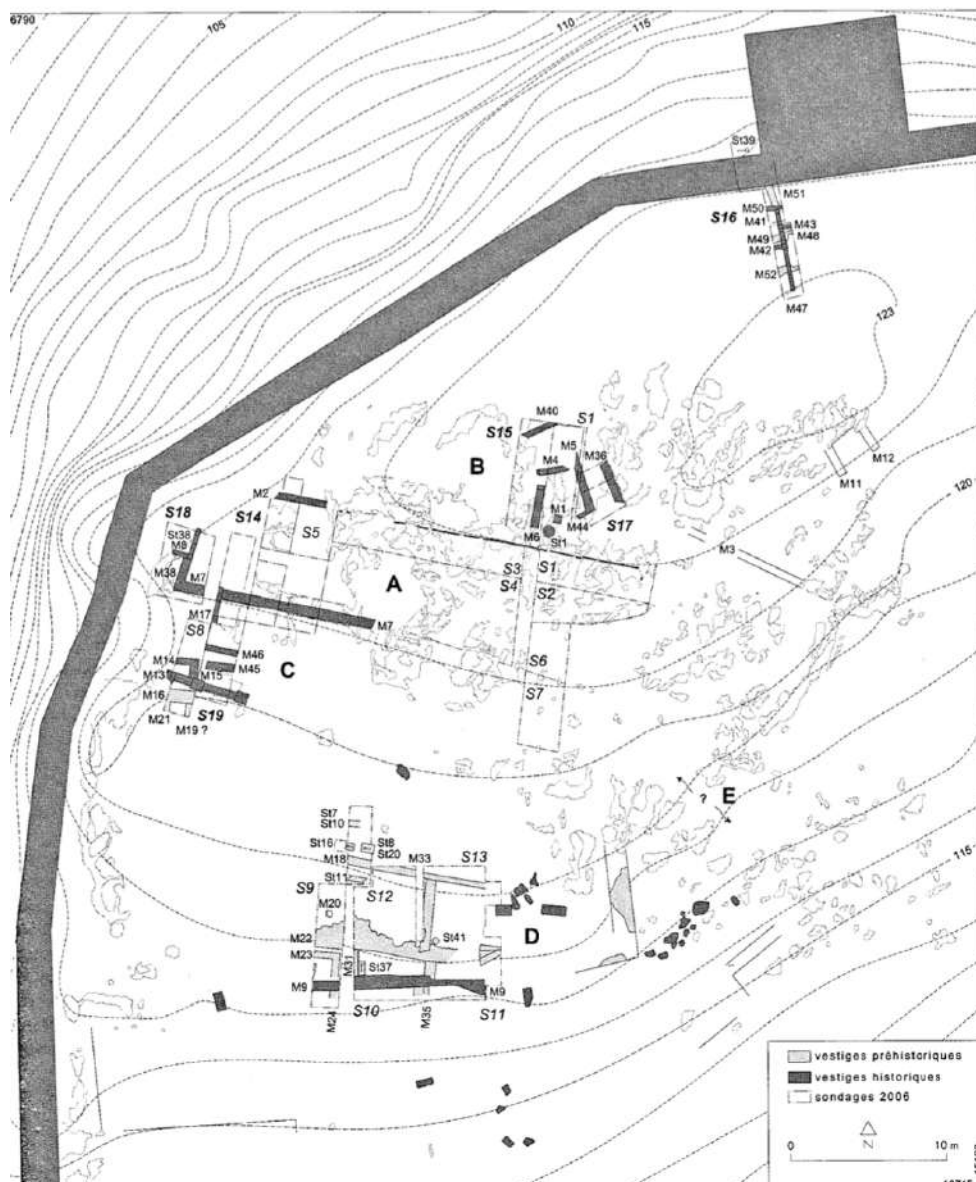




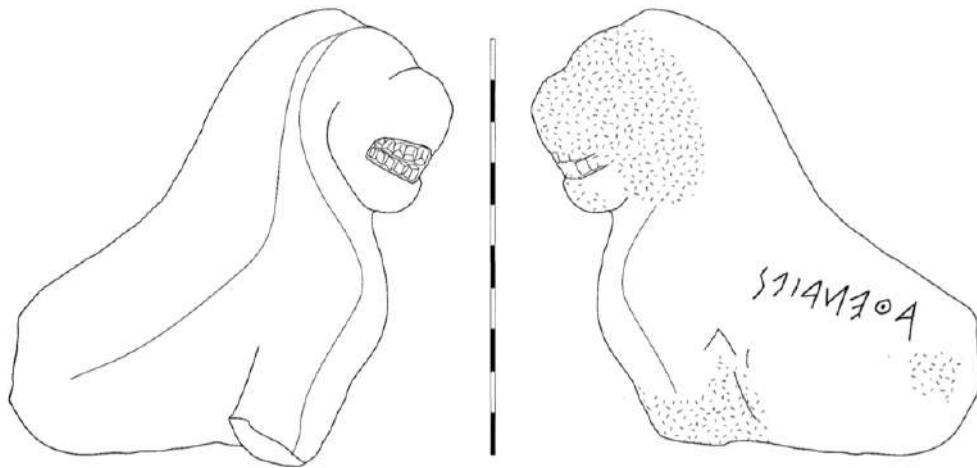
**Εικόνα 43:** Ερέτρια. Υδρία 16599.



**Εικόνα 44:** Ερέτρια. Υδρία 16599.



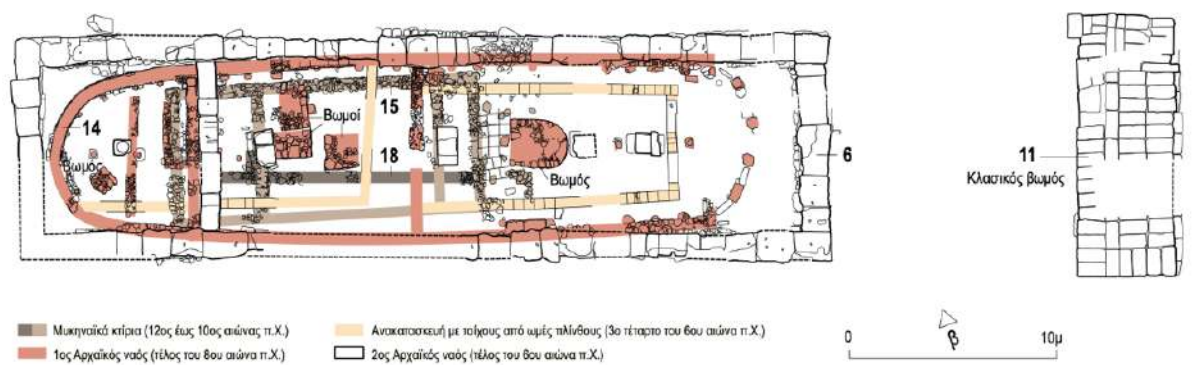
**Εικόνα 45:** Ερέτρια. Κάτοψη/σχέδιο των καταλοίπων που αποκαλύφθηκαν στο ανώτατο πλάτωμα της ακρόπολης.



**Εικόνα 46 :** Αγαλματίδιο λιονταριού από ασβεστόλιθο με αφιέρωση στην Αθηνά.



**Εικόνα 47:** Ερέτρια. Εύρημα πίθου του 7ου αιώνα π.Χ.



**Εικόνα 48:** Κάτοψη της ανασκαφής στην Αμάρυνθο.



**Εικόνα 49:** Εστίες και βωμοί, στην Αμάρυνθο.





**Εικόνα 50:** Αμάρνθος. Ευρήματα που ανακαλύφθηκαν στην περιοχή του ναού.



**Εικόνα 51:** Πλακαρή. Ημικυκλικός λίθινος βωμός.



**Εικόνα 52:** Πλακαρή. Χάλκινη μεσόμφαλη φιάλη.



**Εικόνα 53:** Χάρτης των Ιερών της Εποχής του Σιδήρου στην Εύβοια.